

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DÖNEMİN TANIKLARININ GÖZÜNDEN SULTAN II. ABDÜLHAMİD

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşra NUR

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Halim DEMİRYÜREK

Bilecik, 2019

10125571

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DÖNEMİN TANIKLARININ GÖZÜNDEN SULTAN II. ABDÜLHAMİD

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşra NUR

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Halim DEMİRYÜREK

Bilecik, 2019

10125571

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSİS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Bünye Nur
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Programı : Yüksek Lisans
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Halim Demiryürek
Tezin Özgün Adı : Dönüşüm Tarihlerinin Bağından Sultan II. Abdülhamid
Tezin İngilizce Adı : Sultan Abdülhamid II in the Eyes of the Witnesses of the Era

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 23. / Oc. / 2019

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ ~~YOKLUĞU~~ ile Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Halim Demiryürek

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali Korahan

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Tuhan Turan

Üye:

Üye:

İmza

Halim
Ali
Tuhan

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve/..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Dönemin Tanıklarının Gözünden Sultan II. Abdülhamid” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Büşra NUR

01.03.2019

İMZA

ÖN SÖZ

Sultan II. Abdülhamid'in hayatı ve dönemi 19. yüzyılı anlamak açısından son derece önemlidir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazın hayatına giren “*hatırat*” türü de Osmanlı düşünce hayatının nasıl evrildiğini ve devlet düzeninin ne ölçüde değiştiğini, dönemin erkânı ve muhaliflerin bakış açısıyla ortaya koyması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu cümleden hareketle “*Dönemin Tanıklarının Gözünden Sultan II. Abdülhamid*” isimli çalışma, Sultan II. Abdülhamid devrinde devlet katında vazife almış önemli isimler perspektifinden II. Abdülhamid'i ele almayı amaçlamıştır.

Tez sürecinde kıymetli görüşlerini ve desteğini esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Halim Demiryürek'e teşekkür ederim. Ayrıca kaynaklara erişim hususunda yardımcı olan Doç. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı'na; tezin yazım sürecinde her sorum ve sorunumda yanımda olan Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı'ya, Prof. Dr. Ali Birinci'ye, Arzu Güldöşüren'e müteşekkirim. Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve görüşleriyle zihin dünyamı geliştirmeme katkı sağlayan Prof. Dr. İbrahim Şirin'e ve Doç. Dr. Funda Selçuk Şirin'e şükran borçluyum. Son olarak bütün eğitim hayatım boyunca bana maddi-manevi destek olan ve güven veren annem Zeynep Nur, babam Sabahattin Nur ve kardeşim Cihat Nur'a teşekkürü bir borç bilirim.

Büşra NUR

İstanbul/ 2019

ÖZET

Bu çalışma “*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*” olarak adlandırılan bir dönemde uzun bir süre saltanatta kalan, gerek karakteristik özellikleri gerek politik manevraları nedeniyle kimilerince “*Kızıl*” kimilerince de “*Ulu Hakan*” olarak nitelendirilen Sultan II. Abdülhamid’in o dönemde devlet katında vazife almış kişilerin hatıralarından yola çıkarak incelemektedir.

Zira hatıratlar 19. ve 20. yüzyılın monark devlet yapılarından ulus devlet sürecine geçişi, toplum ve devlet yapısını sübjektif olarak ortaya koyan önemli kaynaklar olarak görülmektedir. İnsanların hayatlarına, topluma ve buldukları döneme dair önemli bilgiler içeren bu kaynaklar, dönemin siyasal ve sosyal hayatına ulaşabilmek adına arşiv belgelerinin ortaya koyamadığı bilgileri araştırmacıya sunmaktadır.

Söz konusu çalışma da, dönemin devlet erkânı gözünden Sultan II. Abdülhamid’in hususi hayatını, bir padişah ve halife olarak nasıl algılandığını, hangi eleştirilere maruz kaldığını ve Sultan’ın bu vasıflarıyla nasıl nitelendirildiğini irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Hatırat, Biyografi, Meşrutiyet, 31 Mart Vak’ası, İstibdad

ABSTRACT

This study, based on the memories of the people who have served as state officials during the reign of Sultan Abdulhamid II, examines the 31 March Case, which is the most important case of Sultan Abdulhamid II's private life, the way of administration and the period and which caused great changes in the character of Sultan Abdülhamid II's. In this study, it is aimed to determine how Sultan Abdulhamid's private life and the way of administration as a sultan and as a sultan are subjected to criticism and how he is qualified by these qualities of the Sultan. Memories are seen as important sources of subjective and social structure of the 19th and 20th century from the monarch state structures to the nation-state process. These sources, which contain important information about people's lives, society and the period during which the tradition of memory writing became more frequent, provides the researcher with the information that the archive documents cannot reveal in order to reach the political and social life of the period. Sultan Abdulhamid II has a special importance because it was the sultan who had been reigned for a long time as 33 years. The Sultan's characteristics and political maneuvers were influential on the Ottoman government and its people. One part of the society has seen itself as “*Kızıl Müstebit*” an other part of society has seen itself as “*Ulu Hakan*”. This study examined the direction in which the people of many levels of the state described the Sultan and how they tried to perceive the period.

Key Words: Sultan Abdulhamid II, Memoirs, Biography, Constitutional, The 31 March Incident, Despotism

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	i
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD İMAJI

1.1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD	6
1.1.1. Tezat Söylemlerle Bir Padişah Portresi: II. Abdülhamid Kimdir?	6
1.1.2.Sultan II. Abdülhamid'in Günlük Rutini ve Çalışma Temposu	18
1.2. İNSANİ VASIFLARIYLA SULTAN II. ABDÜLHAMİD.....	21
1.2.1. Kuşkunun Tahayyülü: Vehim.....	21
1.2.2. Vehmin Karaktere Yansıması: Korku	34
1.2.3. Entelektüel ve Sportif Bir Padişah: İlgi Alanları İle Sultan II. Abdülhamid.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİ'NİN BAZI ÖZELLİKLERİ

2.1. "İSTİBDAD" DEVRİ ve "MÜSTEBİD" BİR PADİŞAH MI?	50
2.1.1. Sansür.....	56
2.2.DÖNEMİN İSTİHBARAT TEŞKİLATI: HAFİYELİK ve JURNAL.....	61
2.2.1. Hafiyeler ve Jurnalın Çocuğu: Sürgün.....	69
2.3. PADİŞAHIN İNAYETİ (İHSAN, NİŞAN, TALTİF)	74
2.4. MODERN BİR HALİFE.....	80
2.4.1. Modern Devlet Yolunda Atılan İlk Adım: Eğitim.....	87
2.4.2. Demiryolu Faaliyetleri ve Hiyerarşinin Kırılması: Sultan'ın Valileri.....	90
2.4.3. Ordu ve Donanma Üzerine Yapılandırmalar.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET: SULTAN'IN KARAKTERİNDEKİ DEĞİŞİM ve DÖNEMİN KIRILMA NOKTASI

3.1. RUMELİ OLAYLARI ve II. MEŞRUTİYET'İN İLANI	99
3.1.1.Meşrutiyet'in İlanına Dair İlk Tepkiler ve Meclis Nutku.....	103
3.1.2.Yıldız Sarayı'nda Mebusan Ziyafeti	109

3.2. 31 MART'A GİDEN SÜREÇ ve SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAL'İ	112
3.2.1. 31 Mart Öncesi İmparatorluğun Durumu	112
3.2.2. Gazeteci Hasan Fehmi Cinayeti	116
3.2.3. 31 Mart İsyanı'nın Nedenleri	119
3.2.4. Avcı Taburları'nın Ayaklanması: 31 Mart İsyanı	122
3.2.5. Hareket Ordusu ve Sultan II. Abdülhamid'in Hal'i.....	129
3.3. 31 MART ÜZERİNE TARTIŞMALAR ve II. ABDÜLHAMİD'İN SELANİK ve BEYLERBEYİ HAYATI.....	138
3.3.1. 31 Mart İsyanı'nın Tertipçileri: Sultan II. Abdülhamid'in Müdahalesi Üzerine Tartışmalar	139
3.3.2. 31 Mart Sonrası Yorumlar	143
3.3.3. Sultan II. Abdülhamid'in Ardından Osmanlı	146
3.3.4. Sultan II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Hayatı	154
SONUÇ	159
KAYNAKÇA	163

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.mad.: Adı Geçen Madde

bknz: Bakınız

Ed.: Editör

ev.: Çeviren

C.: Cilt

Der.: Derleyen

Haz.: Hazırlayan

S.: Sayı

ss.: Sayfa

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Hatırat ve biyografiler uzun yıllar tarihin incelediği alanlar olmaktan çok edebiyat ürünleri olarak değerlendirilmiştir. Son yıllarda popülaritesi artan bu eserler artık tarihçilerin de ilgilendiği, sık sık başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. Edebi ve tarihi bir tür olarak nitelendirilen hatırat; kişinin yaşadığı olayları kronolojik veya olaylar çerçevesinde ele aldığı eserlerdir. Genellikle otobiyografik eserler olarak nitelendirilir, fakat otobiyografiden ayrılan noktası hatıratta daha çok olay ve duygular yer alırken, otobiyografide kronolojik olarak verilen olayların merkezinde kişinin bulunmasıdır.

Hatıratlar daha önceleri imparatorların hayat hikâyelerini ve kahramanlıklarını ele alan metinler olarak görülürken, özellikle 16. ve 18. yüzyıllardan sonra devlet kademelerinde vazife almış memur veya askerlerin de hayatlarını konu edinen özel bir tür haline gelmiştir. Hatıratların ilk örnekleri daha çok siyaset ve savaş unsurları barındırırken, bunlar ilerleyen dönemlerde kişilerin hayata bakış açılarını ve duygularını içeren subjektif bir yapıya bürünmüştür. Avrupa literatüründe 16. yüzyıl itibariyle belirginleşmeye başlayan hatırat türü, Arap ve Türk toplumlarında daha erken tarihlerde görülmektedir. Bu toplumlarda daha çok tarih, seyahat, tezkire ve menakıp gibi metinler neşredilmektedir. 19. yüzyılını ikinci yarısından itibaren söz konusu eserlerin yerini hatıratlara bıraktığı görülmektedir. Özellikle 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'na ve sonraki yıllarda yaşanan göç hadiselerine dair pek çok hatırat kaleme alınmıştır. Hatırat yazımının en yoğun olduğu dönemler ise Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı ve sonrasındaki Meşrutiyet ve Milli Mücadele Devri'dir (Okay, 1997:445-446).

Hatırat metinlerinde dikkat edilmesi gereken noktaların başında, metnin aslında bir arşiv belgesi niteliğinde değerlendirilmeye alınmaması gelmektedir. Hatıralara kişinin zihninin birer yorumu olması nedeniyle her zaman şüphe ile yaklaşılmalıdır. Kişiler hatıralarını kaleme aldıkları zaman yaşadıkları olayları zihnin süzgecinden geçirirler ve hatıralarını da bu zihin kurgusunun neticesinde kaleme alırlar. Bu durumda hatırat metinlerinin gerçekliğinin

sorgulanması gerekmektedir. Ali Birinci *Tarihin Hududunda* isimli eserinde hatırat araştırmaları ile ilgili şu bilgiyi paylaşır:

... *Bir devre dair araştırma esnasında irili-ufaklı hacimde, şöhretli veya şöhretsiz, değerli veya değersiz tefriki yapılmadan bütün hatırat metinlerinin gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi en doğru yoldur. Bu bakımdan en kötü veya değersiz hatırat, yazılmamış hatırat denebilir. Hatıra türünden eserlere beşeri bilginin zamanına tescil edilmesi gözüyle de bakılabilir. Yazılan her hatırat zamanın elinden kurtarılmış beşeri bilgi gözüyle değerlendirilebilir.* (Birinci, 2012:39).

Ali Birinci'nin de belirttiği üzere hatırat metinlerine beşeri bir bilgi gözüyle bakılmalı ve döneme ait diğer hatıratlar da incelenerek mukayese yapılmalıdır. Bunun yanı sıra devletin resmi belgelerinin sustuğu noktada, araştırmacıyı yönlendirecek en önemli kaynaklar hatıratlardır. Bu metinler arşiv belgelerinin göremediği, sessiz kaldığı noktaları ortaya çıkarır. Birinci, aynı eserde karşı görüşleri değerlendirmeye dair de şu sözü dile getirmektedir: “*audi alterem partem- karşı tarafi da dinle*” (Birinci, 2012:38).

Bu cümleden hareketle tezin amacı Sultan II. Abdülhamid'i dönemin devlet erkânının hatıraları üzerinden incelemeye çalışmaktır. Zira II. Abdülhamid döneminin genel konjonktür içerisinde nasıl görüldüğü ve algılandığı büyük önem taşımaktadır. Esasında II. Abdülhamid döneminde tesis edilen otoriter yapı nedeniyle hatırat ve günlük kaleme almak ve yayımlamak oldukça zordu. Nitekim Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin 93 Rus Harbi sonrası Balkanlardan İstanbul'a göç hikâyelerini kaleme aldığı hatıralarını oğlu Necmi Raci yayınlamıştır. Necmi Raci yayınladığı eserin önsözünde hatıratı hangi şartlarda koruduğunu şu sözlerle anlatır: “*İstibdat devrinde korku ile döşeme tahtaları altında gizleyerek mutlu hürriyet devrimize eriştirebildiğim 'Vak'a-i Zağra'yı, harp tarihimize nâçizâne bir hizmette bulunmak maksadıyla neşrediyorum.*” (Hüseyin Raci Efendi, 2015:60). Bu dönemde hatırat ve günlük tutmanın tehlikeli olduğunu Tefik Biren de dile getirmektedir (Biren, 2006:C.I,31). Çünkü bu devirde gerek sansür ve gerekse hafiyeler tarafından gözetim altına alınma endişesi söz konusudur (Mehmet Rauf, 1992:89). Ali Haydar Midhat, babası Midhat Paşa'nın Taif Kalesi'nde kaleme aldığı hatıralarının ölümünden sonra nasıl yok edilmediğine řařırđını ve Midhat Paşa'nın siyasi hayatını kaleme almak istediğinde Sultan'ın “*gazab*”ına uğradığını ve İzmir'deki evinin basılıp akrabalarının tevkif edildiğini belirtmektedir (Midhat, 1946:138,175).

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının sonlarına doğru ve saltanatından sonra hatırat yazımı artmıştır. Said ve Kamil Paşalar, II. Abdülhamid döneminde hatıralarını yayınlayan iki

önemli isimdir. Bunlar dönemin önemli devlet adamları olmakla birlikte hatıralarında devrin pek çok hadisesi hakkında bilgi vermişlerdir. Devlet yönetiminde uygulanan politikalara dair birbirlerine atıflarda bulunmuşlardır. II. Abdülhamid devri gibi önemli dönemlere şahitlik eden kişilerin yayınladıkları hatıratlar, kendilerini savunma, bir grubu veya kişiyi aklama gibi nedenlerle de yazılabilmektedir. Hatıratlar bir nevi günah çıkarma aracı olarak da kullanılmıştır. Örneğin; Ayşe Osmanoğlu her ne kadar hatıralarını, “*tarihe bir hizmette bulunmak*” maksadıyla yayınladığını önsözünde belirtse de bunu Sultan’a yöneltilen ithamlara cevap vermek amacı taşıdığını kitabın sonunda yer alan “*Cemil Paşa’ya Cevap*” bölümünden anlamak mümkündür (Osmanoğlu, 1994:275-288). Tahsin Paşa II. Abdülhamid devrinde saraya intisap edip de meşrutiyetin ilanı ile hürriyetperver olanların o devri bilenlerin ölmüş veya cevap veremeyecek durumda olmasından istifade ederek II. Abdülhamid devrine ait hatıralarını risale şeklinde neşrettiğini “*köpeksiz köyde çomaksız dolaşmak*” sözleriyle değerlendirmektedir (Tahsin Paşa, 2007:317-318).

Öte yandan saray görevlilerinden birinin “*Ali Said*” mahlasıyla kaleme aldığı hatıralar, II. Abdülhamid hakkında asılsız iddiaları yanıtlamak, Sultan hakkında hâsıl olan kötü düşünceleri bertaraf etmek amacıyla yazılmıştır (Ali Said, 1994:15-16). Yine emekli Süvari Binbaşı Asaf Tugay’ın “*İbret*” isimli hatıraları, II. Abdülhamid’e verilen jurnallerin toplanıp hikâyeleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Asaf Tugay eserin başında II. Abdülhamid’e dair neden kötü olayları ele almadığına, ona hakaret etmediğine yönelik bir açıklama da yapar (Asaf Tugay, 1962:6,7). Bu açıklamaya ihtiyaç duymasının nedeni dönemin konjonktürünün bir gereği olsa gerektir. II. Abdülhamid ile ilgili kaleme alınan pek çok eser 1990, daha ziyade 2000 ve sonrası yazın hayatında olumlu yönde yazılmaya başlanmış, önceki dönemlerde – özellikle 1920-1930-140’lı yıllar boyunca- Sultan “*Müstebit, Kızıl Sultan*” olarak kaleme alınmıştır (Çetinsaya, 1998:138).

Hatıratlara ilişkin belki de en karmaşık konulardan biri Sultan II. Abdülhamid’in hatıra defteri meselesidir. Bu meseleye dair, Ali Birinci “*Tarihin Hududunda*” isimli eserinde gereken açıklamayı yapmıştır. Ali Birinci, İsmet Bozdağ’ın “*Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*” isimli kitabından yola çıkarak hatırat meselesini ele alır. Mütareke döneminde İttihat ve Terakki üyelerinin memleketten kaçmalarına binaen Süleyman Nazif, Sultan II. Abdülhamid için “*gelen gideni aratır*” mahiyetinde ve biraz da İttihatçılardan intikam almak amacıyla “*Abdülhamid-i Sâni Hâtıratı/ Abdülhamit Müdafaanâmesi*” olarak bir eser kaleme alır. O dönem bu metin her ne kadar İbnülemin Mahmut Kemal İnal tarafından eleştirilse de birkaç kez yayınlanmıştır. Fakat eser 1922 yılında tekrar basılmıştır. 1970’lerde bu eseri İsmet

Bozdağ, Leipzig’de bir kitapçıda bulduğu iddiasıyla yeniden “*Tercüman*” gazetesinde tefrika etmiştir. Söz konusu hatıratın yalan ve iftira olduğuna dair kaleme alınan yazılara eksik ve kaçamak cevaplar veren Bozdağ, daha sonraki yıllarda esere eklemeler yaparak yayınlamaya devam etmiştir. Ali Birinci bu hatırat hadisesini “*Cumhuriyet devrinin en büyük tarih yolsuzluğu veya ahlâksızlığı*” olarak nitelendirmektedir (Birinci, 2012:51,75,279; Okay, 1997:446). Sultan II. Abdülhamid’in saltanatı müddetince hatırat tutamadığı, buna fırsatının olmadığı fakat Selanik sürgünü esnasında kâtibi Ali Muhsin Bey tarafından anlattıklarının kaleme alındığı bilinmektedir. Fakat bunun İttihatçılar tarafından öğrenilmesi üzerine Ali Muhsin Bey, Sultan ile bir daha görüştürülmek için köşkün bodrumuna hapsedilmiş, kaleme alınan notlar da köşkün muhafızları tarafından yok edilmiştir. II. Abdülhamid bu meseleyi öğrenince derin üzüntü duymuş, bir daha böyle bir girişimde bulunmamıştır (Kırmızı, 2010:23).

Sultan II. Abdülhamid’in hatıratı meselesinde olduğu gibi diğer hatıratları değerlendirirken de bu hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunların başında da yayına hazırlayanın metne herhangi bir müdahalesinin olup olmadığı gelmektedir. Örneğin; Midhat Paşa’nın hatıraları yukarıda da belirtildiği üzere oğlu Ali Haydar Midhat tarafından yayınlanmış, onun öncesinde yine oğlu Ali Haydar Midhat’ın iddiasınca II. Abdülhamid’in çekmecesinde uzun yıllar kilitli kalmıştır. Yayınlanma esnasında ise Ali Haydar Midhat’ın metne ne kadar müdahalede bulunduğu yahut metni tam anlamıyla ne kadar yayınladığı bilinmemektedir. Buradaki ilk şüphe Midhat Paşa’nın Taif’te içinde bulunduğu şartlarda böyle kapsamlı bir metni nasıl kaleme aldığıdır. Her ne kadar metinde eserin yazılma ve Ali Haydar Midhat’ın eline geçme hikâyesi yer alsın da metnin içeriği yine de şüphelidir. Bir diğer mesele, hatıraları kaleme alan kişinin, yazılanlardan uzak bir metin kaleme alma ihtimalidir. Mesela, Cemaleddin Afganî’nin hatıralarını kaleme alan Muhammed Mahzumî Paşa’nın esere ne derecede müdahale ettiği bilinmemektedir.

Bunların dışında tamamen kendi amaçları doğrultusunda uydurulmuş hatıratlar da bulunmaktadır. Bu tür hatıratlara verilebilecek örneklerin başında Ali Fethi Okyar’ın Cemal Kutay tarafından yayınlanan hatıratı gelmektedir. Cemal Kutay’ın yayınladığı “*Üç Devirde Bir Adam*” isimli eserdeki sadece Serbest Fırka dönemine dair hatıraların gerçek metin olduğu diğer kısımlarınsa hayal ürünü olduğu ortaya çıkmış ve aile efradı durumdan şikayetçi olarak gerçek metni yeniden yayınlamıştır (Birinci, 2012:74; Şirin, 2015:270). İşin ilginç yanı metnin uydurulmuş olan “*Sultan Abdülhamid ile Selanik Hayatı*” kısmı Eyyub Bostancı tarafından bu kitabın gerçek bir metin olduğu ve aile efradının yaşadığı dönemde basıldığı

için hiçbir şüphe götürmediği gerekçesiyle yeniden basılmasıdır. Eserin önsöz niyetiyle yazılmış bölümünde uydurulmuş olan bölüme dair sadece “*köpürtülmüş ifadeler*” olarak itiraz edilmekte ve izin alındığı için herhangi bir şüpheye mahal olmadığı belirtilmektedir.¹

Anlaşılaçağı üzere tezin amacı tarihe tanıklık etmiş ve Sultan II. Abdülhamid döneminde devletin çeşitli kademelerinde vazife almış önemli isimlerin kaleminden Sultan’ı tanımaya çalışmaktır. Tezin devlet erkânının hatıralarını kapsayacak şekilde ele alınmasının en önemli nedeni II. Abdülhamid devrinde hatırat kaleme almış pek çok ismin bulunması ve bu hatıratların hepsinin incelenmesinin mümkün olmamasıyla ilgilidir. Bu doğrultuda hatıratı bulunan yaklaşık 90 isme ulaşıldı. Hatıratlar ile günlükler aynı kapsamda ele alınmadı. Bunun nedeni birbirlerine benzeyen metinler olsalar da hatıratların belli bir müddet geçtikten sonra kaleme alınmış olmalarıdır. Bu doğrultuda önemli bilgiler içermesine karşın, Lui Ramber’in, Eğinli Said Paşa’nın, Âtîf Hüseyin’in, Mahmut Şevket Paşa’nın günlükleri teze dâhil edilmemiş gerekli görülen günlükler alt metin olarak kullanılmıştır. Yukarıda belirtildiğı üzere teze bir sınırlandırma getirildiğı için döneme dair önemli isimler olan; Halil Halid, Paul de R gla, Zeki Mesut Alsan ve İsmail Hakkı Sunata dâhil edilememiş bunlar alt metin olarak kullanılmıştır.

Tezde Sultan II. Abdülhamid üç ayrı bölümde ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde Sultan birey olarak, hususi hayatıyla ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde II. Abdülhamid yönetici/padişah vasfıyla ele alınmış, politikaları ve buradan yola çıkarak modernleşme çalışmaları, halife sıfatıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son olaraksa Sultan’ın karakterine ve hayatına etki eden meseleler, olaylar karşısındaki tutumu ve padişahlık dışındaki hayatına değinilmiştir.

¹ Bknz; Ali Fethi Okyar, (Haz. Eyyub Bostancı), **Sultan II. Abdülhamid Han’la 113 Gün**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD İMAJI

1.1. SULTAN II. ABDÜLHAMİD

1.1.1. Tezat Söylemlerle Bir Padişah Portresi: II. Abdülhamid Kimdir?

Tahta çıktığında otuz dört yaşında olan Sultan II. Abdülhamid'in, şehzadelik hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sultan V. Murad ne kadar kendisini göz önünde tutmuşsa, Sultan II. Abdülhamid de kendisini o kadar gizlemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in üç aylık kısa bir şehzadelik ardından padişah olması kamuoyu tarafından tanınmasına olanak sağlamamıştır. Nitekim padişah olduğunda “Abdülhamid kimdir”, “Babası ile arası nasıldır”, “genç yaşta ölen annesinin kendisinde yarattığı boşluk nedir ve Perestû Kadınefendi ile ilişkileri nasıldır”, “kardeşleriyle arası iyi midir kötü müdür”, “cimri midir cömert midir”, “dindar mıdır değil midir” türünden akıllarda pek çok soru vardı (Georgeon, 2012:71-73)?

Net olarak cevaplandırılmayan bu sorular, Osmanlı dünyasında yeterli düzeyde hatırat yazma geleneğinin oluşmamasıyla da ilgilidir. Zira hanedan üyelerinin hayatlarını içeren eserlerin neşri pek yaygın değildir. Hatıratlar, 19. ve 20. yüzyıllarda kendisini yeni yeni göstermeye başlayan bir türdür. Bu nedenle insanların hükümdarların hayatlarına yönelik hususi bilgileri paylaşma düşüncesi bu dönemde uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Avrupa'ya bakıldığında da monarklara yönelik hatırat yazma geleneği görülmemektedir.

Sultan II. Abdülhamid 21 Eylül 1842'de Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak doğmuş, annesi Tîrimüjgân Kadınefendi'dir. Annesinin genç yaşta ölmesiyle, babası Sultan Abdülmecid kendisini 11 yaşında iken Perestû Kadınefendi'ye emanet etmiştir (Küçük, 1988:216-217; Özcan, 2002:1547; Akarlı, 1999:253). Sultan II. Abdülhamid'in otuz üç yılı, bir geleneğin yani Tanzimat'ın içinde geçmiştir (Georgeon, 2012:23). Sultan II. Abdülhamid'in çocukluğu şaşaalı saray hayatı içerisinde geçer. Küçük yaşta annesini kaybetmesi ve başka bir Kadınefendi tarafından yetiştirilmesi onun biraz ketum, hayalperest, ürkek ve utangaç bir karaktere bürünmesinde etkili olur ki bunda babası tarafından iyi muamele görmemesi de etkilidir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, babasının diğer kardeşlerini daha fazla sevdiğini ve kendisini, kardeşi Murad dışında kimsenin anlamadığını söylemiştir (Georgeon, 2012:31; Özcan, 2002:1547).

Böyle bir ortamda yetişen II. Abdülhamid'in görünüşü hakkında pek çok hatıratla benzer bilgiler yer almaktadır. Sultan'a yakın olan kişiler genelde onu övgü, muhalif saflarda yer alan veyahut Sultan'ın gazabına uğramış olanlar² ise yergi muhtevalı kelimelerle betimlemişlerdir. Bunun en canlı iki örneğini Sultan II. Abdülhamid'in başkâtibi Tahsin Paşa'nın anlatımında ve Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın tasvirlerinde görmek mümkündür.

Tahsin Paşa Sultan II. Abdülhamid'den şöyle bahsetmiştir: "... orta boylu, cevval bakışlı, gür ve kalın sesli idi.... Sultan Hamid vücutça zinde ve çevik idi. Betâetten hiç hoşlanmazdı. Zarâfete meftun idi...." (Tahsin Paşa, 2007:13-14). Ali Ekrem Bolayır ise: "... Bu atın üstünde, baş ile kuyruğun arasında ve fesi tam onların hizasında bir adam, zayıf vücuduyla, kuru kafası ve iri burnu, düşük bıyığıyla Pinti Hamid işte! Bu pinti o dünya güzeli atın üzerine hiç de yakışmamış. Bir güzel şey varsa, o göğsünde parlayan iri elmas nişan ve onun yeşil kordonu..." (Bolayır, 2007:50).

Bunların yanı sıra Sultan II. Abdülhamid'in genellikle şöyle betimlendiği de söylenebilir;

Sultan Hamid kısa boylu, naif, omuzlarının genişliği birbiriyle uyumlu fakat biraz öne doğru eğik, düzgün bir vücuda sahipti. Teni esmer, yüzü uzunca, kaş kemikleri çıkık, yanakları çökük, gözleri şeklen derin ve biraz küçük, renkçe de koyu maviye bakar siyahtı. Burnu yüzüne göre büyük ve uzuncaydı. Başının tepesinde saç kalmamıştı, yan ve arka tarafındaki saçları ile sakalının telleri kalın ve sert görünürdü. Saç ve sakalına boya koyduğu için hakiki rengi belli değildi, fakat görünen rengi, üstüne kırmızı serpilmış karaydı. Güzel olmamasına rağmen sevimli bir yüzü vardı. Hal ve tavırları tevazu içinde büyüklük gösteren nadir bir özelliğe sahipti. (Rey, 2007:3)³

Hatıratların büyük bir kısmı Sultan II. Abdülhamid'in hal'inden sonra yazıldığından Sultan'a dair cesur tanımlamalarda ve eleştirilerde bulunulmuştur. Bu eleştirilerin Sultan'ın saltanat hakkı üzerinden yapıldığı da vakidir. Muhalif kesimde Sultan'ın, saltanata layık

² Bu tabir pek çok hatıratla geçmektedir. Bknz; Halid Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.572; Ali Ekrem Bolayır, **Hâtıralar**, Hece Yayınları, Ankara, 2007, s.235; Mevlanzade Rıfat, **31 Mart, Bir İhtilâlin Hikayesi**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010, s.99; Tevfik Biren, **Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006, s.302; Saidpaşazade Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s.25

³ Diğer kaynaklar için bakınız; Ali Said, **Saray Hatıraları**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994,s.64-65; Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1994, s.11; Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, Ankara, 1965, s.252-253; Refik Halit Karay, **Bir Ömür Boyunca**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.45; Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C.II, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, s.304; Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)**, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.138; François Geogron, (Çev. Ali Berktaş), **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.186

olmadığı düşüncesi hâkimdir. Bunun en önemli nedeni meşrutiyet yanlısı V. Murad'ın saltanatının hiç bilinmeyen ve ihtiyatlı davranılmak zorunda kalınan Sultan II. Abdülhamid'e nasip olmasıdır. Meseleye dair açık bir örneği Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey'in hatıratında görmek mümkündür. “*Ah kerevetler, Sultan Murad için hazırlanmış olan on-on beş katlı, uzun uzun kerevetler! Siz Pinti Hamîd'e mi nasib olacaktınız?*”. (Bolayır, 2007:49). Sultan II. Abdülhamid ile ilgili ön yargı ve hoşnutsuzluk meşrutiyetin ilanından sonra da devam etmiş, Sultan II. Abdülhamid için yine karamsar tasvirler kullanılmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın, Sultan II. Abdülhamid'e dair izlenimini II. Meşrutiyet döneminde Meclis'in açılış töreninde yaptığı gözlemler üzerinden anlatmıştır. Yalçın'a göre; II. Abdülhamid her ne kadar Meşrutiyet'i yeniden ilan etmiş olsa da hâlâ “*özgürlüğü boğan, ülkeyi yıkıma götüren büyük bir zorba*”dır. Hüseyin Cahit, Sultan'ın yüzünü tasvir ederken de aynı karamsar ifadeleri kullanmıştır. Onu “*hınç ve nefretin canlı heykeli*” olarak nitelemiştir (Yalçın, 1976:57).

Hatıratlarda en çok bahsedilen konu Sultan'ın normalden biraz daha büyük olan burnudur. Bu, dönemin en çok uğraşılan konularından biri olmuştur. Bazı tasvirler ve örneklendirmeler Sultan'ın burnu üzerinden yapılmıştır da denilebilir. Örneğin; hariciye memurlarından Esat Cemal Paker hatıratında Sultan'ın burnunun büyüklüğü ile ilgili şu sözleri sarf eder: “... *Diran Norodonkyan'ın burnu Abdülhamit'in burnu kadar kocamandı; bütün yüzü koca bir burundan ibarettir dense, mübalağa edilmiş olmazdı.*” (Paker, 2001:64).⁴

Bir diğer konu ise Sultan'ın ses tonu ve konuşmasıdır. Her ne kadar yüzü hatırat yazarlarınca güzel tasvir edilmese de ses tonuna ve konuşmasına ilişkin olumlu görüşler bulunmaktadır. Buna dair bilgi veren birkaç kaynak mevcuttur. Bunlardan ilki Sultan Mehmed Reşad'ın ilk mabeyn kâtibi Halid Ziya Uşaklıgil'dir. Selanik'te ikamet ettiği zamanlar görevi nedeniyle kendisini ziyaret eden Halid Ziya, Sultan'ın sesinin kalın, konuşmasının ise düzgün ve daima kendinden emin olduğunu belirtmektedir (Uşaklıgil, 1965:253). Ahmet Reşit Rey de Sultan'ın yüzünün güzel olmamasına karşın etkileyici bir yönü olduğunu ve bunun büyük çoğunluğunun konuşma ustalığından kaynaklandığını söylemektedir (Rey, 2007:36).

⁴ Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu ise bu durumu “*Burnu yüksekti: Osmanlı Hanedanı'nın alâmetini taşıyan biçimdeydi.*” şeklinde açıklamaktadır. Ayşe Osmanoğlu devamında ise şunları söylemektedir; “*Sesi tatlı, kalın ve gürdü. Söz söylerken dinlemek zevki duyulurdu. Fikirlerini ve meramını fevkalade bir ifade ve nezaketle anlatmaya muktedirdi. Hareketlerinde Padişahlık vekar ve halâveti görülürdü. Hülâsa: Tipi tamamiyle Osmanlı Hanedanı'nın tipi idi.*”. Bu tasviriyile Ayşe Hanım, Sultan II. Abdülhamid'in meşrutiyet dayanağını tamamlamaktadır. Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.11

Hatıratlarda Sultan II. Abdülhamid'in nasıl giyindiğine dair bilgilere de rastlamaktayız. Nitekim hatırat yazarları hükümdarları görme fırsatı bulduklarında bunu en ince ayrıntısına kadar tasvir etmişlerdir. En ayrıntılı kıyafet bilgisini saray görevlilerinden olup müstear bir isimle eserini kaleme alan Ali Said vermiştir:

Giyiniş tarzı da mevki ve yaşı icaplarına göre şahane ve zarif olup, kış ve yaz, önü iki sıra düğmeli ince ve kalın yumuşak kumaşlardan yapılmış uzun paltolar giyer ve fesini kafatasını örtecek derecede büyük seçmek alışkanlığıydı. Bu elbiseleri, Beyoğlu'nda mağazası bulunan bir Alman terzi tarafından hazırlanırdı. Giyimde merakından dolayı çok elbise ısmarlar ve çok elbiseye sahipti. Hele çamaşır hususunda zor beğenir olduğundan, getirttiği kataloglardan sağlıklı bir şekilde imal edilmiş bulunan eşyanın, tabii olarak en kıymetli ve nefisini seçer, İngiliz imali olanlara hepsinden fazla rağbet ederdi. Çorap ve mendilleri pek severdi, çoğunlukla güderiden yelekler getirtir, bunlardan bazı hizmetkârlarına da hediye ve ihsan etmek zevkiydi. Yaz, kış ayaklarına, mevsimine göre yapılmış konçlu ve uzun topuklu, köselesi kalın tabanlı botlar yaptırır, bunları birkaç defa giydikten sonra, yine şuna buna verirdi. Dürbünler, cüzdanlar, not defterleri ve kalemlere, en iyi İngiliz çakı ve makaslarına çok fazla merakı vardı. Sözüün kısası, eşya hususunda güzelliği çok sever, fakat kendi şahsı için her şeyin en sadelerini tercih ederek kullanır, her şeyde intizamı sever ve gözetirdi. (Ali Said, 1994:65)⁵

Buna ek olarak Örikağasızâde Hasan Sırrı, Sultan'ın askeri üniformayı çok sevdiğini yaz-kış demeden bu tarz giyindiğini söylerken (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:55,228-229), Ali Haydar Midhat ise Sultan II. Abdülhamid'i "*Başında fes olmasaydı şık bir ecnebi diplomattan fark edilemeyecekti.*" şeklinde tanımlar (Midhat, 1946:213).⁶

Hatıratlarda yer verilen konulardan birisi de Sultan'ın eğitim durumudur. Modern eğitimi geliştirmek için hareketlenmelerin olduğu bir çağda yaşamasına rağmen Sultan II. Abdülhamid'in aldığı eğitim ilkökul düzeyindedir. Sultan II. Abdülhamid, Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvi Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerif Efendiler'den Arapça ve dini ilimler, Vakanüvis Lütfi Efendi'den Osmanlı tarihi, sarayın geleneksel eğitiminin yanı sıra Tanzimat döneminin etkisiyle Fransızca ve Batı musikisi dersleri de aldı. Tabi ki bunlar temel düzeyde olup Sultan II. Abdülhamid'in de ileride sürekli şikâyetçi olacağı kadar yetersizdi (Özcan, 2002:1547; Küçük, 1988:217; Akarlı, 1999:253; Georgeon, 2006: 33).⁷

⁵ Bknz: (Ed. Coşkun Yılmaz) Vahdettin Engin, "*Yıldız Sarayı'nda Hayat*", II. **Abdülhamid/Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul, 2010, s.59; Georgeon, **a.g.e.**, s.189

⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.12; Semih Mümtaz, "*Evvel Zaman İçinde*", **Canlı Tarihler**, C.II, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945, s.84-85

⁷ Ayrıca bknz; Âtîf Hüseyin Bey, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, (Yay. Haz. Metin Hülagü), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.420

Diğer taraftan, dönemin mabeyn kâtiplerinden İsmail Müştak Mayakon eserinde, Avrupa hükümdarlarını mektepli, Sultan II. Abdülhamid'i ise alaylı olarak niteler ve Sultan'ın eğitim seviyesinin Avrupalı hükümdarlara göre çok düşük olduğunu belirtir. Her hükümdarda olması gereken idari ve siyasi ilimler bir yana edebiyat, musiki, tasavvuf, kelim gibi ilimlerden yoksun olduğu ve sadece silah atmak, at binmek ve marangozlukta ilgisinin olduğunu söyler (Mayakon, 2010:91-92).

Başkâtip Tahsin Paşa da Sultan II. Abdülhamid'in bilgisinin az olduğunu, bütün malumatının tecrübelerinden, görüp-geçirdiği bilgilerden ve aralıksız devam eden ilişkilerinden kaynaklandığını söyleyerek; Sultan'ın tecrübe ederek edindiği bilginin asıl hazinesi olduğunu iddia eder (Tahsin Paşa, 2007:14). Sultan'ın eğitimine dair yapılan yorumlarda da, hatırat yazarlarının buldukları mevki önemli bir yer tutar. II. Abdülhamid'i yakından tanımayan ve kendisine nefret besleyen kişiler onu cahillikle, adını yazmaktan acizlikle; emrinde bulunmuş veya kendisini tanıma fırsatı elde etmiş kişiler ise genellikle alaylı hükümdar veya tecrübeye dayalı bilgi sahibi olarak nitelendirmişlerdir (Rey, 2007:60-61).⁸

Sultan II. Abdülhamid ile ilgili tartışmalardan bir diğeri onun zeki olup olmaması ile ilgilidir. Dönemin radikal muhalifleri Sultan'ı kötülemek için onun pek çok meseleye aklının ermediğini söylerken (Karabekir, 1993:81; Mizancı Murad, 2005:18; Rey, 2007:36), diğer kesim ise Sultan'ın zeki olduğunu fakat tüm kabiliyetini kurnazlığa sarf ettiğini iddia etmektedir. Ne var ki hatırat yazarlarına göre bu şeytani bir dehadır (Ali Said, 1994:66; Rey, 2007:33,62; İsmail Kemal, 2016:192; Ahmet İzzet, 2017:18; Bolayır, 2007:55-56,315; Ali Cevad Bey, 2014:19; Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1996:31). Hatta Sir Henry F. Woods Sultan'ın rejim taktiklerini Makyevel'in taktiklerine benzetir (Woods, 1976:121). Sultan II. Abdülhamid'den nefret eden Ali Haydar Midhat bile bu konuda Sultan'a hakkını verir, onun kendisinden sonra gelenlerden daha zeki olduğunu, işleri daha iyi yürüttüğünü söyler (Midhat, 1946:83).⁹

⁸ Bknz; Rıza Nur, **a.g.e.**, C.II, s.304; Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s.236; Ahmet Reşit Rey, **İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, 3-4; Hasan Amca, **Doğmayan Hürriyet**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2013, s.171-172; Örikağasızâde Hasan Sırrı, **Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, (Haz. Ali Adem Yörük), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, 237; Kazım Karabekir, **Hayatım**, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s.304; Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.37,52,57,81,242,291; Mahir Said Pekmen, **31 Mart Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.78-84; Avlonyalı Ekrem Bey, **a.g.e.**, s.139

⁹ Georgeon eserinde bu konuya dair ayrıntılı bilgi verir; “....Çarpıcı kültür eksikliğini kapatan canlı zekâsını da herkes kabul eder. Blowitz, ‘üstün bir akıl’ der. Vambery, sultanın ‘göz kamaştırıcı zihinsel yetenekleri’nden,

Tahsin Paşa Sultan'ın pek nadir insanda bulunabilecek kadar kuvvetli hafızaya sahip olduğunu söyler (Tahsin Paşa, 2007:7,13)¹⁰. Tahsin Paşa hatıratında Sultan II. Abdülhamid'in kuvvetli hafızasına dair şu anısını da paylaşır. Sultan bir tiyatro oyunu esnasında aniden Bulgar nüfusunu sorar, Bulgarların bölgede bir metropolitlik talebine karşı onları elde etme siyaseti hakkında tam bilgiye erişmek ister. Tahsin Paşa Üsküp ile bağlantı kurduktan sonra Sultan'a gerekli bilgiyi verir. Bu olayın üzerinden bir hayli vakit geçtikten sonra Bulgar meselesinin tekrar gündeme gelmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid yıllar önce Tahsin Paşa'dan edindiği bilgileri orada gündeme getirmesi üzerine Tahsin Paşa şaşırır. Tahsin Paşa Sultan II. Abdülhamid'in kuvvetli hafızasına buna benzer pek çok örnek olduğunu söyler (Tahsin Paşa, 2007:19-20).

Bu bilgiye Ali Ekrem Bolayır'ın ve Ahmet Reşit Rey'in hatıratlarında da rastlamaktayız. Bu iki zatın mabeynde kâtip olmaları ve aktardıkları malumat, söz konusu anıyı doğrular niteliktedir. Nitekim Ali Ekrem Bolayır hatıratında Sultan'ın on yıl önce yaşanan bir olayı dahi hatırlayabildiğini ve o dönemin kaydını kâtiplerden istediğini belirtmiştir. Fakat Yıldız Sarayı'nda evrak odasının olmadığını söyleyen Bolayır, kâtiplerin Sultan'ın istediği evrakı bulmakta güçlük çektiğini, diğer yandan padişahın belgenin bulunması konusunda ısrarcı olduğunu nakletmektedir. Bu durumun kâtipleri bir hayli güç duruma soktuğunu da hatıratına eklemiştir (Bolayır, 2007:304).¹¹

Diğer kâtip Ahmet Reşit Rey de Sultan II. Abdülhamid'in en bariz özelliğinin kuvvetli hafızası olduğunu söyler. Buna zihnini yormamış zeki insanlarda tesadüf edileceği bilgisini de ekler. Rey, Sultan'ın hafıza kuvvetini iki örnekle anlatır. Olaylardan ilki, Sultan'ın yıllarca

'olağanüstü zihinsel vasıfları'ndan söz eder; ama ona göre, Harem'deki kapalı eğitim ve korkular, kuşklar bu yeteneklerin harcanmasına yol açmıştır. Bismarck da onu Avrupa'nın en kurnaz diplomatı olarak görür. Almanya sefiri Hatzfeld de Abdülhamid'in zekâsından etkilenmiş, ama 'kendine yeterince güvenmediği' kanısına varmıştır. Kitabı, öğrenilmiş, ezberlenmiş hiçbir yanı olmayan bu zekâ insanlarla, olgularla, durumlarla ilişki içinde gelişip şekillenmiştir. Erken ortaya çıkmış kendi aklıyla düşünme yeteneğinin, çok canlı bir merakın, sıra dışı bir gözlemciliğin ürünüdür, dolayısıyla her türlü dogmatizmden uzak, en çeşitli durumlara ve alanlara uyum sağlamaya hazır, çok esnek bir zihinsel vasıf, bir idrak yeteneği söz konusudur." . Bknz; **a.g.e.**, s.187

¹⁰ Sultan'ın kuvvetli hafızaya sahip olduğunu Selanik ikameti esnasında özel doktoru Âtîf Hüseyin de zikretmektedir. Sultan ile yaptığı bir sohbeti anlatırken Sultan II. Abdülhamid'in şehzadelik zamanına ait bir meseleyi hatırlaması Âtîf Hüseyin'in dikkatinden kaçmamıştır. Bknz; Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s.90. Sultan'ın kuvvetli hafızasına en önemli örneklerden birini kızı Ayşe Osmanoğlu nakletmektedir. Osmanoğlu hatıratında; Sultan'ın yıllar önce bir talim esnasında gördüğü bir zabiti saçları beyazlamış haliyle tanınması ve onu hatırlaması hayretler uyandırmıştır. Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.182-183

¹¹ Ayrıca bknz: Ali Akyıldız, "*II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîali'yle (Hükümet) İlişkileri*", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, C.II, s.291; (Ed. Coşkun Yılmaz) Ali Akyıldız, "*Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı*", **II. Abdülhamid/Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul, 2010, s.88 ; (Ed. Coşkun Yılmaz), Ali Akyıldız, "*II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı*", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.67

önce bir iş hakkında yapılan muameleye ait kayıtları isterken tarihini hatırlayıp kâtiplere bu suretle tarama yapılmasını söylemesidir. Sultan'ın söylediği tarih doğrultusunda yapılan araştırmada hemen kayıt bulunur ve takdim edilir. İkinci olay ise, Ahmet Reşit Bey'i Gazi Osman Paşa'nın odasında görür. Aradan dokuz yıl geçtikten sonra bir vilayete atanacak vali meselesi konuşulurken kâtip İzzet Paşa'nın Ahmet Reşit Bey'i tavsiyesi üzerine, kendisini Gazi Osman Paşa'nın odasında gördüğünü bu atamaya uygun olmadığını söylemiştir (Rey, 2007:34-35). Aradan dokuz yıl geçmesine rağmen böyle bir meseleyi hafızasında tutması dikkate şayandır.

Birbirinin zıddı istikametindeki görüşler Sultan'ın tutumlu mu yoksa cimri mi olduğu tartışmalarında da kendini göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid şehzadelik yıllarında, babasının vefatıyla birlikte Dolmabahçe'den ayrılarak ailesiyle beraber Maslak ve Tarabya'daki köşklere, Kâğıthane'deki çiftlikte mütevazı bir hayat sürmeye çalışmıştır. Bu sakin yaşam Yorgo Zarifi'nin Sultan'ın gelirlerine yardımcı olması ve onları yönetmesiyle daha düzenli hale gelmiştir. Zarifi'ye göre Şehzade Abdülhamid'in büyük bir serveti vardı fakat yanındaki adamların yanlış yönlendirmesiyle borca sürüklenmişti. Zarifi'den yardım isteyen Şehzade Abdülhamid, servetini geri kazanmış ve işleri düzene sokmuştur (Zarifi, 2006:158-159). Çiftlikteki hayatını daha tutumlu ve düzenli bir hale getirdikten sonra ticaret ve tarımla da uğraşmaya başlamış, ayrıca bir de üstübeç ocağı işletmiştir (Akarlı, 1999:253; Özcan, 2002:1548; Georgeon, 2006:38-39; Çakır, 2012:112). Diğer şehzade ve hanım sultanların aksine iyi bir servet biriktiren II. Abdülhamid, kardeşleri arasında "Pinti Hamid" diye anılmaya başlamıştır ki bunu Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır da teyit etmektedir. Ali Ekrem Bey hatıratında Sultan'a "Pinti Hamid" dendiğini lakin Sultan'ın, Namık Kemal'e ihسانlarda bulunmasıyla o kadar da pinti olmadığını belirtmektedir (Bolayır, 2007:49-50,55,59).¹² Süleyman Tevfik ve Henry F. Woods da hatıratlarında Sultan'ın hesabını bilen, gerektiğinde cömert ve eli açık davranan biri olduğunu ifade etmişlerdir (Süleyman Tevfik, 2011:127; Woods, 1976:128).

Hatıratlarda en çok atıf yapılan özelliklerinden birisi de Sultan II. Abdülhamid'in dindar olup-olmamasıdır. II. Abdülhamid'in diğer Osmanlı sultanlarına nazaran ibadetlerinde

¹² Bununla beraber Sultan'ın gelini olan Mislimelek Hanım bu iddiaların birer yalan olduğunu, onun eli açık bir padişah olduğunu, kendisinden istenen hiçbir şeyi geri çevirmeden yerine getirmeye çalıştığını söylemektedir. Bknz; (Haz. Nemika Deyal Marşanoğlu), **Haremde Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s..56-57

daha titiz davrandığı bilinmektedir¹³. Ahmet Reşit Rey, Sultan'ın tutucu olmamakla birlikte dindar olduğunu, dine hürmeti de ahlakî vazife olarak gördüğünü ve her şeyin ötesinde bir halife sıfatıyla dine bağlı olması gerektiğini aktarır. Ona göre Sultan, Osmanlı Devleti bünyesinde yahut Avrupa Devletlerinin boyunduruğu altında yaşayan çeşitli unsurları “İslamiyet” çatısı altında birleştirmeyi hedefliyor ve bu meseleye halife olarak ayrı bir önem veriyordu (Rey, 2007:61-62).

Sultan'ın namazlarını, böbrek rahatsızlığı nedeniyle bir kere Cuma namazı dışında hiçbir zaman aksatmadığı, Ramazan aylarında rahatsız olsa bile orucunu bozmadığı çevresindekiler tarafından nakledilmiştir. Her namazda abdest tazelemek âdeti olmasının yanı sıra, günde iki üç defa kıyafet değiştirdiği de belirtilmektedir. Nedeni ise, kıldığı namazları ve kanepelerin üzerine diz üstü oturmasıdır. Sultan'ın tereddüt ettiği bazı konulardan ilim ve faziletine itimat ettiği kişilere danıştığı da bilinmektedir (Ali Said, 1994:58; Rey, 2007:61; Mümtaz, 1945:84; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:193-194; Yüceer, 2012:255)¹⁴. Tefvik Bey hatıratında Sultan'ın mütedeyyin olmasının yanında bazı hallerde itikadından şüpheye düşülecek duruma geldiğini nakleder ve bazı Kur'an ayetlerinden bahsedilmesini istemediğini hatta bu ayetleri içeren kitapları/risaleleri toplattığını da söyler. Ayrıca Sultan'ın halife olmak suretiyle kendi yemek artıklarının hasta insanlara şifa olacağı düşüncesinde olduğunu iddia ederek bunu bir örnekle açıklamıştır. Arap İzzet Paşa'dan nakleden yazar, Paşa'nın hasta bir yakınından bahsetmesi üzerine Sultan, İzzet Paşa'ya hastaya kendisinin yemek artıklarını götürmesini, bunun hastaya şifa olacağını söylediğini belirtir. Tefvik Bey'e göre bu durum padişahlığın Allah tarafından verildiği ve kendisinin mutlak ve mukaddes bir salahiyyete sahip olduğu inancından kaynaklanmaktadır (2006:C.II,132). Anlatılan bu olay Osmanlı'nın klasik dönemdeki “kut” inancının 19. ve 20. yüzyıllarda dahi yok olmadığını sadece şekil değiştirerek devam ettiğini göstermektedir.

Mabeyn kâtiplerinden İsmail Müştak Mayakon ise aksi bir görüştedir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in ibadetlerini yerine getirdiğini fakat bunda samimi olmadığı iddiasındadır. Bu kanıya sadece kendisinin değil, Sultan II. Abdülhamid'in çevresinde olan, onu tanrı gibi görmeyip yaptığı günah ve sevabı ayırt edebilen insanların da vardığını söyler. Mayakon'a göre, Sultan'ın dindarlığı sadece siyasi bir kıyafetti, bunun en önemli örneği ise Yıldız Sarayı'ndaki “*din anarşisi*”ne Sultan'ın müsamaha göstermesiydi. Yazara göre Yıldız Sarayı

¹³ Ayrıca bkz: Şadiye Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.10,31

¹⁴ Sultan'ın Selanik ikametindeki hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey de günlüğünde Sultan'ın kendisi için “*Başıma bir sarık sarsam... vaz'ü nasihat etsem... itibar bulur... Pek meşhur hoca olurum*” dediğini nakletmektedir. Bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.216

din hissini en az ve serbest fikirlerin bollukta olduğu bir yerdir. Özellikle Ramazanlarda bir kısım mütedeyyin bir yaşam halinde iken bir kısım ise elinde sigara, ağzında yemek eksik olmadan sarayda mevcudiyetini korur ve kimse kimseyi rahatsız etmeden yaşar ve Sultan da buna karışmazdı. Çünkü iddia edildiğine göre, Sultan'ın adamlarından istediği şey kendisine bağlıktı, Müslümanlık değil. Sultan II. Abdülhamid'e göre dine bağlılıktan evvel padişaha sadakat gerekli idi. Sultan II. Abdülhamid'in Cuma namazlarını hiç kaçırmamasını ise halifelik ve Pan-İslamist politikaya bağlamıştır. Dini merasimlerin hepsine Sultan'ın önem verdiğini ve bunları bir halifenin yerine getirmesi gereken görevler olarak benimsediğini ve rolünü çok iyi üstlendiğini söyler. Sultan II. Abdülhamid'in dindarlığı ile ilgili son sözleri ise şöyledir: “*Hülasa ediyorum: Sultan Hamid dindarlığı bir Hilafet üniforması diye her lazım oldukça, fakat lüzumu kadar sırtında taşırdı. Müslümandı, dindar görünürdü. Müslümanlığı samimi, dindarlığı siyasi idi.*” (Mayakon, 2010:85-90)¹⁵.

Sultan II. Abdülhamid'e yönelik en dikkat çekici iddialardan biri de kadın ve şehvet düşkünlüğüdür. Bu konu birkaç kaynaktan takip edilebilmektedir. Bunlardan biri olan Örikağasızâde Hasan Sırrı'nın “*Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*” adlı eserinde, Sultan'ın cins-i latifeye karşı zaafi olduğu, bu durumu saray halkının pek çoğunun bildiği belirtilmektedir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:240-242). Diğer bir kaynak ise Sultan Mehmed Reşad'ın mabeyn kâtibi Halid Ziya Uşaklıgil'in “*Saray ve Ötesi*” adlı eseridir. Burada Sultan'ın körpe kız düşkünü olduğu ve bunun dilden dile yayıldığı iddia edilmektedir. Uşaklıgil, 31 Mart Vakasından sonra Yıldız Sarayı'nı gezerken hususi daireyi ve hamamı görünce Sultan'ın burada geçirdiği vakitleri düşündüğünü aktarır. Sultan Mehmed Reşad'ın abisi kadar kadın düşkünü olmadığını da vurgular (Uşaklıgil. 1965:95,187,311).¹⁶

¹⁵ Müştak Mayakon'un iddialarını destekleyecek ölçüde bir anlatımı da Âtîf Hüseyin Bey nakletmektedir. Âtîf Hüseyin her fırsatta Sultan'ı mürailikle itham etmekle beraber dindarlığının da sahte olduğunu söylemektedir. Sultan'ın dindar görüldüğü halde sadece din kitaplarının verilmesine şikâyetini eleştirmektedir. Sultan Selanik'te kimseyle görüşmediği için Âtîf Hüseyin'in köşke her gelişini fırsat bilir ve onu muhabbete tutar. Bu görüşmelerinde Sultan II. Abdülhamid kendisinin derviş olduğunu Kadiri tarikatına mensup olduğunu dile getirmektedir. Âtîf Hüseyin ile yapılan bu görüşmeler oldukça ilgi çekicidir. Sultan kendisiyle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Bunlardan biri de Sultan'ın yine bir görüşme esnasında Arapça bir ayeti ezbere okuması ve bunu tefsir etmesidir. Âtîf Hüseyin Sultan'dan sık sık “ben dervişim, mu'tekidim, muhafazakârım, Kadiri'ye mensubum” gibi cümleler duyduğunu da ifade etmektedir. Hatta Sultan'ın ara sıra itikâfa girdiğini de yine Âtîf Hüseyin'den öğrenmekteyiz. Bunun yanı sıra Sultan'ın beş vakit namazdan sonra Kazâ-i hâcet duasını okuduğunu da belirtmektedir. Âtîf Hüseyin tüm bu bilgileri paylaşmakla beraber bunların hepsinin ikiyüzlülük olduğunu, gösteriş yapmak için vurguladığını iddia etmektedir. Bu görüşlerinde Âtîf Hüseyin'in dönemin muhalif zihniyetiyle yetişmiş olması da etkilidir. Bknz: Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.77-78, 85, 87, 90, 104, 193, 280, 397, 421; Georgeon, **a.g.e.**, s.189-190

¹⁶ Bu konu hakkındaki en önemli kaynaklardan biri ise Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım'dır. Mislimelek Hanım Sultan II. Abdülhamid'in gizli pek çok gözdesinin olduğunu ve bu gözdelere zamanla değiştiğini, hatta sarayda iki kadının Sultan için tartıştığını da belirtmektedir. Mislimelek hanım oğullarının bu konuda kendi eşi Abdülkadir hariç Sultan'a benzemediği bilgisini de eklemektedir. Bknz; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.27,51-52,78,105.

İsmail Müştak Mayakon ise eserinin ilk kısmında Sultan'ın harem dairesindeki hayatının efsanelerle süslenip anlatıldığını, pek çoğunun uydurma olduğunu, tüm gününü kadınlarla geçirdiğine dair bilginin asılsız olduğunu söylemektedir. Mayakon'a göre; Sultan elinden geldiğince harem ile mabeyn arasının kalın duvarla bölünmesine çalışmıştır. Kadınlar Sultan için geçici bir zevk mevzuundan başka bir şey değildir.¹⁷ Yatak odası rivayetleri tamamen asılsızdır. Öyle ki Sultan sabahtan akşama kadar kendi gününü planlar ve bu doğrultuda bütün işlerini sıraya koyarak işe başlardı. Fakat ilerleyen sayfalarda Mayakon, Sultan'ın harem hayatının bilinmediğini, her çocuğunun annesinin farklı olduğunu ve pek çok gözdenin saraydan “çerağ” ile çıkarıldığını, Sultan'ın şehvani temayüllerinin olduğunu ifade ederek haremde Sultan için tartışma çıkaran iki kızdan bahseder (Mayakon, 2010:94,107-108; Rey, 2007:61).¹⁸ Mayakon'un hatıralarında belirttiği meseleye dair öne sürülen iddiaların doğruluğu tartışmalı olmakla birlikte, Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım da hatıralarında haremde çıkan söz konusu tartışmayı nakletmiştir.¹⁹

Sultan II. Abdülhamid'in bir diğer yönü ise düzenli ve tertipli olmasıdır. Bunun en önemli belirtisi Sultan'ın maruzatlara fazlasıyla dikkat etmesi ve belgelerin diline, düzenine, temizliğine, takdimine ve saklanmasına dair sergilediği ihtimamdır. Sultan'a göre hiçbir belge çöpe atılamazdı; her belgenin önemi vardı ve bu belgeler olur-olmadık yerlerde dolaşmamalıydı. Sultan'ın düzenli olması hayatının her alanında uyguladığı bir davranıştır. Zira Sultan harcamalarını ve günlük rutinlerini dahi belli bir intizam içerisinde gerçekleştirirdi. Bu konuda ziyadesiyle dikkatliydi (Tahsin Paşa, 2007:189; Bolayır, 2007:308-310). Hasan Sırrı Bey ise farklı bir kanaattedir. Ona göre; Sultan, hayatında her ne kadar intizamperver olarak algılsa da bundan pek hoşnut değildi. Hasan Sırrı Bey bunu

Bir diğer önemli kaynak Sultan'ın kızı Şadiye Osmanoğlu'nun kaleme aldığı hatıratıdır. Şadiye Sultan burada babası Sultan II. Abdülhamid'e dair net bir ithamda bulunmasa da babasının haremdeki kadınlarla ilgili birkaç olayı aktarmıştır. Bu örneklerden bir tanesi Sultan'ın saraydaki bir kızdan çok hoşlandığı kendisine sürekli haremine girmesi için teklifte bulunduğunu fakat kızın bunu reddettiğini, kızın evleneceği kişinin tek eşi olmasını arzu ettiğini söylemiştir. Daha sonra kız saraydan çerağ edilmiş, kendisine bir konak alınmış ve mabeynden kırk beş yaşlarında biriyle evlendirilmiştir. Evli çift istirahate çekildiği sırada saraydan görevli gönderilmiş ve damadın padişah tarafından istenildiği bildirilmiştir. O gece damat sabah saatlerine kadar sarayda bekletilmiş ve ardından serbest bırakılmıştır. Bu durum ertesi birkaç gün tekrar edilmiştir. Aradan hayli vakit geçtikten sonra bile güzel kızın saraya geldiği ve Sultan'ın huzuruna çıktığı bilinmektedir. Sultan'a isnad edilen ve abartılarak bu dönemde pek çok insanın anlattığı olayın gerçeğinin bu olduğunu Şadiye Osmanoğlu eserinde nakletmektedir. Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.37-39

¹⁷ Bknz: Akyıldız, a.g.m., 1999, s.291; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.22

¹⁸ Tartışma çıkaran kızlar için bknz: Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.37-39

¹⁹ Bknz: Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.35-38

sarayda himaye ettiği kimselerin düzensiz tavırlarına göz yummasına bağlamaktadır (Örikağasızáde Hasan Sırrı, 2007:53).²⁰

Sultan'ın diğer karakteristik özellikleri arasında utangaç olduğundan ve üstünü değiştirirken dahi yanından yardımcılarını çıkarttığından da bahsedilmektedir (Ali Said, 1994:32). Ali Said'in utangaç olarak gördüğü Sultan'ı dönemin önemli muhaliflerinden İsmail Kemal, gösteriş meraklısı olarak nitelermektedir. İsmail Kemal, onun gösteriş yaparak Avrupa'ya kendisini ispatlamaya çalıştığını belirtirken, diğer bir muhalif olan ve uzun zaman mabeyn kâtipliği yapan Ali Ekrem Bolayır ise Sultan'ın gösterişten uzak bir tavır ve siyaset takındığını iddia eder (İsmail Kemal, 2016:178; Bolayır, 2007:326-327). İsmail Kemal ise Sultan'ın tüm zarafetine rağmen bu davranışlarının yapmacık olduğunu düşünmektedir (İsmail Kemal, 2007:87).²¹

Sultan'a dair bir diğer nokta ise asabi ve öfkeli bir yapıya sahip olmasıdır. Hatırat yazarları Sultan'ın çabuk sinirlenen bir insan olduğunu lakin öfkesinin çabuk geçtiğini söylemektedirler (Mizancı Murad, 1994:269; İsmail Kemal, 2016:205). Ali Said Sultan'ı sinirlerine hâkim ve ağırbaşlı olarak nitelerken, Ali Haydar Midhat ise yıllar sonra bile kin ve öfkesi geçmeyen biri olarak anlatmaktadır (Ali Said, 1994:16; Midhat, 1946:136).²² Sultan'ın asabiyetine dair en önemli örneği Said Paşa nakleder. Said Paşa hatıratında, Sultan'ın kendisini saraya çağırıp çalışma odasında iken kendisine kızıp söylendikten sonra üzerine yürüyerek kafasına revolverini dayayıp, kendisinden sadrazamlık mührünü istediğini belirtmektedir. Said Paşa mührü iade ettikten sonra Sultan'ın öfkesinin bir türlü geçmediğini kızgın bir şekilde görüşmeyi tamamladıktan sonra kendisini konağına yolladığını nakletmektedir (Said Paşa, 1328:C.I,85-87).

II. Abdülhamid'e atfedilen en tartışmalı ve en çarpıcı konulardan biri de kan dökücü ve adam öldürmekten zevk alan biri olarak itham edilmesidir. Yazarların büyük çoğunluğu Sultan'ın kan dökmekten, adam öldürmekten ve işkenceden hoşlanmadığını ve hatta nefret ettiğini söylemektedirler. Sultan'ın kanlı hadiselerden son derece rahatsız olduğu bilinmektedir. Kendisine yakıştırılan “*Büyük Katil/Kızıl Sultan*” sıfatlarını hak etmediği düşünülmektedir. O, bu kadar kötü bir insan olarak görülmemiş, yapılan kötü muameleler çoğu zaman kendisine isnad edilmiştir. 31 Mart İsyanı'nda dahi saltanatını ve hayatını

²⁰ Bknz: Akyıldız, a.g.m., 1999, s.291

²¹ Bu görüşü Âtîf Hüseyin de günlüğünde sık sık dile getirmektedir. Bknz; a.g.e., s.65, 68, 71-73 ,77-78, 82, 85, 87, 92-93, 98, 99, 158

²² Ayrıca bknz; Âtîf Hüseyin, a.g.e., s.86

korumak için silahlı direniş önerildiğinde “*kardeşi kardeşe kırdıramayacağını*” söylediği nakledilmiştir. Hatırat yazarlarının belirttiğine göre Sultan, kan dökmekten ve adam öldürmekten son derece kaçınır ve hatta kendisine karşı tehlikeli gördüğü kişilerin dahi hayatını bağışlar, merhamet gösterirdi. Çünkü ona göre insan hayatı değerlidir. Sultan II. Abdülhamid devrinde idam cezası uygulanmadığı, insanların “*bu otuz üç yıllık saltanat müddetince darağacı nedir bilmedikleri*” söylenmektedir. Sultan’ın kan içici bir despot olmaktan öte kuruntucu, şüpheli biri olduğu ve hayatına yönelik bir tehlike olmadığını anladığı zaman acıma hissiyle bağışlayıcı biri olduğu nakledilmiştir. Sultan’ın Midhat ve Mahmut Paşalar hariç kimseye idam cezası vermemeye çalıştığı, genellikle idam cezalarını müebbet hapse çevirdiği nakledilmektedir. Uzun zaman mabeyn kâtipliğinde bulunmuş Ahmet Reşit Rey, Sultan II. Abdülhamid hakkında anlatılanlara şu şekilde karşılık vermiştir: “*Sultan Hamid belki deliydi. Ancak hayatına ve tahtına saldırı meselesi zihnine hücum ettiği zaman akıl ve mantık dışına çıkar; diğer durumlarda sağlıklı düşünür, sakin ve ölçülü davranır, haysiyetini korurdu. Akıl ve mantık dışına çıktığı, yani en büyük vehim buhranlarına tutulduğu zamanlarda bile hiddet ve şiddeti, adam öldürmek veya idam etmek derecesine çıkmadı. Çıkış olsaydı, o vehme kurban olacaklar sayılamayacak hadde gelebilirdi.*” Hatıratlarda Sultan’ın adam öldürmekten ziyade, sürgün cezası uyguladığı, onu da maaş vererek yaptığı anlatılmaktadır. Genel kanı etrafta maaşlı sürgünlerin dolaştığı yönündedir. (Hüseyin Nazım Paşa, 2007:272; Woods, 1976:127,129; Biren, 2006:C:II,47,129;Yalçın, 1976:143; Nur, 1967:304; Bolayır, 2007:329,342-343,351; Türkgeldi, 2010:31; Rey, 2007:15-17,19,31-33; Süleyman Şefik Paşa, 2004:129; Süleyman Tevfik, 2011:321-322; Karay, 2011:35; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:173,238-239; Deringil, 2013:91; Deringil, 2014:31).²³

Dönemin muhalif safının kanaati ise Sultan’ın kana susamış ve bitmek bilmeyen bir doyumsuz olmasıdır. Örneğin; Halid Ziya Uşaklıgil’e göre saray ne paraya ne de ülkenin her yerinde binlerce gencin dökülen kanına doyuyordu (Uşaklıgil, 2014:693). Kazım Karabekir bu dönemde pek çok gencin Saray’da, Taşkılla’da ve karakolda işkencelere maruz kaldığını, çöllere sürüldüğünü, gizlice boğulduğunu ve ayaklarına taş bağlanıp denizlere atıldığını iddia etmektedir (Karabekir, 1993:29,37).²⁴ Midhat Paşa ise Taif sürgünü esnasında kaleme aldığı hatıralarında Yıldız Sarayı’nda yapılan işkencelere bir türlü inanamadığını, söylentilere kulaklarını tıkamak istediğini ve Saray’ın bir işkencehaneye çevrildiğine akıl sır erdiremediğini söylemektedir (Midhat Paşa, 1325:68-69). Sultan’a dönemin İngiliz bürokratu

²³ Ayrıca bkz; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.11

²⁴ Bu meseleye dair örnek için bkz; Karay, **a.g.e.**, s.133-135

Gladstone ve Fransız tarihçisi Albert Sorel tarafından atfedilen “*Kızıl Sultan*” (Rey; 2007:16) yakıştırmasına, Mithat Şükrü Bleda da katılmaktadır (Bleda, 1979:17).

1.1.2.Sultan II. Abdülhamid’in Günlük Rutini ve Çalışma Temposu

Sultan’ın günlük yaşantısına dair bilgiye çok az kaynakta rastlanmaktadır. Bunlar genellikle; hanedan üyelerinden bazılarının anıları ve Sultan’a hizmet etmiş, yakınında bulunmuş görevli kimselerin hatıralarıdır. Bunlara göre Sultan’ın alışkanlığı, akşam erken yatıp sabah erken saatlerde uyanarak banyosunu yapması ve güne öyle başlamasıdır. Semih Mümtaz, Sultan’ın her sabah uyanır uyanmaz hamama girerek tek başına bir saat kadar banyo yaptığını ve giyindiğini nakletmektedir (Semih Mümtaz, 1945:85). Ayrıca Sultan’ın abdest alıp namaz kıldıktan sonra Kur’an okuyarak işlere başladığı da belirtilmektedir (Tahsin Paşa, 2007:14; Ali Said, 1994:32; Georgeon, 2012:190; Yıldırım-Özaltay, 2012:128; Engin, 2010:59; Küçük, 1988:223; Akyıldız, 1999:289).²⁵

Sultan’ın banyo âdetinden sonra her sabah hafif, sade bir kahvaltı yaptığı bilinmektedir. Kahvaltıda tercihi, yumurta ve süt gibi hafif yiyeceklerden ibaret sade bir öğündü. Genel olarak Sultan’ın tek başına kahvaltı ettiği söylenirken, eşlerinden sadece birinin eşlik ettiği de nakledilmektedir. Nazvede Başkadın, Bedrifelek ve Bidar Kadın’ın eşlik ettiği son dönemlerinde ise Fatma Kadriye ve hal’inden sonra da Müşfika Kadın’ın Sultan’a eşlik ettiği bilinmektedir (Ali Said, 1994; Yıldırım-Özaltay, 2012:128; Georgeon, 2012:190; Engin, 2010:59; Akyıldız, 1999:289; Küçük, 1988:223).²⁶

Sultan II. Abdülhamid’in kahvaltının hemen ardından kahve ve sigara içtiği ve hatta bu ikiliyi gün içerisinde sık sık tükettiği belirtilmektedir. Tahsin Paşa hatıratında Sultan’ın kahvesinin en eski emektarlar tarafından iki ayrı beyaz fincanda ve özel altın tepside servis edildiğini, kahvelerini bu iki ayrı fincanda arka arkaya sigara ile beraber içtiğini söylemektedir. Rivayete göre, kahvesinin özel olarak Yemen’den getirten Sultan, tütün tiryakisiydi ve her tütünü beğenmemekteydi. Ayrıca tütünü, Tütüncübaşı Ali Bey tarafından hazırlanır, bazen yapılan özel sigaralar ziyarete gelen yabancı hükümdar ve prenslere de ikram edilirdi (Tahsin Paşa, 2007:14,216; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:158-159; Mayakon, 2010:66; Engin, 2010:59; Ali Said, 1994:32; Yıldırım-Özaltay, 2012:130; Akyıldız, 1999:289).²⁷

²⁵ Ayrıca bkz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.22-23,163; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.35

²⁶ Ayrıca bkz; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.35-36; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.23

²⁷ Ayrıca bkz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.23; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.69

Sultan sabah kahvaltıları gibi diğer öğünlerde de hafif yemekleri ve az yemeyi tercih etmektedir. Sarayın yemekleri Matbah-ı Âmire’de, Sultan’ın yemekleri ise hususi mutfakta yapılmaktaydı. Kilercibaşı denetiminde ve tablalara konulduktan sonra üzerleri örtülüp, özel mühürle mühürlenmiş yemeklerin mührü yine Kilercibaşı tarafından Sultan’ın gözü önünde sökülürdü. Sultan’ın yemeklerine fazlasıyla dikkat ettiği her günün farklı bir listesi olduğu ve bu listenin Kilercibaşı ve İkinci Kilerci tarafından Sultan’a verildiği, Sultan’ın bu yemekler içerisinde en hafif ve hazmı kolay olanı tercih ettiği bilinmektedir. Sultan’ın en sevdiği yemekler arasında; yoğurtlu yumurta denilen “*çılbur yemeği*” başı çekmektedir. Her zaman yemeğini yalnız yediği söylenen Sultan’ın mebuslara Yıldız Sarayı’nda verdiği ziyafette onlarla birlikte yemek yemesi ve az ve hafif yemekler tercih etmesi, Hüseyin Cahit’in dikkatini çekmiştir (Tahsin Paşa, 2007:15,215; Yalçın, 1976:61; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:214,236; Yıldırım-Özaltay, 2012:128-129; Georjeon, 2012:191).²⁸

Sultan’ın anne ve babasını genç yaşta hastalıktan kaybetmesi, onun temkinli ve hijyene özen gösteren biri olmasında etkili olmuştur. Bu nedenle Sultan sıhhatini bozacak, onu kötü etkileyecek her türlü alışkanlıktan uzak durmuştur. Sultan’ın içki içmediği, içenleri de hoş görmediği bazı hatıralarda dile getirilmiştir. Sultan, Selanik ikametinde hususi doktorluğunu yapan Âtîf Hüseyin Bey’e gençken birkaç kere içki içtiğini, yalnız bir gün fena olup istifra ettiği için tiksindiğini ve bir daha ağızına sürmediğini anlatmıştır (Küçük, 1988:223;Yıldırım-Özaltay, 2012:130).²⁹

Sultan mutad alışkanlığınca güne sabah namazı ve hafif bir kahvaltıyla başladıktan sonra derhal çalışmaya koyulurdu. Çalışma odasına geçmeden önce eğer hava güzelse ve kendisini iyi hissediyorsa, bahçede bir müddet yürüyüş yaparak, temiz hava alırdı. Ardından mabeyndeki çalışma odasına geçer ve öncelikle başkâtibin getirdiği kâğıtları incelemekle işe koyulurdu. Bu resmi çalışmanın süresi belli değildi. Bazen sabahtan gecenin geç saatlerine kadar fasılasız devam ederdi. Müştak Mayakon’un tabiriyle mabeyn bölümü sabahtan akşama kadar arı kovana gibi işlerdi. Ona göre, Sultan’a gönderilen tezkireler, jurnaller ve istekler sayılamayacak durumdaydı. Sultan bunların bir kısmını kendisi okur bir kısmını da ivedilikle yakınında bulunan görevli kâtiplere okuturdu. Bunların dışında gazete ve haber tercümelere bu bahsedilen yoğunluğun dışında ayrı bir zaman alıyordu. Mayakon’un bu anlatımından da Sultan’ın bir gün boyunca ne kadar yoğun çalıştığı anlaşılmaktadır (Mayakon, 2010:94-95;

²⁸ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.119; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.32;

²⁹ Ayrıca bkz; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.31; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.140; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.53

Ali Said, 1994:32; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:237; Georgeon, 2012:190-191; Engin, 2010:59; Özcan, 2002:1576; Akyıldız, 1999:289).³⁰

Sultan yatsı namazından sonra harem dairesine istirahate çekilirdi. Ancak işlerinin yoğun olduğu dönemlerde gecenin geç saatlerine kadar çalıştığı da olurdu. Acil bir durum söz konusu olduğu zamanlarda, kendisinin rahatsız edilmesine izin vermişti. Tahsin Paşa, Sultan'a iletilecek arıza eğer önemli bir mesele ise beklemenin sakıncalı olduğunu ve tezkirenin Sultan'ın kapısında bulunan haremağasına teslim edildiğini anlatmaktadır. Haremağasının da Sultan'ın kapısına vurarak uyandırdığı ve kâğıdı kendisine teslim ettiği belirtilmektedir. Padişah'ın verilecek cevabı mabeynciler vasıtasıyla gerekli yere ulaştırdığını nakleden Tahsin Paşa, gece yarısı pek çok kez evinden bu suretle Yıldız'a çağrıldığını da belirtmiştir (Tahsin Paşa, 2007:16). Sultan'ın önemli mevzularda iş halloluncaya kadar beklediği ve sabah yine aynı saatte uyanarak günlük rutinine devam ettiği görülmektedir (Tahsin Paşa, 2007:17; Ali Said, 1994:36; Engin, 2010:61; Küçük, 1988:223; Mehmed Memduh, 1990:38).

Sultan, gününün büyük bir bölümünü kaplayan çalışma saatlerinin dışında bahçede gezinir, sandalla gezintiye çıkar, Malta Köşküne geçer yahut da tiyatro seyredirdi (Mayakon, 2010:95). Bazen öğle yemeğinden sonra odasına çekilip istirahat etmek için biraz uzanır, ardından yeniden Selâmlık Dairesi'ne geçip yarım kalan işlerine devam ederdi. İşlerinin yoğun olmadığı akşamlar erkenden Harem Dairesi'ne geçip ailesiyle vakit geçirmeyi tercih ederdi. Bazen de çocuklarının piyano çalışmalarını dinlerdi. Kendisini yorgun hissettiğinde veya yalnız kalmak istediğinde ya yatak odasına çekilir ya da marangozhanesinde vakit geçirirdi (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:236; Georgeon, 2012:192-193; Yıldırım-Özaltay, 2012:128-129; Engin, 2010:60). Ayşe Osmanoğlu'nun anlatımına göre; Sultan II. Abdülhamid istirahate çekildiği zaman Saray'da büyük bir sessizlik hâkim olur, kahkahalar kesilir, piyano veya gramofon çalınmazdı.³¹

Sultan II. Abdülhamid'in az uyuduğu bilinmektedir. Kızı Şadiye Sultan'ın anlattığına göre Sultan; yatakta uyumaz, ona has şezlongda yatar. Günde en fazla beş saat kadar uyurdu (Yalçın, 1976:139).³² Geceleri uyumadan önce paravanın arkasından Esvâpçıbaşı İsmet Efendi'ye uykusu gelene kadar roman okuturdu (Tahsin Paşa, 2007:3,15-16; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:236; Mayakon, 2010:96-97; Biren, 2006:56; Ali Said, 1994:39; Mehmed

³⁰ Ayrıca bkz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.22-23; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.32

³¹ A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.23-24; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.32-33

³² Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.31,54

Memduh, 1990:38)³³. Örikağasızâde Hasan Sırrı, Sultan'ın belirli bir yatak odası olmadığını, her gece istirahat edeceği odayı son dakika seçtiğini söylemektedir. Daha çok odada yalnız yatmayı tercih etmekle beraber, kapısının önünde bekçileri bulunurdu. Bu bilginin benzerini Hüseyin Cahit Yalçın da hatıratında nakletmektedir. Hüseyin Cahit de Sultan'ın hal'inden sonra Yıldız Sarayı'nı ziyaret ettiğinde küçük mabeynde birkaç yatak odasının bulunduğunu yalnız bunlardan hangisinin Sultan'a ait olduğunu kimsenin bilmediğini anlatmaktadır. Bu anlatımından iki sayfa önce Hüseyin Cahit şundan bahseder: “*Abdülhamit'in yatak odası denilen salon bir oranla büyükçeydi. Hereke kumaşlarından yapılmış bir yatak vardı. Bunun başucu duvara dayanmış, ayakucuna birçok yastıklar atılmıştı. Abdülhamit, rahat ve derin bir uykuya dalmamak için, ayaklarının uzanmasına engel olmak üzere bu yastıkları ayakucuna doldurtmuş....*” (Örikağasızade Hasan Sırrı, 2007:235-236; Yalçın, 1976:137,139). Tahsin Paşa ise bu iddiaların tamamen asılsız birer hurafe olduğunu, Sultan'ın yatak odasının kendisine mahsus dairenin birinci katında, çimento döşeli yoldan ve camlı bir kapıdan geçtikten sonra küçük taşlıktan merdivenle çıkılınca açılan salonda olduğunu söylemektedir (Tahsin Paşa, 2007:15,17; Mayakon, 2010:94).

1.2. İNSANÎ VASIFLARIYLA SULTAN II. ABDÜLHAMİD

1.2.1. Kuşkunun Tahayyülü: Vehim³⁴

II. Abdülhamid'in şahsıyla ilgili dönemin en önemli vurgularından biri onun vehimli yapısıdır. Sultan II. Abdülhamid'in fitraten vehimli bir yapıya sahip olduğu genel kanaattir. Ahmet Reşit Rey hatıratında, II. Abdülhamid döneminin bütün kötülüklerinin nedenini onun vehmine bağlamıştır. Rey'e göre; Sultan'ı kötü yönetime iten bu garezkâr ruhu idi. Bu huyu nedeniyle o “*akıllı ve hamiyetli*” kişilerin yardımından ve devlet adamlığından yoksun kalıyordu. Rey'e göre, padişahın bu vehminin nedeni Babası Sultan Abdülmecid'in “*içki düşkünlüğünden kaynaklanan ırsî bir kusur*”du. Bu genetik kusurun üstüne II. Abdülhamid'in saltanata gelirken ve daha sonra yaşadığı olaylar onu böyle bir rahatsızlığa itmiş ve zamanla artmıştı (Rey, 2007:3-4)

³³ A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.24,33

³⁴ Vehim; kuruntu, zan, tahmin, içe doğan şey anlamında kullanılmaktadır. Daha yaygın olarak iki düşünceden daha zayıf olanı manasındadır. Vehim; İslam felsefesinde iki önermeden aklın doğruya yakın olan zan, uzak olan ise vehim olarak tanımlanmıştır. Daha ayrıntılı bakılacak olursa vehim, insana ait içgüdüsel bir güç olarak açıklanabilir. Bir kuzunun kurdu görüp onu zararlı olarak algılayarak ondan kaçması olarak nitelendirilmektedir. Sadreddîn-i Şîrâzî'ye göre vehim, aklın mertebesinden düşmüş halidir. Vehim yoluyla elde edilen bilincin, eşyanın veyahut cisimlerin, hakikatlerinden ve standart kalıplarından soyutlanıp, vehimle yeniden algılanmasıdır. Şîrâzî, hayal gücüyle hükmeden akli vehim olarak açıklar. Bknz; Ali Durusoy, “*Vehim*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2012, C.XXXII, s.615-616

Süleyman Şefik Paşa'ya göre, Sultan çeşitli polisiye romanlar okuyarak ve çevresinden aldığı jurnalleri zihninde daima olumsuz fikirlerle kurgulayarak, kendisini sürekli bir entrika düşüncesine hapsedmiştir. Çevresindekiler bunu çeşitli yollarla şiddetlendiriyor ve lehlerine kullanıyorlardı (Süleyman Şefik Paşa, 2004:79). Hatıratlarda nakledilen, Alman İmparatoru'nun İstanbul ziyareti (1894) esnasında gerçekleşen bir vaka Sultan'ın vehmini daha iyi anlatmaktadır. Hazırlanan protokol icabınca İmparator, Dolmabahçe Saray sahilhanesine yaklaşınca Yıldız Sarayı'na haber verilecek ve Sultan Dolmabahçe Sarayı'na intikal edecekti. Çünkü Sultan Dolmabahçe Sarayı'nda beklemek istemiyordu. Alman İmparatoru'nun Dolmabahçe Sarayı'na yaklaştığı sırada Sultan'ın harekete geçmesi, bunun bir aksilik olmadan gerçekleşmesi ve Sultan'ın tam zamanında Dolmabahçe'de olması gerekiyordu. Bu nedenle tüm Saray ve İstanbul'daki görevli her bir memur bu iş için teyakkuz halinde idi. Dolmabahçe rıhtımından İmparator'un gemisinin yaklaştığı haberi gelmesine rağmen Yıldız'da Sultan'ın İmparator'un gemisini gözetlemesi için görevlendirdiği İzzet Paşa'nın bu bilgiyi doğrulamaması Sultan II. Abdülhamid'i endişeye sevk etmişti. Sultan, derhal gerekli haberleşmelerin yapılmasını emrederken, bir yandan da Dolmabahçe'ye erken götürülmesi üzerine vehimli düşüncelerle boğulmaya başlamıştı. Bunun nedeni kendisinin hapsedilip yerine kardeşi Reşad Efendi'nin padişah ilan edilmek isteneceği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Bu vehimli düşünceler nedeniyle ortalığı bir telaş sarmış ve gerekli incelemeler başlatılmıştır. Durum her ne kadar yanlış anlaşılmasın da Sultan'ın çevresindekiler tarafından büyütülmüştür. Kısa bir süre sonra Alman İmparatoru'nun gemisinin görülmesiyle birlikte iş normale dönmüş ve birkaç aksaklığa rağmen karşılama töreni gerçekleşmiştir. Buradaki en büyük mesele Sultan'ın vehmi değil bunu kullanıp işi, dallanıp budaklandırılardı (Tahsin Paşa, 2007:323-324; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:54-55; İzbudak, 1945:48). Sultan'ın vehmi sadece devlet protokolünde böyle bir hal almakla kalmıyor, dâhili ve hârici pek çok siyasette geri dönüşü olmayan sonuçlara sebebiyet veriyor.

Hatırat yazarlarınca, devlet işlerinde en önemli amil Sultan'ın vehmi idi (Ali Said, 1994:60; Rey, 2007:5; Uşaklıgil, 1965:90). Onlara göre, Sultan'ın hiç dinlenmeden çalıştığı, müsait olduğu vakitlerde bahçede gezinti yaptığı söylene de o vehimli yapısı nedeniyle hayata yabancı ve ilgisiz yaşardı. Vehmi ve inzivayı seven Sultan II. Abdülhamid için görünmez olmak önemliydi ve bundan zevk alırdı (Tahsin Paşa, 2007:316; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:110-111).³⁵

³⁵ Bknz: Akyıldız, a.g.m., 1999, s.292; Pekmen, a.g.e., s.80

Sultan'ın en büyük vehmi hal edilmek idi (Topuzlu, 2017:81). Onu böyle bir vehme iten sebep ise amcasının tahttan indirilmesi ve arkasından gerçekleşen vefatı idi. Sultan sürekli bu duyguyla tetikte ve uyanık kalmaya dikkat etmiştir (Ali Said, 1994:72; Midhat, 1946:8). Kamil Paşa hatıratında hal meselesine dair mühim bir örnek vermektedir. Nezaret tarafından istihdam edilen Ermeni hafiyeler, Zaptiye Nazırına, Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazam ve Serasker tarafından hal edileceğine dair bir jurnal getirirler. Kamil Paşa, Hariciye Nazırı Said Paşa'nın Sultan'a her hangi bir malumat aktarıldığında vehme neden olacağı, bu nedenle şimdilik tevekkülle beklemesi ihtarına uyararak hiçbir girişimde bulunmamış ve beklemeye başlamıştır. Bir süre sonra İstanbul'da bir fırtına gerçekleşir ve o gece seller nedeniyle Yıldız ile Gazhane arasındaki borularda arıza oluşur ve Saray karanlıkta kalır. Sultan II. Abdülhamid bu duruma doğal afetin aksi bir ima atfederek, daha önce kulağına gelen hal journali için telaşlanır. Etrafa soruşturması için yaverler göndermiştir. Müspet cevabı alınsa da Sultan bir türlü sakinleştirilemez, çünkü Gazhane'nin yönetimi Tophane'ye yani Seraskerliğe bağlıdır. Sultan bu işin arkasında mutlaka bir suikast olduğu vehmini bir türlü aklından çıkaramaz. Bundan kısa bir süre sonra Zekiye Sultan'ın sarayında yangın çıkması ve bütün itfaiyenin bölgeye sevk edilmesi de Sultan'ın zihnindeki suikast düşüncesini pekiştirmiştir. Daha sonra her şey yoluna girse de bu gibi olaylar Sultan'ın zihninden hiçbir zaman gitmemiştir (Kamil Paşa, 1991:174-175). Said Paşa'nın da Sultan tarafından çeşitli hal' ithamlarına maruz kaldığı bilinmektedir. Said Paşa hatıralarında Sultan'ın kendisini bu konuda sürekli sorguya çektiğini ve evinin gözetim altında olduğunu belirtmiştir (Said Paşa, 1328:C.I,85-87).

Yukarıda verilen örnekler Sultan'ın hal' konusunda ne kadar tedirgin olduğunu göstermektedir. Hal' meselesini sürekli hatırdan tutmuş ve kendi başına gelmesine engel olabilmek için devletin bütün organlarını aktif bir şekilde kullanarak kendisine bir iletişim ağı oluşturmuştur. Halid Ziya Uşaklıgil hatıratında bu “*örümcek ağını*” şöyle tasvir etmiştir:

Sarayın vehmi bir sâri hastalığın yayıldıkça büyüyen tohumları kabilinden hükümet cihazının her aletine intikal etmiş ve vazife ihmalinden, dikkat zaafından doğabilecek mesuliyet korkusu her memuru mütevehhim, müvesvis, her kelimenin gölgesinden ürkerek gırtlığına sarılmak için pençesini bir mecnun yapmıştı. (Uşaklıgil, 2014:662)

Halid Ziya, Sultan'ın saltanatının ilk dönemlerinde bu kadar korku yaymadığını, vehminin yıllar geçtikçe şiddetlendiğini ve bununla beraber tazyikini de arttırdığını belirtmektedir. İlk zamanlarda sadece payitahtta vehim politikasının sürdüğünü, diğer vilayetlerin bu mütevehhim idareden etkilenmediğini, daha serbest olduğunu dile getirir. Bu nedenle pek çok gazetenin bu bölgelerde neşredildiğini aktarır (Uşaklıgil, 2014:300; Bolayır,

2007:313). Bu mesele kendi hayatını etkileyen bir maraz olmaktan ileriye gitmiş, vesveseli tavrı çevresindeki yaver, haremağası, katip gibi görevlilere de çeşitli zorluklar çıkarmıştır (Hüseyin Nazım Paşa, 2007:31). Zamanla bu görevliler de Sultan'ın vehmini kullanarak bir takım mevzularda iltimas sağlamaya çalışmışlardır (Yüce, 2010:216; Ali Said, 1994:16). İddiaya göre, Sultan da buna bir lütuf misali karşılık vermiş ve ne istenilirse olabildiğince yapmaya çalışarak vehimle cömertliğini konuşturmuştur (Uşaklıgil, 1965:100).³⁶

Ali Ekrem Bolayır hatıratında, kayınpederinin Sultan II. Abdülhamid ile olan anılarından bahsetmektedir. Buna göre Sultan, saltanatının ilk devirlerinde çok vesveseli değildir. 1877-1878 Rusya Muharebesi esnasında gece vakti Sultan II. Abdülhamid'in atıyla, yapılacak harekât için Bâb-ı Seraskeri'ye gittiğini söylemektedir. Aradan yirmi beş-otuz yıl geçtikten sonra bu durumun değiştiğini belirten Ali Ekrem Bey, Sultan'ın Lütfi Ağa'nın bahçıvanların bakışlarını beğenmediğini için pencerenin önünden çekilmesini söylemesi üzerine sözünü dinleyerek odadan dahi çıkmaya kalkışacak kadar vehme kapıldığını belirtir (Bolayır, 2007:109-110).

Sultan II. Abdülhamid'in bu vehminin saltanata geldikten sonra ortaya çıkan bir huy olmadığını bunun daha küçük yaşlardan beri var olageldiğini Tahsin Paşa hatıratında yazmaktadır. Hatta Tahsin Paşa, Sultan Murad'ın kardeşinin rahatsızlığıyla eğlendiğini ve vehmini körüklediğini de dile getirmektedir (Tahsin Paşa, 2007:12-13). Genel kanı Sultan'ın fitratında olan vehim duygusu, yaşadığı olaylar nedeniyle daha da artarak onu daha tedbirli olmaya, korumacı ve gözetimci bir politika gütmeye sevk etmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in vehmi genel itibarıyla korkuyla karıştırılmaktadır. Vehim aslında kafasında sürekli dönüp duran bir takım şüphelerin Sultan'ın hayatına ve karakterine hükmetmesidir. Sultan için kullanılan vehim tabiri korkudan ziyade takıntı/kuruntu kavramı ile eşdeğerdir.

Sultan II. Abdülhamid sadece kendi hayatıyla ilgili vehimlere³⁷ kapılmıyor, çevresindeki insanların hayatları da kendisinin vehmini tetikliyordu. Bu meseleye dair en ayrıntılı bilgiyi Semih Mümtaz hatıralarında kaydetmiştir. Semih Mümtaz eserinde devlet erkânı arasında yapılan yemek ziyafetlerinden bahseder ki bu ziyafetler dillere destandır. Bu sohbetlerden birinde bir bumbard meselesi geçer. Konu bumbardan ne kadar çeşit yemek

³⁶ Daha sonraki yıllarda Sultan'ın vehmini/vesvesesini kabul ettiğini de belirtmektedirler. Sultan'ın Selanik ikametinde Âtîf Hüseyin ile konuşmalarında önceleri vehmini/vesvesesini kabul etmediğini fakat Âtîf Hüseyin'in bunu delillerle kabul ettirdiğini anlatmaktadır. Âtîf Hüseyin'le aralarında muhabbet arttıkça Sultan kendi ağzıyla da "Ben müvesvisim" dediği vakidir. Bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.68-69, 295

³⁷ Kendi hayatıyla ilgili vehimlere en ayrıntılı örnekler için bknz: Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.68-69, 250, 270-271,374; Uşaklıgil, **a.g.e.**, 2014, s.562; Mehmed Memduh, **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e/Kuvvet-i İktisad Alâmet-i Zevâl Tasvîr-i Ahvâl-Tenvir-i İstikbâl Fevâr-ı Ezmân**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1995, S.36-37

yapabileceğidir ve sarayın Kilercibaşısı Osman Bey bumar ile ilgili her söylenen yemeğe bir yemek daha ilave eder ve bir yemek listesi oluşturulur. Bir sonraki haftaya devlet erkânı yemek ziyafeti için anlaşılır. Daha sonra Hünkârın yanına giden Osman Bey'in elindeki kâğıdı gören Sultan, ne olduğunu sorar, meseleyi anlatan Osman Bey'e Sultan şaşırır, "bunların hepsini yiyecek misiniz sizi rahatsız etmesin bu kadar yemek. Bunları yedikten sonra Cuma namazını nasıl kılacaklar, çok yerler de hazmedemezlerse ne olur? Ya zehirlenirlerse..." gibi bin bir düşünceye dalar ve en sonunda Cuma selamлығыndan önce verilecek ziyafete kendi özel mutfağından yemekler yaptırır ve yollatır (Semih Mümtaz, 1945:68-70).

Süleyman Tefvik hatıratında bir dönem romatizmadan şikâyetçi olduğunu bu nedenle doktorların kendisine Bursa'da kaplıca banyosu yapmasını tavsiye ettiğini anlatır. Bunu saraya bildirdikten sonra izin alıp yola çıkmaya hazırlanan Süleyman Tefvik'i Saray'dan gelen haber durdurur. Habere göre, kendisinin Bursa'ya gitmesi uygun görülmemiş, gerekirse Bursa'dan su getirilip burada tedavi edileceği bildirilmiştir. Aldığı haberden sonra tedaviden vazgeçen Süleyman Tefvik sarayın vehminin derecesinin bu kadar şiddetli olduğunu düşünür (Süleyman Tefvik, 2011:170).³⁸

Sultan'ın vehmine dair bir diğer örneği Said Paşa nakleder. Said Paşa ailesini sağlık durumları nedeniyle temiz hava almaları için adaya göndermek ister fakat saraydan buna izin çıkmaz. Said Paşa sarayın vehminden şikâyet ederek tekrar haber yollar, yine sonuçsuz kalır. Said Paşa saraydan habersiz ailesini adaya yollar ve daha sonra ziyarete kendisi de gider. Fakat sarayın vehmi bir kere uyandırılmıştır. Said Paşa derhal Yıldız'a çağrılır, arkası kesilmeyen sorgulamalar ve görüşmeler sonucu iş tatlıya bağlanır (Said Paşa, 1328:C.II/II, 298-303).

Sultan II. Abdülhamid'in hal' vehminin bir diğer kanadı ise en büyük rakibi Reşad Efendi'dir. Sultan II. Abdülhamid'in Hırka-i Saadet ziyareti esnasında arabasının Dolmabahçe'de Reşad Efendi'nin dairesinin önünde tökezlemesi Sultan'ın vehme kapılmasına yetmiştir. Sultan'ın Yıldız Sarayı'nın dışına çıktığı her gün İstanbul halkı ve görevli memurlar için büyük sıkıntılar doğurmaktadır (Tahsin Paşa, 2007:175; Uşaklıgil, 1965:222-223).

II. Abdülhamid'in şehzade Reşad Efendi'yi sürekli gözetim altında tuttuğu bilinmektedir. Şehzade'nin ailesi, çevresi, hizmetlileri dâhil olmak üzere pek çok kişi gözetim

³⁸ Buna benzer örnek için bknz; Biren, **a.g.e.**, s.242

altında idiler. Bunların arasında Şehzade'nin terzisi de bulunmaktaydı. Terzi dükkanına giren çıkan herkes kontrol ediliyor, olağanüstü durumlarda Sultan'ın vehmi harekete geçiyordu (Tahsin Paşa, 2007:92; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:136).³⁹ Şehzade, veliaht demek tahtta sürekli gözü olan ve bir boşluk anında kendisini oradan indirip yerine geçebilecek biri demektir. Nitekim Sultan'ın vehmini en çok tetikleyen unsurlardan bir de bu idi (Mayakon, 2010:99).

Murad ve Reşad isimleri de Sultan'ın vehmini devreye sokmaya yetiyordu. Bu sebeptendir ki II. Abdülhamid devrinde kimse Murad veya Reşad isimlerini kullanmaz, bu isimlerde olanlar da değiştirmek durumunda kalırlardı. Nitekim bu dönemde "Murad" ismi "Mir'at", "Reşad" ismi de "Neşet" olmuştu (Mayakon, 2010:99; Tahsin Paşa, 2007:202; Biren, 2006:C.I,273; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:229-230; Karabekir, 1993:52; İzbudak, 1946:34-37; Atay, 1999:5; Karabekir, 1993:52). Ayrıca "Muradyan" ismi de "Mir'atyan" olarak değiştirilmiştir (Mehmed Memduh, 1990:68). Murad ve Reşad isimlerinin yanı sıra "birader" kelimesi de bu vehimden nasibini alıyor, kullanılması halinde dikkatleri üzerine topluyordu (Uşaklıgil, 2014:663). "Vatan" kelimesi de Namık Kemal ve Meşrutiyet'i çağrıştırdığı için tehlikeli kelimeler listesinde yer alıyordu (Atay, 1999:5). "Murad-Mir'at, Reşad-Neşet" ikilemine bir de fetva kelimesi eklenmelidir. Sultan'ın vehminin dile olan etkisi de burada görülmektedir. Fetva kelimesinin kullanımı dahi toplum içerisinde insanların kendilerini tedirgin hissetmelerine yetiyordu (Biren, 2006:C.I,273). Dönemin sansür memurları kelimelere olan dikkati abartarak yayınlanan dergi ve gazetelerdeki kelimelerin pek çoğunu yasaklı kelimeler kapsamında kesiyor veya "zulüm, burun, fetva, kardeş" gibi kelimeleri muadilleri ile değiştiriyorlardı (Tepeyran, 1944:228).⁴⁰

Şeyhülislamık, II. Abdülhamid'i en tedirgin eden müesseslerin başında geliyordu. Sultan, amcası Abdülaziz'in ve abisi Murad'ın bir fetva ile nasıl hal' edildiğini bizzat görmüş, kendisinin saltanata geçişi de bizatihi bu şekilde olmuştu. Bu nedenledir ki Bab-ı Meşihati daima gözetim altında tutmuştur. Sultan II. Abdülhamid fetva kurumunu saf dışı bırakma yolunu seçmişti. Sultan'a şeyhülislam bahsinin açılması bile onun uykularını kaçırmaya yetiyordu (Mayakon, 2010:104,176-178; Topuzlu, 2017:81; Biren, 2006:C.I,69). Meşrutiyetin

³⁹ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz: Uşaklıgil, **a.g.e.**, 2014, s.668; Biren, **a.g.e.**, C.I, s.454, 69; Bolayır; **a.g.e.**, s.348; Nemika Deryal Marşanoğlu, **Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011, s.31. Sultan Murad vehmine dair; Midhat Paşa, **Mir'at-ı Hayret**, Helal Matbaası, İstanbul, 1325, s.62-63, 117-118; Örikağasızâde Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.230; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.31; Azmi Özcan, "*Sultan II. Abdülhamid*", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.XII, s.1556; Georgeon, **a.g.e.**, s.124

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Georgeon, **a.g.e.**, s.532-535; (Ed. Coşkun Yılmaz), Kayahan Özgül, "*Devr-i Hamidi Matbúatına Tersten Bakmak*", **II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul, 2010, s.391

ilanını takip eden günlerde Sultan'a iletilecek teşekkür veya rica meseleleri Şeyhülislam'dan istenmiştir. Bu durum Sultan'ı daha da telaşa düşürmüştür. Şeyhülislam'ın huzura çıktığı her seferinde Sultan büyük bir vehme kapılmıştır (Mehmed Memduh, 1990:109-110; Şeyhülislam Cemaletdin Efendi, 1990:22). Huzura çıkmaktan Şeyhülislam da pek hoşnut değildir. Çünkü kendisi de Sultan kadar azil ve sürgünden vehme kapılıyordu (Topuzlu, 2017:81).⁴¹

II. Abdülhamid'in vehmini tetikleyen unsurlardan biri de yabancı elçiler olmuştur. Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesi Sultan'ı her zaman tedirgin etmiştir. Devletin iç meselelerine elçilerin müdahil olma çabası Sultan'ın vehmine dokunmuştur (Biren, 2006: C.I,149; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:214; Said Paşa, 1328:C.I,102,CII/I,340; Küçük, 1988:219). En ufak bir mesele dahi kendisini tedirgin etmeye yetmiştir.⁴² Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan'ın yabancı elçi vehmine dair önemli bir hadiseyi anılarında kaydetmektedir. Halid Ziya, Reji İdaresi'ndeki memuriyeti esnasında Cuma selamlığını görmek için yabancı elçilerin izlediği köşkten merasimi seyrederken yine aynı memuriyetten bir kâtip arkadaşı kendisine buradan selamlığı izlememesinin daha uygun olacağını söyler. Halid Ziya, bunun ne sebepten ileri geldiğini daha sonra öğrendiğini ve yabancıların arasında bir feslinin olmasının ve bu fesin altında korkunç fikirlerin saklanabileceği ihtimalinin Sultan'ın vehmine dokunabileceğini söylemiştir (Uşaklıgil, 2014:609).

Sultan'ın yabancı elçilerle ilgili çekincesini Said Paşa da bir örnekle anlatır. Said Paşa'nın ikinci kızı uzun bir hastalık geçirdikten sonra vefat etmiştir. Said Paşa'nın kızının defin işleminin gerçekleştirilmesi için cenaze Eyüp iskelesine istimbot ile getirilmiş ve oradan, bölgedeki mezarlığa defnedilmiştir. O esnada Rusya sefirinin Edirnekapı civarlarını dolaşması ve cenazenin Saray'a bildirilmeden defnedilmesi Sultan'ın vehmini uyandırır. Kurenadan görevli Arif Bey bunun nedenini Said Paşa'dan sorsa da cevap alamamış ve mesele kapanmıştır (Said Paşa, 1328:C.II/I 79). Bu konuyla ilgili önemli sayılacak bir vakayı da Kamil Paşa nakleder. Kamil Paşa sadarettten azledildikten sonra yerine Müşir Cevad Paşa atanır. Bu atama bütün elçiler arasında şaşkınlık uyandırır. Bunun nedenini Kamil ve Cevad

⁴¹ Sultan'ın şeyhülislamlık kadar vehme kapıldığı bir diğer grup ise ulema ve ulema talebeleridir. Ulemalar da şeyhülislamlar gibi gözetim altındadır. En dikkat edileni ise Cemalettin Afganî olmuştur. Afganî'nin sürekli ülke değiştirmesi ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi ile olan görüşmeleri Sultan'ın vehme kapılmasına yetmiştir. Bknz; Behiç Erkin, **Hâtrât**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s.42. Talebelerin herhangi bir harekete girişmelerinden büyük endişe duyuyordu. Sultan olabildiğince onların isteklerini yerine getirmeye çalışıyordu. Bknz; Mayakon, **a.g.e.**, s.179; (Ed. Coşkun Yılmaz), Mehmet İpşirli, "*Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar*", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.40,44

⁴² Bknz: Salih Münir Paşa, **Geçmiş Zamanlar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.391-393, 439-443; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.18-19

Paşalardan sormak için konaklarına giderler. Elçilerin Kamil Paşa'nın konağına yaptıkları ziyaretler vehmine dokunur. Derhal kurenadan görevliler Kamil Paşa'ya gelerek azledilen sadrazamların elçi ziyaretlerini kabul etmesinin doğru olmadığını bildirmesi üzerine Kamil Paşa daha önceden böyle bir geleneğin olmadığını, ziyarete gelen kişileri geri çevirmenin nezaket kurallarına aykırı olduğunu, böyle bir şeyi yapamayacağını bildirir. Sultan'ın isteği doğrultusunda polisler gelen ziyaretçileri kapıdan geri çevirirler. Lakin bu durum İngiltere Sefiri White için pek etkili olmaz. Derhal Yıldız'a giderek bunun sebebini öğrenmek ister. Kamil Paşa ile görüşmesinde her hangi bir sorun olmadığı, yalnız hemen Kamil Paşa'nın yanına gitmeyeceği teminatı karşılığında bu görüşmenin gerçekleşebileceği söylenir (Kamil Paşa, 1991:178-179; Rey, 2007:7-9; Midhat, 1946:143). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Sultan elçilerle ilgili konular olduğunda ayrı bir endişeye düşüyordu.

Sultan'ın vehmiyle ilgili en ilginç örneklerden biri de depremdir. 1894 depreminde İstanbul'da pek çok can kaybı ve binalarda hasar bulunması Sultan'ı korkudan çok vehme sevk etmiştir. Ahmet Reşit Rey, Sultan'ın bu depremi kesinlikle doğal bir afet olarak görmediğini hatıratında nakletmiştir. Hatta pek çok insana deprem diye bir şey olmadığı söylenmiş, bu konunun geçmesi dahi yasaklanmıştır. Fakat aradan birkaç yıl geçtikten sonra Dolmabahçe Sarayı'nda bir bayram muayedesini esnasında gerçekleşen sarsıntı esnasında Sultan'ın hiç tepki vermeden sakinliğini koruması şaşkınlıkla karşılanmıştır. Muayede sonrası Sultan bu sarsıntının nedenini öğrenmek için adamlarına emir vermiştir. İddiaya göre Zeytinburnu'nda barut havanlarının patlaması sonucu sarsıntı gerçekleşmiştir ki bu da Sultan'ın vehmine dokunmuştur. Ona göre bu sarsıntı bilerek muayede anına tesadüf ettirilmiştir. Rey'e göre Sultan'ın buna yüklediği anlam "*Otur, bu sarsıntıdan amaç seni tahtından etmektir. Yerine veliahdı tahta çıkarmak istiyorlar.*" şeklindedir. Olaydan sonra yapılan araştırmalar hiçbir sonuç vermemiştir (Rey, 2007:14-15). 1894 depreminden sonra Sultan, İtalya'dan sismograf aleti ismarlamıştır. Bu aletin kullanımının Osmanlı görevlilerine öğretilmesi için Roma Rasathanesi Müdürü Mösyö Taçini de ailesiyle birlikte tüm masrafları karşılanmak şartıyla İstanbul'a davet edilmiştir. Ismarlanan iki sismograftan biri Kandilli Rasathanesi'ne diğeri ise Sultan'ın vehmi nedeniyle Yıldız Sarayı'na yerleştirilmiştir (Karakışla, 2015:51).

Dönemin en fazla eleştiri alan konularından biri de, Sultan'ın vehmi nedeniyle tüm yönetimi Yıldız'da toplayıp, kendisini oraya kapatmasıdır. Sultan sadece Cuma Selamlıklarında ve Hırka-i Şerif ziyaretlerinde saraydan çıkıyordu. Genel eleştiri Padişah'ın halktan kendisini soyutlamasıydı. Hatırat yazarlarına göre; Sultan halka o kadar uzak, o kadar

yabancıydı ki ne halk kendisini tanıyor ne de o halkı tanıyordu. Halktan, memleketten ve tüm yabancı gözlerden uzak yaşamaya karar vererek kendisini Yıldız'ın yüksek tepelerinde, kalın surlar arkasına saklamıştı (Mayakon, 2010:144; Zarifi, 2006:339-340; Woods, 1976:128; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:54,141,148,186-187; Süleyman Tefvik, 2011:210; Tahsin Paşa, 2007:164-165; Uşaklıgil, 1965:90,94; Alsan, 2006:84; Mehmed Memduh, 1995:38-39; Deringil, 2014:31; Deringil, 2013:54-55). Sultan'ın deniz kenarındaki Dolmabahçe Sarayı'nı terk etmesi ve Yıldız tepelerine çıkmasının asıl nedeni, Sultan Abdülaziz'in hal'inde etkin olan donanma gücüne şahit olmasıdır (Woods, 1976:115). Sultan'a göre Yıldız korunaklıdır. Sarayın içerisinde ihtiyacı olan tüm düzeni kurduğundan dışarıya çıkmasına gerek yoktur. Bahsedildiği üzere Yıldız'dan sadece Cuma selamlığı ve Hırka-i Şerif ziyareti için çıkmıştır. II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nın hemen yanına Hamidiye Camii'ni de yaptırdıktan sonra kendisini daha güvende hissetmiştir (Engin, 2010:49). Yıldız Sarayı kâtiplerinden Ali Said'e göre Sultan'ın Yıldız'a taşınma nedeni, şehzadelik yıllarında Tarabya ve Maslak civarında kendisine mahsus çiftliklerde rutubetsiz ortamlarda yaşayıp atçılık, binicilik gibi meşguliyetlerle uğraşması ve تنها yaşadığı için Beşiktaş'taki sarayın kendisine fazla kalabalık ve rutubetli gelmesidir. Bu nedenle şehzadelikten beri alışık olduğu Yıldız civarını Beşiktaş'tan uygun görüp yeni bir saray inşa ettirerek buraya yerleşmiştir (Ali Said, 1994:24).

Sultan II. Abdülhamid'in eleştirilen bir yanı da Avrupalı hükümdarlar gibi ülkesini gezmemesi ve Avrupa seyahatleri gerçekleştirmemesidir. Sultan'ın İstanbul'dan çıkmaması, vehmine ve suikast endişesine dayandırılıyordu. Yalnız saltanatı esnasında kendisinin ve diğer hanedan üyelerinin yaşadıkları suikast olayları göz önünde bulundurulacak olursa bu konuda pek de haksız sayılmazdı. Sadece yaşadığı olaylar bile bu vehmi körüklemeye yetecek durumdaydı. Sultan II. Abdülhamid birbiri ardına gerçekleşen iki hal' olayından sonra saltanata getirilmiş ve kendi saltanatı müddetince de pek çok kez hal' ve suikast teşebbüsüyle karşı karşıya kalmıştır ki bunlardan bir tanesinde kardeşi Seniha Sultan'ın dahli olduğu düşünülmektedir. Bu asırda suikasta uğrayan hükümdarlar arasında; Kayzer I. Wilhelm (1878), Çar II. Aleksander (1881), İran Şahı (1896), Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth (1898), İtalya Kralı Umberto (1900), Belçika Kralı Leopold (1902), Portekiz Kralı Don Pedro (1908) sayılabilir. Bunlardan sadece hükümdar aileleri etkilenmekle kalmamış, pek çok devlet başkanı da suikasta kurban gitmiştir. Tüm bu cinayet furyası göz önünde bulundurulduğunda Sultan'ın vehme kapılması olağan karşılanabilir bir olgu haline gelmektedir (Kırmızı, 2010:29-31; Georgeon, 2012:535-540).

Sultan'ın çevresine güvendiği adamları toplayarak, Yıldız'da güvenli bir saray inşa ettirmesi de vehme kapılmasına engel olamamıştır. Örneğin; Yıldız Sarayı'na atılan bomba hadisesinde önceden haberdar olup tahkikat yapılmasına rağmen, engel olunamaması Sultan'ın vehminin şiddetini arttırmış, hadisenin akabinde pek çok kişi sürgün edilmiştir (Karabekir, 1993:74-75; Mayakon, 2010:72-73). Sultan II. Abdülhamid vehim dürtüsüyle şüphelendiği kişileri de çevresinde tutmuştur. Onların yabancı elçilerle ilişkilerine dikkat etmiş, yurtdışına çıkamamaları için elinden geleni yapmıştır (Midhat, 1946:67). Zamanla Sultan II. Abdülhamid daha çok vehme saplanmıştır. Nitekim çevresi de bunu tazyik etmiş, bu tazyikler jurnal, ulema ve talebeler yoluyla gerçekleştirilmiştir (Karabekir, 1993:43; Biren, 2006: C.I,106; Ahmet İzzet Paşa, 2017:95).

Sultan'ın vehmini arttıran meselelerden bir başkası ise Avrupa istikametli firarlardır. Kendi maiyetinden birinin Avrupa'ya firar etme düşüncesi bile vehme kapılmasına ve bir takım önlemler almaya çalışmasına yetiyordu. Tahsin Paşa hatıratında bir Cuma selamlığı öncesinde Osman Paşa'nın, Selanik'te kalmak istemesi ve selamlığa katılamayacağını bildirmesinin Yıldız'da büyük telaş uyandırdığını ifade etmiştir. Sultan, Osman Paşa İstanbul'a gelmeden selamlığa çıkmayacağını bildirmiştir. Sabaha kadar yapılan telgraflaşmalar üzerine Osman Paşa'nın ikna edilip selamlığa katılacağı haberinin alınmasıyla Sultan sakinleştirilmiş ve selamlığa çıkmıştır (Tahsin Paşa, 2007:67; Semih Mümtaz, 1945:26; Menteşe, 1986:117).

Sultan'ın vehminden faydalanarak çıkar sağlamaya çalışan insanlar da çoktu. Bunlar Avrupa'ya firar ve basın üzerinden eleştiri tehdidiyle Sultan'a istediklerini yaptırıyorlardı. Padişah'tan bu yolla büyük ihsanlar alıyorlardı (Mehmed Selahattin, 2006:7; Halil Menteşe, 1986:117). Said Paşa'nın İngiliz elçiliğine sığınması da, padişahı telaşlandırmıştır. Öyle ki Sultan II. Abdülhamid, Said Paşa'yı ikna etmek için elçiliğe "*Ferâşet Vekili*"ni⁴³ göndermiştir. Said Paşa'nın İngiliz elçiliğine sığınma nedeni hatıralarında geniş bir biçimde nakledilmektedir. Burada meseleyi uzun uzadıya ele almak konuyu dağıtacağından özetle bahsedilmesi uygun görülmüştür.

Said Paşa'nın azlinden sonra (1895) yabancı elçiler Paşa'yı konağında ziyaret etmiştir. Ayrıca dönemin diğer erkânının da sorumlu olduğu gibi Saraya uğraması istendiği halde

⁴³ "Osmanlı padişahları aynı zamanda halife oldukları için, Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerin tek sorumlusu idiler. Bu yerlerdeki sorumluluklarını, kendi adlarına 'Ferâşet Vekili' denilen görevliler yürütürdü. Bunlar, çoğunlukla Arap asıllı kimselerden seçilirdi." Bnkz; Sadrazam Said Paşa, **Anılar**, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, s.156

Paşa'nın karşılık vermemesi dikkatlerden kaçmamıştır. Yine Yıldız Sarayı'nda verilen ve yabancı elçilerin de bulunduğu bir ziyafette kurenadan bir şahsın Said Paşa'nın göğsünde bulunan nişandan Sultan'ın tuğrasını çıkardığını iddia etmesi, Sultan II. Abdülhamid'in telaşa kapılmasına yol açmıştır. Bu durum Said Paşa'nın sık sık ziyaret edilmesine ve çeşitli konularda fikir teatisinde bulunulmasına neden olur. Bu görüşmelerde dikkati çeken meseleler “*elçilikler ve sadrazamlık teklifi*”dir. Aradan geçen zaman zarfında Said Paşa Saray'a davet edilir ve Çit Köşkü'nde altı/yedi saate yakın bekletilir. Bir müddet sonra Ahmet İzzet Paşa gelerek, Padişah'ın Said Paşa'yı sadrazam yapmak istediği lakin tereddüt ettiği için kararından vazgeçtiğini belirtir ve Sultan'ın, Said Paşa'nın Çit Köşkü'nde ikamet ederek ıslahat tasarıları kaleme almasını istediğini dile getirir. Said Paşa gibi vehimli birinin böyle bir teklifi kabul etmesinin imkânı yoktur ki Ahmet İzzet Paşa'ya bu doğrultuda cevap verir. Bunun üzerine Said Paşa evine dönse de ertesi günü saraya çağrılır ve yine çeşitli sebeplerle geç saatlere kadar burada alıkonur, gece evine vardığında da saraydan görevliler tarafından elçiliklerin başkente ilave vapur getirmeleri konusunda danışılmak üzere yeniden göreve çağrılır. Sultan'ın niyeti çeşitli bahanelerle Said Paşa'yı gözetim altında tutmaktır. Bu durum birkaç gün sürer ve Said Paşa sarayda Ahmet İzzet Paşa tarafından gizliden gizliye sorguya tabi tutulur. Ahmet İzzet Paşa, Said Paşa ile her görüşmesinde sadrazamlıktan söz eder ve Said Paşa'dan etkili bir cevap alamaz. Bu görüşmelerden birinde Ahmet İzzet Paşa, Said Paşa'ya sadrazamlığa getirildiğini söyler fakat ertesi günü Sultan'ın yeniden kuşkuya düştüğünü ve görevden vazgeçtiğini, Said Paşa'nın Merasim Köşkü'nde ikamet etmesini istediğini ve kendisine bir görev verileceğini bildirir. Bu durumdan şüphelenen Said Paşa teklifi kesinlikle reddeder ve Ahmet İzzet Paşa'dan işin aslını yani “*Padişahın, Said Paşa'nın halk ve Avrupa Devletlerinin elçilikleri nezdinde büyük itibara sahip olmasından tedirgin olduğunu ve Avrupa Devletlerinin elçiliklere ilave vapur gönderme teklifinin bu endişesini korkuya dönüştürdüğünü, bu nedenle Paşa'yı göz hapsine almak istediğini*” öğrenir. Said Paşa bu teklifi reddettiğini yineler ve artık ülkeden kaçma fikrini düşünmeye başlar. Ülkeyi terk etmenin sonuçlarının ağır olması da Paşa'yı ziyadesiyle tedirgin eder, ancak başka çaresi olmadığını da ilave ederek İngiliz elçiliğine sığınmayı uygun görür. Said Paşa gözetim altında bulunan evinden nasıl elçiliğe gittiğini hatıralarında belirtmez sadece “*İngiliz elçiliğine vardım*” demekle yetinir. Bu durum Sultan II. Abdülhamid nezdinde büyük infial uyandırır. Derhal Said Paşa'nın iadesi için elçilikle görüşülür, fakat müspet cevap alınamaz. Said Paşa yaklaşık altı gün elçilikte misafir olur. Bu müddet zarfında Yıldız'dan pek çok yetkili Paşa ile görüşmek ister fakat reddedilir. Said Paşa elçilikte ikamet ederken İstanbul'daki yabancı elçiler kendisini ziyaret eder ki bu durum Sultan'ın vehmini iyice arttırır. Son çare olarak Said

Paşa'nın yanına yukarıda zikredilen “*Ferâset Vekili*” gönderilir. Vekil Esat Efendi, Sultan'ın kendisi hakkında hiçbir olumsuz durumun gerçekleşmeyeceğinin teminatını verdiğini iletir ve Said Paşa güvende olduğunu düşünerek evine dönmeye karar verir. Said Paşa hatıratında evine nasıl döndüğünü de anlatmaz sadece “*evime döndüm*” sözleriyle yetinir. Ardından Sadrazamlığa, padişaha bağlılığına ve bu süreç zarfında yaşadığı olaylara dair bir mektup yollar. Mesele böylelikle nihayete erer (Said Paşa, 1328: C.I,325-366).

Tahsin Paşa da hatıralarında Said Paşa'nın İngiliz elçiliğine sığınmasını ele almıştır. Tahsin Paşa hatıralarında Said Paşa'yı evine dönmeye ikna edenin kendisi olduğunu belirtirken, Said Paşa bundan hiç bahsetmemiştir (Tahsin Paşa, 2007:74-78). Anlaşılacağı üzere, Sultan her zaman şüphe ettiği, çekindiği kişileri yakınında tutmaya özen göstermiştir. Belki de “dostunu yakın tut, düşmanını daha yakın” darbimeselince hareket etmişti.

Sultan'ın vehminin artmasında Ermeni Meselesi⁴⁴ ve Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışması da etkiliydi. Zira Avrupalı devletler sefirler aracılığıyla Sultan'dan sürekli ıslahat isteğinde bulunuyordu (Çorlu, 2015:427). Bunun yanı sıra, tebaayı ilgilendiren her konu da Sultan'ın vehmini körüklüyordu. Ermeni bir papazın İzmit civarında dolaşması ve oradan Londra'ya hareket edeceği bilgisi Padişah'ı kaygılandırmaya yetmekteydi (Tahsin Paşa, 2007:334). Aynı durum Osmanlı topraklarındaki yabancı vatandaşlar için de geçerliydi. Amerikalı birinin Kudüs civarında bir köşkü olması ve oradaki bedevi kabilelere para, yemek yardımında bulunması Sultan'ı endişelendiriyordu. Tabi ki bu vehmi körükleyen kişilerle birlikte Sultan iyice panik oluyordu. Daha sonra yapılan telgraflaşmalarla iş çözüme kavuşmuşsa da Sultan'ın gözü uzun süre Amerikalı vatandaşın üzerinde olmuştur (Biren, 2006:C.I,180).

Sultan Abdülaziz'in hal'inde donanmanın etkisinin büyük olması, Padişah'ın donanmayı saf dışı bırakmasına ve bu durumun da sahillerin güvenliğinin terk edilmesine yol açtığı iddiası da oldukça yaygındır. Bunun yanı sıra Sultan kendi güvenliğini sağlayabilmek adına Arap ve Arnavut birliklerden oluşan bir grup oluşturarak Yıldız'a yerleştirmesi ve bunların diğer askerlerden ayrıcalıklı olması ordu içerisinde bir bölünmeye ve huzursuzluğa neden olmuştu (Rey, 2007:46,62; Deringil, 2014:74).

Hatırat yazarlarına göre Sultan kendi iktidarını korumak ve devlet üzerindeki tahakkümünü arttırmak için liyakat yerine, sadakati esas almıştır. Sultan'ın vehmi devletin

⁴⁴ Ermeni meselesine dair ayrıntılı bilgi için bknz: Kamil Paşa, **Anılar**, (Yay. Haz. Gül Çağalı Güven), Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s.188-189; Biren, **a.g.e.**, C.I , s.92-93; Rey, **a.g.e.**, s.35-37

gelişimini, yapılacak ıslahatları, devlet adamlarının işlerini yapmasını ve eğitimi engelliyordu (Midhat, 1946:68; Karabekir, 1993:52,291; Erkin, 2010:50; Mehmed Selâhattin, 2006:24; Bolayır, 2007:356). Sultan'ın vehmi pek çok kurumun açılıp kapanmasına ve yok olmasına neden oluyordu. Bunlardan en önemlisi ilk Darülfünun'dur, bir diğeri ise Gedikpaşa Sahnesi'dir (Uşaklıgil, 2014:394,563). Kazım Karabekir'e göre vehme kurban olanlar arasında Türk ordusu da vardı. Nitekim atış talimlerinden mahrum edilmesi ve âtil durumda kalması ordunun sonunu getirmiştir (Karabekir, 1993:30; Kamil Paşa, 1991:25). Yine iddiaya göre Sultan'ın vehmine sadece müesseseler değil pek çok vatan evladı da kurban gitmiştir (Mayakon, 2010:72-73).

Yazarlara göre Sultan yönetimde âkil kararlar verebiliyor, lakin vehmi uyandığında bir anda akli yetileri altüst oluyor ve o anda kimseyi dinlemiyordu (Rey, 2007:10)⁴⁵. Sultan'ın bu vehmini idare edebilmek de güç bir durum olarak nitelendirilmektedir. Devlet erkânı kendi görevlerini yerine getirmenin yanı sıra, -özellikle valilik gibi kritik bir vazife üstlenen görevliler- en ufak bir vukuatta Sultan'ın vehmini yatıştırmakla da uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Sultan ile birebir şifreli telgraflaşmaları gerekiyor, durumu açıklığa kavuşturmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum işleri daha da içinden çıkılmaz bir hale sokuyordu (Biren, 2006:C.I,397, C.II,131). Tahsin Paşa vuku bulan olayları açıkça arz ettikten sonra Sultan'ın vehminin idare edilebileceğini, tarihi meseleleri onun bu fitrî özelliklerini ve bunu körükleyen art niyetli insanların etkilerini gözeterek yazmak gerektiğini dile getirir (Tahsin Paşa, 2007:200-201; Mizancı Murad, 2005:18; Hüseyin Nazım, 2007:230). Süleyman Şefik Paşa ise Sultan'ın vehim marazından kurtulması ve Yıldız'ın garazkâr kişilerden temizlenmesi halinde Padişah ve devlet için hayırlı olacağını söylüyor ve bunun her namuslu vatandaşın görevi olduğunu belirtiyordu. Aynı görüşe Ahmet Rıza da katılmaktaydı. Sultan'ın vehminden kurtulduğu takdirde Türkiye'nin Mikado'su olacağı görüşü de mevcuttu (Süleyman Şefik Paşa, 2004:159; Ahmet Rıza, 1950:1 Şubat; Bolayır, 2007:315).

Hatırat yazarları Sultan'ın vehminin en büyük kaynağı olarak Said Paşa'yı görürler. Onlara göre Said Paşa, mizaç olarak vehimli bir yapıya sahiptir, ayrıca Sultan'ın ilk mabeyncisi olması ve ardından sık sık sadrazamlığa getirilmesi ile Sultan'ın etrafında olması, Padişah'ı da vehimli bir yapıya sevk etmiştir. Padişah ile Said Paşa arasında türlü türlü meseleler geçmesine rağmen yine birbirlerini bulurlar; Said Paşa her ne kadar Sultan tarafından hırpalansa da yine Sultan'ın inayetine başvururdu. Hatırat yazarları Sultan'ın

⁴⁵ Bknz; Marşanoğlu, a.g.e., s.35-36

vehminin Said Paşa'nın vehminin yanında az bir derecede olduğunu aktarmaktadırlar (Tahsin Paşa, 2007:34-35; Biren, 2006:C.I,80).

1.2.2. Vehmin Karaktere Yansıması: Korku

Sultan II. Abdülhamid'in vehmi kadar tartışmalı olan konulardan biri de cesur olup-olmamasıdır. Her ne kadar vehimli bir yapıya sahip olsa da cesareti ihtilafli bir konudur. Burada hatırat yazarları ikiye bölünür. Bir kısmı Sultan'ı cesur/cüretkâr görürken bir kısmı da Sultan'ın biraz da olsa cesur olması gerektiğini yani aslında cesur olmadığını ileri sürer. Lakin bu iki kesim de Sultan'ın belirli konulardaki cesaretinden bahsetmektedirler. Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Şeyh Cemaleddin Afgani'den naklettiğine göre Sultan korkak değil bilakis çevresinde kendini o kadar dehşete düşüren unsur olmasına rağmen bu durumlara tahammül edebilen biridir (Tarhan, 2013:261).⁴⁶

Ali Ekrem Bolayır'ın da hatıratında iki farklı görüş savunduğu görülmektedir. Bolayır ilk önce Sultan'ın korkularının herkes tarafından bilindiğini söylerken ilerleyen sayfalarda bunun aksi görüşte bilgi vermektedir. Bu görüşe göre, Sultan II. Abdülhamid korkak değil aksine cesurdur. Korkunun onda gittikçe artan vehminin bir eseri olduğunu düşünmektedir. Bolayır'ın belirttiğine göre Sultan, saltanatının ilk yıllarında gerçekleşen 93 Harbi'nin durumunu öğrenmek için gece vakti Yıldız Sarayı'ndan Harbiye Nezareti'ne gitmiştir. Bolayır, bunun cesur bir davranış olduğunu belirtmektedir (Bolayır, 2007:313,325-326).

Sultan'ın bazı durumlarda gıpta edilecek derecede cesaret gösterdiği, bu duruma herkesin şaşıracağı da belirtilmektedir (Midhat, 1946:226; Uşaklıgil, 1965:9). Örneğin; Dolmabahçe Sarayı'nda bir bayram muayedesinde bir anda deprem baş göstermiş, bu esnada herkes bir yöne koşuştururken, Sultan tahtın önünde kıpırdamadan durmuştur (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:125). Mehmed Memduh ise Sultan'ın rahat zamanlarda cesurane icraatlar gösterdiğini fakat ortada bir çığırta duyulduğu anda telaşa düştüğünü söylemektedir (Mehmed Memduh, 1990:38). Sultan'ın bazı hallerde cesaret göstermesinin nedeninin gerçek karakterinin korkusuz olmasından kaynaklandığını ve bunun en büyük delilinin de gerçek anlamda tehlikelere karşı aldığı cesur tavırdan anlaşıldığı düşünülmektedir (Biren, 2006:C.II,130). Bunun aksi görüşler de mevcuttur. Sultan'ın büyük padişah olmasına karşın biraz daha cesur olması halinde daha büyük bir hükümdar olacağı da bir iddiadır (Woods, 1976:139; Ali Said, 1994:60).

⁴⁶ Ayrıca bkz; A.Osmanoğlu, a.g.e., s.134-135

Muhafiz hatıralar genel olarak Sultan'ın korkak olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Halid Ziya eserinde Sultan'ın korkaklığına rağmen her türlü tehlikeyi göze aldığını, kendi saltanatını ve hayatını korumak için otuz üç yıl mücadele ettiğini dile getirir (1965:9). Aynı görüşe Ali Haydar Midhat da katılmaktadır. Midhat eserinde; Sultan'ın her türlü vehim, vesvese ve korkaklığına rağmen hal'i esnasında elçilerden gelen yardım tekliflerini reddettiğini şaşkınlıkla belirtmiştir (Midhat, 1946:226). Sultan bazı hatırat yazarlarına göre en ufak bir olayda korkuya kapılmakta ve bu korkusu giderek artmaktadır (Ali Said, 1994:105; Bolayır, 2007:313). Gazi Ahmet Muhtar Paşa anılarında Sultan'ın korkusuna dair şunları söyler:

Bu halin temeli, fikrimce, kendisinin korkak tabiatlı olmasıydı. Ne yazık ki korkaklıkla bir olmuş, çünkü her şeyden korkar ve hiç kimseden emin değil ve inancına göre her korktuğu şeyden yalnız kendi tedbirleriyle kurtulabileceğinden, hiç korkmaya değer olmayan şeylere karşı türlü tedbirlere sapar ve işte o tedbirler devleti harap ederdi... (Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1996:31).

Sultan'ın en büyük korkusu hal' edilmek idi. Saltanatını koruyabilmek için Yıldız ve çevresine geniş bir teşkilat ağı kurmuş, bu teşkilat ağı zamanla tüm İstanbul'u kapsayacak hale gelmiştir. Kuşku ve korku sadece Sultan ve çevresini etkilemekle kalmamış, toplumun her kesimine sirayet etmiştir. İstanbul'da Sultan'ın kurduğu sistem nedeniyle kendisinden habersiz hiçbir hareket gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle özgürlükçü hareketler İstanbul'dan uzak yerlerde filizlenmiştir (Uşaklıgil, 2014:300; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:138).

Sultan II. Abdülhamid'in korktuğu nokta amcası Sultan Abdülaziz ve abisi Sultan Murad gibi hal edilmek idi. Bu nedenle Sultan, her Dolmabahçe ziyaretinde ayrı bir korkuya kapılıyordu. Oraya indirilip hal edileceği düşüncesi hiçbir zaman zihninden silinmiyordu (Bolayır, 2007:339). Bu nedenle Yıldız'dan çıktığı her vakit büyük bir korku ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hırka-i Şerif ziyareti ve Cuma selamlıkları İstanbul'da olağanüstü bir telaş ve tedbirin hüküm sürdüğü zamanlar olmuştur. Örikağasızâde Hasan Sırrı'ya göre Sultan bu korkusu nedeniyle saltanat kayığına binmemiştir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:181; Uşaklıgil, 1965:106). Sultan II. Abdülhamid için Cuma selamlıkları hükümdar kimliğinin yanı sıra halife kimliğini de vurgulamak adına önemli bir araçtır. Halife/padişah olarak Müslümanların gözünde bu kimliği görünür kılmak için her Cuma bu vazifenin yerine getirilmesi gerekmektedir. Sultan II. Abdülhamid bir ara böbrek rahatsızlığından muzdarip olmuş ve Almanya'dan iki doktor getirilmiştir. Doktorlar kendisine istirahati tavsiye etmiş, bu durum Sultan'da bir endişeye yol açmıştır. Padişahın Cuma selamlığına çıkamaması

basında ve kamuoyunda hünkârın artık çok yaşlı olduğu ve selamlığa dahi çıkamadığı görünümü oluşturacağından Sultan II. Abdülhamid korkuya kapılmış ve derhal bu işin çözülmesi için Tahsin ve Ragıp Paşalara gereğinin yapılmasını emretmiştir. Bu iki Paşa'nın büyük uğraşları sonucu mesele hallolmuştur (Mayakon, 2010:89-90; Tahsin Paşa, 2007:314-315). Bu itibarla Cuma Selamlıkları ve Hırka-i Saadet ziyaretleri esnasında Sultan'ın geçeceği güzergâhlarda geniş güvenlik önlemleri alınmıştır. II. Abdülhamid'in arabasının geçeceği yollar temizlenmiş, bakımları yapılmış ve evler denetlenmiştir. Her türlü tedbir alındıktan sonra selamlık töreni veya Hırka-i Şerif ziyareti gerçekleştirilmiştir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:184; Zarifi, 2006:338-339).

Daha önceki padişahların ulema aracılığıyla ve fetva sonucu nasıl hal' olunduklarına şahit olan Sultan, ulema sınıfı ile arasını daima iyi tutmaya, bu sınıfı sürekli gözetim altında bulundurmaya özen göstermiştir (Mayakon, 2010:104,179; Ali Cevat Bey, 2014:26). Bir diğer önemli mesele ise halifelik idi. Sultan yaptığı her eylemde halifelik vasfını ön plana sürerek, saltanatını Müslümanların koruyucusu olma özelliğiyle desteklemiştir. Bu meseleyi Cami Baykurt "*Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*" adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde ele alır. Baykurt eserinde; Sultan'ın Müslüman inkılapçılardan korktuğunu, çünkü bu grubun hilafetin Türkler'in değil Kureyş kabilesi üzerinden Arapların hakkı olduğunu ve hilafetin babadan oğula geçen bir saltanat usulü olmadığını ve seçimle gerçekleştirilecek bir görev olarak düşündüklerini bu nedenle de söz konusu grubun en küçük bir hareketinin Sultan'ı endişelendirdiğini belirtir (Baykurt, 2008:24-25).⁴⁷

⁴⁷ Osmanlı'da hilafet meselesi Yavuz Sultan Selim'in, Mekke ve Medine'yi hâkimiyeti almasından itibaren tartışma konusu olmuştur. Fakat burada en dikkat edilecek unsur Yavuz Selim'in hâkimiyeti devralmasından önce de Osmanlı sultanlarının "*halife*" unvanını kullanıyor olmalarıdır. Esas tartışmalar Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatında halife Mütevekkil'i serbest bırakarak unvanı kullanmaya devam etmesine izin vermesi ve kendisinin de evrensel halife olduğunu söylemesiyle ortaya çıkar ve meşruiyet tartışmalarına zemin hazırlar. Hilafet tartışmaları bu dönemde başlasa da zamanla önemini yitirmiştir. Tartışmaların tekrar alevlendiği dönem olarak Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı gösterilebilir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus ordusunun İstanbul'a yaklaşması toplumun pek çok kesimini endişeye sevk etmiş ve Osmanlı'nın geleceği hakkında ve kendi özgürlükleri ile ilgili çeşitli girişimlerde bulunmasına neden olmuştur. Suriye bölgesindeki Arapların kendi gelecekleri hakkında tartışmaya giriştikleri ve Osmanlı yönetiminin bölge yönetimine karşı sorumluluklarını yerine getirmediklerini, onları asimile ettikleri ve Arapların devlet kademesinde yükselmesini engellediklerini dile getirmişlerdir. Bu doğrultuda "*ihtilalci*" boyutta el ilanları dağıtılmıştır. 1880'li yıllarda doruk noktasına ulaşan bu el ilanları dönemin valisi Midhat Paşa'nın aleyhinde tanımlar içermektedir. Midhat Paşa'nın görevden alınmasıyla da durulmayan el ilanları zamanla Arap milliyetçiliği boyutuna geçmiştir. Burada yapılan vurgu; bölgede bir "*vatan*" kavramının oluşması, yönetim şeklinin tam olarak belirtilmese de özerklik olarak istenilmesi ve en önemlisi hilafetin Türkler tarafından Araplardan zorla alındığıdır. El ilanları önceleri bölgesel bir çağrı niteliğini taşısa da zamanla Afrika bölgesine da ulaşmaya başlamıştır. Yapılan araştırmalar sonucu ilanların Arapçayı sonradan öğrenmiş kişilerce hazırlandığı ve kâğıtların kalitesi ve baskısı göz önüne alındığında Londra menşeli olduğu iddia edilmektedir. Yeterli kanıtların olmaması bölgedeki ihtilalci hareketlerin kaynaklarının ne olduğu konusunda kesin bir kanıya varılmasını engellemektedir. Fakat bölgedeki Arap unsurun tek başına gerçekleştirdiği bir eylem olmadığı aşikârdır. Bununla birlikte bu dönemde Sultan II.

Bu meseleye dair ayrıntılı bir başka örneği ise Said Paşa kaydeder. Said Paşa hatıratında Mısır Hidivi'ne yazılacak bir fermanın elkab kısmının Sultan tarafından muzır görülmesinden bahseder. Bunun nedeni Sultan'ın elkabın anlamına göre; "hilafet Mısır Hidivi'ne devredilir mi?" korkusu yaşamasıdır. II. Abdülhamid, Said Paşa'ya Mehmed Ali Paşa zamanından beri Mısır'a gönderilen bütün evrakı incelemesini ve buradaki elkabların anlamının hilafete zeval getirmeyeceğini tasdik etmesini istemiştir. Yapılan incelemeler sonucu her ne kadar gerekli açıklama yapılmış olsa da Hidiv'e yollanacak fermanlardaki elkabın muhteviyatının değiştirilmesi istenmiştir (1328:C.I,160-166).

Sultan'ın endişelerinden biri de Donanma ve İkinci Fırka'dır. II. Abdülhamid, amcası Abdülaziz'in hal'ine katılmış olmasından dolayı donanmaya her daim şüpheyle ve korkuyla bakmıştır. Donanmadan gelecek en ufak çıtırtı Sultan'ın endişe etmesine neden oluyordu (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:200; Tahsin Paşa, 2007:237; Mehmed Memduh, 1990:55). Falih Rıfkı Atay hatıratında Sultan'ın bunun önüne geçebilmek adına donanmayı tamamen zayıflatıp, saf dışı bırakacak olan Hasan Rami Paşa'yı, Bahriye Nazırı olarak tayin etmesinden bahseder. Böylelikle Padişah, en büyük korkularından birini saf dışı bırakmış olur (Atay, 1999:11,20; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:94,141). Öte yandan Sultan'ın hayatını, sarayını, bahçesini ve arabasını teslim ettiği İkinci Fırka, hayatına ve saltanatına kastedecekleri düşüncesi ile her daim hoş tutulmaya çalışılmıştır (Mayakon, 2010:146; Tahsin Paşa, 2007:134).⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid'i korkuya sevk edecek bir diğer unsur ise halktır. Tevfik Biren'e göre; Sultan halktan korktuğu gibi, halk da Sultan'dan korkuyordu. Amir memurdan, binbaşı yüzbaşından, korktuğu gibi müşirden mülazıma, kaymakamdan miralaya kadar ülkede genel bir korku hüküm sürüyordu (Biren, 2006:CI,67). İstanbul'un koruyucusu olmasının yanı sıra bir isyan halinde İstanbul'a yürüyüp saltanat değişikliğine yol açabileceği için Edirne vilayeti, memuru ve halkı her daim hoş tutulmaya çalışılmıştır. İddiaya göre, burada çıkacak

Abdülhamid'in ilerleyen bölümlerde inceleneceği üzere Şeyh Ebulhüda vasıtasıyla da Arap unsuru kendisine bağlama politikası sonucu bölgenin asayışı sağlanmaya çalışılmıştır ve kısmen de etkili olmuştur. İstanbul'daki Arap gazetelerinden de bu meseleye ilişkin kınayıcı yazılar neşredilmiş ve daha sonra bölge ahalisi Vali Hamdi Paşa'ya bu meseleden derin üzüntü duyduklarını belirtmişler ve Sultan'a tabiiyetlerini bildirmek üzere Babîali'ye mazharlar göndermişlerdir. Meselenin diğer boyutu da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile hilafet uluslararası bir boyutta anayasal bir kuruma dönüşmüş, bu durum Hindistan'ı kontrolünde bulunduran İngilizleri endişeye düşürmüş ve bölgede "Kureyşi hilafeti" tartışmasını yaymışlardır. Bu Suriye bölgesindeki el ilanı meselesiyle aynı ölçüdedir. Bunun en temel nedeni olarak Sultan II. Abdülhamid'in Müslüman unsur üzerinde yürüttüğü hilafet politikasının kısmen de olsa başarıya ulaşmasıdır. Bu durum bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan İngiliz ve Fransızların, bölgedeki diğer unsur olan Ortodoksların koruyucusu Rusların çıkarlarına ters düşmesi olarak gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Tufan Buzpınar, **Hilafet ve Saltanat**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2016, s.141-168,273-305

⁴⁸ Ayrıca bkz; Pekmen, **a.g.e.**, s.100-101

ufak bir hareketlenme ve hoşnutsuzluk Yıldız'da büyük korkuya ve telaşa neden oluyordu. Bu nedenle Edirne her zaman ayrı tutulmuş, buraya gönderilecek görevliler Yıldız'dan seçilip atanmış ve bölge saraya bağlanmaya çalışılmıştır (Mayakon, 2010:193).

Sultan'ın hal' korkusunu tetikleyecek bir durum daha vardır. Şehzade Reşad Efendi ve V. Murad'ın iyileşme ihtimali II. Abdülhamid'in en büyük endişeleri arasındadır. Müştak Mayakon'a göre; Sultan hanedan üyelerini birbirine düşürüp, her türlü düşüncelerini gözetim altında tutarak bir bütün olmalarını engelliyordu (Mayakon, 2010:160). Her ne kadar Refik Halit Karay, Sultan'a yakın olmasa da dönemin önemli isimleriyle olan tanışıklığı ve bu isimlerin saraya olan yakınlığından istifade ederek II. Abdülhamid ile ilgili önemli bilgiler edinmiştir. Refik Halit Karay "*Bir Ömür Boyunca*" adlı eserinde Sultan'ın, Reşad Efendi'den korkmasının bir nedenini onun mavi gözlü olmasından kaynaklandığını anlatır. Yazara göre, II. Abdülhamid Reşad Efendi'den mavi gözlü olması hasebiyle nazarı deşebileceği endişesiyle çekinmektedir. Bu nedendir ki Reşad Efendi Saray'a tebrik vasıtasıyla her geldiğinde Saray'daki atlar nazardan çatlamasınlar diye saklanırdı (Karay, 2011:34; Semih Mümtaz, 1945:55-57). Önemli bir konu olan V. Murad'ın iyileşmesi ise, her zaman vehim unsurudur (Biren, 2006:C.I,62).⁴⁹ V. Murad'ın iyileşme korkusunun beraberinde getirdiği bir diğer mesele de onu tekrar tahta çıkartmak isteyen taraftarlardır. Sultan II. Abdülhamid'in korkulu rüyası haline gelen bu mesele abisinin vefatına kadar devam etmiştir. Saltanatının başlangıcında yaşadığı Ali Suavi ve bir grup Çerkez muhacir tarafından gerçekleştirilen Çırağan Vak'ası ve ardından Kleanti Skaliyeri girişimi Sultan'ın korkularına haklı bir dayanak oluşturmaktadır (Baykurt, 2009:13-14,21-22; Çorlu, 2015:500).

Sultan'ın hal' korkusunu tetikleyici bir diğer kişi de Sadrazam Said Paşa'dır. Sultan II. Abdülhamid pek çok kereler sadrazamlığa getirdiği Said Paşa'dan kendisine bir gün fenalık geleceğinden korkuyordu. Bu nedenle sürekli gözetim altında tutuyordu. Said Paşa da hatıratında sık sık kendisinin ve ailesinin fazlasıyla gözetim altında tutulduğunu kaydetmektedir. Nitekim Sultan'ın, Said Paşa ile ilgili korkusu başına gelmiştir. Nitekim Said Paşa Ayestefanos'ta toplanan Meclis'te Sultan'ın hal' teklifini ileri süren kişi olmuştur (Topuzlu, 2017:82; Birgen, 2006:C.I,80)

II. Abdülhamid, Müştak Mayakon'un eserinde kaydettiğine göre hiç kimsenin sarılmadığı kadar hayata sarılmış, hiç kimsenin sevemeyeceği kadar hayatı sevmiştir. Sultan için kendi hayatı ve saltanatı her şeyden önce geliyordu. Mayakon'a göre Sultan II.

⁴⁹ Bknz; Marşanoğlu, a.g.e., s.46

Abdülhamid devlet ve memleket meselelerine hayatına ve tahtına alakaları nispetince ilgi gösterir idi. Sultan'ın yanında ölümden ve suikast kelimesinden bahsedilmezdi. Çünkü ona göre suikast sadece hükümdarlara yapılırdı. Belgrad Sarayı'nda Sırp hükümdarıyla karısına yapılan suikastı Tahsin Paşa'nın padişaha nasıl anlatacağını kara kara düşünmesi de bu korkunun hangi boyutlarda olduğunu gösterir niteliktedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre kendi hayatına kastedebilecek unsur çoktu; bir yemeğe zehir konabilir, kullanılan suya zehir katılabilir yahut da kalabalığın içinden fırlayıp bir kurşun atılabilirdi. Bu nedenle her şeye şüpheyile bakardı, onun için herkes şüpheliydi. Doğum günlerinin ehemmiyetsiz geçmesinin nedeni de Sultan'ın ne kadar yaşlı olduğunun ortaya çıkması endişesiydi (Mayakon, 2010:59-64; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:177). Sultan'ın dilinden her daim düşmeyen tek söz “*Ben başımdan korkarım.*” olmuştur (Ali Cevat Bey, 2014:20).⁵⁰

Suikast korkusuna örneklerden biri de berber korkusudur. Mayakon'un belirttiğine göre; II. Abdülhamid şehzadeliğinden beri yanında olan ve güvendiği emekli berberbaşına tıraş olurken yanında mutlaka birileri hazır bulunur ve bunlarla mutlaka konuşurdu. Sakalını kendisi düzeltir asla başkasına bu işi bırakmazdı. Bunda iki sebep vardı; bunlardan ilki sakalının biçiminin bozulması, ikincisi ise elinde ustura bulunan birinin bunu gırtlığına yakın olan yere yanlış bir darbeyle veya kızıp düşmanlık saikiyle bir anda saplayıvereceği düşüncesi idi (Mayakon, 2010:65)⁵¹

Sultan'ın suikast korkusunun canlı kanıtı ise hedef alındığı Bomba Hadisesi'dir. 1905 yılında Yıldız Sarayı önünde bir grup Ermeni tarafından gerçekleştirilen suikast teşebbüsünün ana hedefi padişah olmasına karşın, Sultan cami çıkışında Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile görüşmesinin uzaması üzerine bundan kurtulmuştur. Olay, dönemi anlatan hatıratlarda oldukça detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Hatıratlarda Sultan'ın tepkilerine ve olaydan sonraki ruhsal durumuna ve politik değişimine daha fazla yer verilmiştir.

Tahsin Paşa eserinde, bu olayın onda bıraktığı tesirin ne olduğunu tam olarak bilemediğini belirtmesinin ardından bu olaydan hiç korkmadığını ve telaş eseri göstermediğini nakleder.⁵² Hadise anında Sultan'ın cesaret gösterdiğini olayın ardından muttat programına devam ettiğini de ekler (Tahsin Paşa, 2007:158-159,277; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:239). Woods Paşa da Tahsin Paşa ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Woods Paşa Sultan'ın hadise

⁵⁰ Bknz; Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s.150

⁵¹ Ayrıntılı bilgi ve örnek için bknz; İsmail Müştak Mayakon, **Yıldız'da Neler Gördüm?**, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2010, s.66-69

⁵² A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.60

anındaki soğukkanlılığına hayran kaldığını dile getirir (Woods, 1976:161). Tahsin ve Woods Paşaların görüşlerinin aksine diğer hatırat yazarları Sultan'ın bu olaydan büyük korku duyduğu ve siyasetini değiştirdiği hatta daha da şiddetlendirdiğini belirtmektedir. Bu hadisenin vukuundan sonra Sultan'ın baskı ve şiddetini arttırdığı ve pek çok insanın da bu nedenle sürgün edildiği belirtilmektedir (Mayakon, 2010:73,113-114; Ahmet İzzet Paşa, 2017:224; Uşaklıgil, 2014:852; Karabekir, 1993:79).

Sultan'ın ameliyat/hastalık korkusu⁵³ da suikast ve hal korkusuyla bağlantılıdır. Bu meseleye dair önemli bir vakayı nakletmek gerekirse II. Abdülhamid'in gözdelelerinden birinin sırtında bir yara çıkması üzerine Sultan, bu yarayı tetkik etmesi için Doktor Cemil Bey'i saraya çağırır. Cemil Bey muayene ettikten sonra gözdenin sırtındaki yaranın şarbon olduğunu ve acilen ameliyat edilmesi gerektiğini söyler. Fakat Sultan ameliyattan korkar. Başlangıçta ameliyata müsaade etmese de, gözdenin ızdırabından kurtulmak için ısrar etmesi sonucu Sultan ikna edilir ve ameliyat gerçekleşir. Ameliyat sonrası Sultan II. Abdülhamid, Cemil Bey ile görüşmesinde pek çok soru sorar fakat Cemil Bey'e göre asıl sormak istediği; "gözdesinin şarbonu nerden kapıldığı ve kendisine bulaşma riski var mıdır?" olmuştur. Cemil Bey, kendisini teskin etmek için hastalığın hamamdan bulaşmış olabileceğini söylemiş ise de bu onu teskin etmez ve hamamın yıkılmasını ister. Cemil Bey buna engel olmak için hamamda kükürt yaktırılmasının yeterli olacağını ifade eder. Olayın vukuundan sonraki Cuma selamlığında Sultan'ın, saray Başhekimisi İsmet Paşa'dan hamamdaki hastalığa neden olan sineğin elle yakalanmasını emrettiğini ve bu durumun İsmet Paşa'yı fazlasıyla yordüğünü öğrenir. Cemil Bey selamlığın bitiminde Sultan ile tekrar görüşür ve onu hamamda sadece kükürt yakarak sorunu halletmeye ikna eder (Topuzlu, 2017:89-92).⁵⁴

Sultan'ı endişeye sevk eden diğer bir unsur da salgın hastalık tehlikesidir. İstanbul'da kolera salgını baş gösterince Sultan dehşete kapılır. Salgının ilk başladığı dönemlerde halktan büyük şikâyetler gelmiş ve ilk şikâyetler şehremanetine ve şehreminine ulaşmıştır. Bunların

⁵³ Sultan'ın ameliyat korkusuna dair en yakın tanıklardan biri onun Selanik sürgünlüğünde özel doktoru olan Âtîf Hüseyin'dir. Âtîf Hüseyin Sultan'ın aşı yaptıktan, ameliyat olmaktan ve morfinden korktuğunu dile getirmektedir. Bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.67,117

⁵⁴ Ayşe Osmanoğlu, Cemil Paşa'nın mezkûr olayı ile ilgili hatıralarında cevap vermiştir. Ayşe Sultan eserinde Cemil Paşa'ya esefle şu sözleri nakletmiştir: "Acaba Cemil Paşa, okuyucuların bu komikliklere inanacağını mı sanıyor? Sultan Hamid, aradan bu kadar gün geçtikten sonra hamamdaki muhayyel şarbonlu sineğin hâlâ orada bekleyeceğini sanacak bir çocuk muydu? O sinek yakalansa ne yapılacaktı? Pertevniyal Valide'ye de hekimlik etmiş bulunan ve babama çok sadık, çok doğru bir insan olan İsmet Paşa, farzımuhal, babam 'Sineği yakalayın' diye emir verse bile bunun imkânsızlığını açıklayamaz mıydı? Görülüyor ki Cemil Paşa'nın isnadlarında aklın kabul edebileceği bir taraf yoktur.... Hâfıza za'fi bir tarafa bırakılırsa, Paşa'daki bu icad kabiliyetiyle, kendisine hatırat değil, Molière gibi komedi yazması tavsiye olunabilirdi. Fakat Molière'deki sanat kabiliyeti kendisinde mevcut olmadığı için komedilerinin de hatırata benzeyeceği, bundan dolayı da tavsiyeye şayan olmadığı meydandadır." Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.277-280

pek çoğu kamu alanlarının temiz olmamasından, suların tasfiye edilmemesinden ve teftişlerin tam yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Bu şikâyetlerin Sultan'ın kulağına gitmesi ve ölümlerin artmasıyla beraber geniş çaplı önlemler alınmaya başlanır. Sultan'ı da büyük korku sarmış ve Saray'da çeşitli tedbirler alınmıştır. Tüm teftişleri ve tedbirleri Sultan bizzat yönetmiş, bu tedbirler koleranın bitiminden sonra dahi devam etmiştir (Semih Mümtaz, 1945:70-72).⁵⁵

Sultan II. Abdülhamid'in en ilginç korkularından biri de elektrik ve onunla ilgili olan telefon ve otomobildir. Elektrikten korkmasının sebebi kendisine yapılacak şeytani bir suikast tertibinde kullanılması idi. Bir yandan da elektrik tesisatının bir yangına mahal vermesinden endişe ediyordu. Lakin daha sonra kendisine herhangi bir zarar gelmeyeceğini anladığından izin vermiştir. Telefon korkusunun nedeni ise ihtilalcilerin telefon vasıtasıyla görüşüp herhangi bir darbe girişiminde bulunma ihtimalleridir. Otomobil korkusu da bu sebeple ilişkilidir. Nitekim otomobile bindiği sırada aracın bir tesisat ile patlatılmasından endişe ediyordu. II. Abdülhamid'in yukarıda belirtilen korkularının eleştirilmesindeki temel neden, bu korkuları nedeniyle halkın bütün bu teknolojilerden mahrum kalmasına neden olduğu iddiasıdır. Hatırat yazarlarına göre bu korkular nedeniyle, Osmanlı Devleti teknolojik bakımdan Avrupa Devletleri'nden geride kalıyordu (Atay, 1999:20; Karabekir, 2005:310; Ramber, 2011:146; Biren, 2006:C.I,245; Karay, 2011:85; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:177).⁵⁶

Sultan'ın korkusunun hayat ve saltanatına bir saldırı ihtimalinden kaynaklandığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Avrupa korkusudur. Avrupalı devletlerin elçileri

⁵⁵ Ayrıca bkz; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.31-32; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.74,114-115,178-179

⁵⁶ Hatıratlar Sultan II. Abdülhamid'in elektrikten ve otomobilden korktuklarını iddia etmelerine karşın Vahdettin Engin "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrik*" isimli eserinde yukarıda belirtilenden aksi bir görüş ortaya koyar. Eserde; "*Elektriğin giderek kullanılmaya başlanması, II. Abdülhamid'in konuyla daha yakından ilgilenmesine sebep oldu. Padişah, bir ara, Berlin'de yayınlanan bir Alman gazetesinde resimlerini gördüğü bazı elektrik aletleri hakkında yetkililerden bilgi istedi. Ayrıca, Saray'da kullanmak üzere bazı elektrikli aletler sipariş etti. Mesela padişahın, Avrupa'dan sipariş ettiği elektrikli araba 1889 Mayıs'ında gemi ile İstanbul'a getirildi. Bilahare yine padişah için yurtdışına sipariş edilmiş olan elektrikli sandal, imal edildiği fabrikada tecrübe edildikten sonra, 1889 Haziran'ında İstanbul'a ulaştı. II. Abdülhamid, ayrıca, Paris Sefiri Münir Paşa aracılığıyla da Yıldız Sarayı için bir takım elektrikli aletler satın alıyordu. 1889'da Münir Paşa'nın ifadesiyle 'en zarif ve kullanışlılarından olmak üzere' elektrikle hareket eden iki araba padişah için imal ediliyordu. Arabaların yapılması sırasında Münir Paşa bizzat hazır bulunarak süreci takip etmekteydi. Münir Paşa, padişah için, bir de elektrikli fotoğraf makinesi satın aldı. Makine gayet eğlenceli ve kullanılması kolaydı. Münir Paşa, bu makineyle çekilmiş birçok fotoğrafı da beraberinde gönderdi. Saray'da kullanılmak üzere ismarlanan elektrikli şamdan ise biter bitmez İstanbul'a yollanacaktı. II. Abdülhamid, bir yandan da şehrin genel aydınlatması konusunda ilgileniyordu. Bu amaçla, Mayıs 1889'da, İzmir şehrinin elektrikleendirilmesi için imtiyaz talep eden Alman uyruklu Ferdinand'la, İstanbul için de görüşülmesini istedi."* Bkz; Prof. Dr. Vahdettin Engin- Prof. Dr. Ufuk Gülsoy, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrik**, İETT Yayınları Dizisi, İstanbul, 2016, s.27

vasıtasıyla Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesi -ki özellikle Ermeni meselesi gibi hassas bir konuda- Sultan'ın korku ve endişeye kapılmasına neden oluyordu. Sultan, Avrupa'ya iktisadî meselelerde bağlı olmaktan ve onları rahatsız etmekten genel itibarıyla çekiniyordu. Ayrıca Avrupa'nın Osmanlı tebaasını galeyana getirip bir ihtilali tetikleme düşüncesi de Sultan II. Abdülhamid'i korkutuyordu. Sultan'ın borçlanmak/borç almaktan bu kadar korkması da bu yüzdendir. Sultan, devletin her borç alımında biraz daha bağımlı hale gelmesinden ve müdahaleye açık bir pozisyonda bulunmasından endişeleniyordu (Said Paşa, 1328:C.II/I,27; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:48; Çorlu, 2015:386-387; Birgen, 2017:337-338; Tahsin Paşa, 2007:190,251; Ali Cevat Bey, 2014:7; Ali Said, 1994:59).

Sultan'ın 31 Mart'taki durumu da yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatılan korkunun aynısıdır. 31 Mart'ta gerçekten endişeye kapılmış, her hangi bir girişimde bulunmaktan çekinmiştir. Hiçbir mesuliyet almak istemediği gibi hiçbir tertibata da karışmamıştır. Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan'ın bu dönemdeki ruh halini iki kelimeyle tanımlar; telaş ve heyecan. Hatırat yazarlarında, Sultan'ın 31 Mart Vak'ası'nda aslında korkak davrandığı, onun yerinde daha cesur, gözü pek bir hükümdar olması halinde istibdadın yeniden getirilebileceği ve daha kanlı bir gün gerçekleşebileceği düşüncesi de mevcuttur. Yani Sultan'ın tüm eylemlerinin asıl kaynağının korku ve endişeden ileri geldiği düşünülmektedir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:183-184; Mizancı Murad, 2005:58; Biren, 2006:C.II,132; Uşaklıgil, 2014:921; Midhat, 1946:225; Ali Cevat Bey, 2014:72; Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:50).⁵⁷

1.2.3. Entelektüel ve Sportif Bir Padişah: İlgi Alanları İle Sultan II. Abdülhamid

Sultan II. Abdülhamid, giyim-kuşamı, yemek yemesi, edebî ve müzik zevkleriyle, çalışma odasından, yatak odasına kadar mobilya seçimiyle klasik Osmanlı Padişahı modelinden sıyrılmış, tasarruflu oluşu ve sadeliğiyle ön plana çıkan modern bir hükümdardır (Georgeon, 2012:193). Çizilen profile bakılacak olursa, Sultan II. Abdülhamid Tanzimat kuşağının bütün karakteristik özelliklerini karşılamaktadır. Batı'nın kültürel kodları imparatorluğa örf, davranış, giyim kuşam, mimari açıdan model oluşturmuştur (Georgeon, 2012:193).

⁵⁷ Yukarıda nakledilen bilgilerin yanında Sultan'ın hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey de Sultan'ın korkuları hakkında birkaç bilgi vermiştir. Örneğin; Sultan'ın fareden de çok korktuğunu anlatmıştır. Alatinî Köşkü'ne yaptığı ziyaretler esnasında Sultan ile görüşme fırsatı bulan Âtîf Hüseyin kendisinden hiçbir haşerattan korkmadığını yalnız farelerden ziyadesiyle korktuğunu öğrenmiştir. Bir başka konuşmalarında ise kuyruklu yıldız bahsi geçmiş ve Sultan yıldızın dünyaya fazla yaklaşması nedeniyle kıyametin kopacağı düşüncesini her ne kadar inkâr etse korkuya kapıldığını doktor dile getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid ile Âtîf Hüseyin Bey I. Dünya Savaşı'na dair yaptıkları bir konuşmada Sultan'ın savaştan korktuğunu, kendi nefsinin değil ailesini düşündüğünü söylemiştir. Âtîf Hüseyin Bey yaptıkları sohbetlerde durumun böyle olmadığını kendi hayatından da fazlasıyla endişe ettiğini belirtmektedir. Bknz; a.g.e., s.91,291,319

Bu yönelim doğrultusunda Sultan'ın merak ve ilgileri de Avrupaî bir hal almıştır. Polisiye romanlara ve batı musikisini merak salmasına, opera ve tiyatroya ilgi duymasına rağmen edebiyata insanı duygusal olarak zararlı bir psikolojiye sevk edeceğini düşündüğünden pek fazla ilgi göstermemiştir (Akarlı, 1999:253; Küçük, 1988:223).⁵⁸ Yıldız'daki mütercim dairesinde tercüme edilen romanlar Sultan'a takdim olunur, bunlar arasından beğenilen eserler Sultan'ın gece yatak odasında paravanın arkasından okuyacak kişiye verilir. Burada vazife alanlar arasında; Sadrazam Hakkı Paşa, Rüsûmat Müdürü Sırrı Bey, Hariciye kâtibi Nuri Bey, Hariciye Tercüme kalemi Müdürü Nişan ve Sefer Efendiler yer almaktaydı. Bunlar Avrupa'da yayınlanmış önemli romanları tercüme ederdi. Başlarda vazifeyi Gidiş Memuru Mahmud Efendi yerine getirirken daha sonraları Esvapçıbaşı İsmet Bey de bu görevi yürütmüştür (Tahsin Paşa, 2007:15-16; Ali Said, 1994:39-40; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:50-51; Mayakon, 2010:96-97; Süleyman Tevfik, 2011:64-65; Akyıldız, 1999:289; Engin, 2010:60-61).⁵⁹

Sultan'ın hafife hikâye yazarlarından en beğendiği Sir Conan Doyle (Sherlock Holmes'ün yazarı) idi. Yazarın üslubunu beğendiği tüm eserlerini tercüme ettirmesinden de anlaşılmaktadır. Hatta Sir Conan Doyle İstanbul'a geldiğinde bir selamlık resminde kendisine bir Mecidiye nişanı takılmıştır (Woods, 1976:121). Sultan'ın roman merakı dönemin yazar kesimi arasında da konu olmuştur. Daha sonraları Sultan Mehmed Reşad'ın mabeyn kâtipliğini yapacak olan Halid Ziya Uşaklıgil'e kendisinin hikâyelerinin beğenildiği, Sultan'a onun seveceği bir cinaî roman yazarak atıye veyahut rütbe alabileceği söylenmiştir (Uşaklıgil, 2014:554-555).

Sultan'ın roman okumak kadar merak saldığı diğer konu ise gazete ve dergilerdir. Sultan, Avrupa'da yayınlanmakta olan pek çok gazeteyi yine mütercim dairesinde tercüme ettirir ve gün içerisinde bunları mutlaka okur veya okuturdu. Bu yayınları takip etmesindeki en büyük neden, Avrupa'da kendisine ve yönetimine dair yazılanlar hakkında malumat edinmek idi (Çorlu, 2015:402). Tahsin Paşa, Sultan'ın, Avrupa'da yayınlanan bu gazetelerin çoğuna abone olunmasını ve düzenli bir şekilde kendisine ulaştırılmasını emrettiğini bildirir. Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre Sultan, bu resimli gazetelerde yayınlanan yazılardan daha

⁵⁸ Sultan'ın şahsi doktoru Âtîf Hüseyin günlüğünde Sultan'ın tercüme ettirdiği eserlerden en çok “*vekâyi-i cinâiye*”ye (polisiye roman) merakı olduğunu, hatta okuduğu bu eserlerden birinde cani insanların başparmağının diğer insanlara oranla daha uzun olduğunu öğrenince ülkedeki pek çok hapisneden azılı mahkûmların parmaklarının fotoğraflarını istediğini dile getirmiştir. Bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.118,184

⁵⁹ Ayşe Osmanoğlu, Sultan'ın tüm gün boyunca zihni yorucu işlerle uğraşması nedeniyle geceleri kafasını dağıtmak ve rahat uyuyabilmek için roman okuttuğunu lakin bu roman merakının dönemin bazı muhaliflerince eleştirildiğini, bu durumun Sultan'ı fazlasıyla üzdüğünü belirtmektedir. Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.24,33

çok o sayfalardaki resimlerin önemli fikirler verdiğini düşünürdü. Ona göre, resim yazıdan daha çok şey anlatmaktaydı. Bu nedenle Sultan resimli gazete ve dergilere fazlasıyla ilgi göstermiştir (Tahsin Paşa, 2007:355-356; Ali Said, 1994:35; Woods, 1976:121).

Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'na yerleştiğinde orada bir kütüphane olmadığı için bu hususa ayrı bir önem göstererek, bir kütüphane teşkil edilmesini emretmişti. Burada yirmi-yirmi beş bin cildi bulan geniş bir kütüphane oluşturulduğu bilinmektedir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:160-161; Uşaklıgil, 1965:94; Ali Said, 1994:42; Uçman, 2012:209-210; Engin, 2010:60,63). Hüseyin Cahit Yalçın, Sultan'ın hal'inden sonra Yıldız Sarayı'nı gezdiği esnada onun kütüphanesine uğradığını ve buradaki eserlerin pek çoğunun değerli eserler olduğunu dile getirir (Uşaklıgil, 1976:140). Müştak Mayakon eserinde Sultan'ın gün içerisinde pek çok işle uğraştığı halde bir kere bile kütüphaneye uğramadığını, büyük bir kütüphane kurduğunu halde oraya gidip bir kitap dahi okumadığını belirtir. Mayakon'a göre Avrupalı bir hükümdarın sadece saltanat sürmemesi, bunun yanı sıra araştırması, çalışması ve seyahat etmesi gerekirdi. Ona göre Avrupalı hükümdarlar sık sık seyahat ederek bilgilerini gördükleriyle kuvvetlendiriyordu. Fakat Sultan II. Abdülhamid kendisini Yıldız'a kapatarak Avrupalı hükümdarlardan geri kalmıştır. Fıtratı nedeniyle de kendisini fazlasıyla tahsile adayamamıştır (Mayakon, 2010:95-96).⁶⁰

Sultan'ın roman kadar ilgi duyduğu bir diğer meşguliyet ise tiyatrodur. Tiyatro, II. Abdülhamid için yorulduğu akşamlarda dinlenebilmek, istirahat edebilmek için bir eğlence vesilesiydi (Tahsin Paşa, 2007:19,285). Haftada iki-üç gece kadınları ve çocukları ile tiyatro izlediği vaki idi. Bunların dışında gece sarayda kalan görevli kâtipleri, mabeyncileri ve yaverleri de tiyatroya davet ederdi. Bu tiyatronun özel, önemli misafirleri de olurdu. Dönemin sefirleri ve elçilerinin yanı sıra, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve İtalya Kralı Emmenuel de Sultan'ın Yıldız Sarayı'ndaki tiyatrosuna konuk olmuşlardır. Beyoğlu'nda oynanan pek çok oyun burada sergilenirdi. Sarah Bernhardt'ın Dramları ve Bertrand'ın Komedieleri Sultan'ın en sevdiği türler arasındaydı (Ş.Osmanoğlu, 2016:32; Marşanoğlu, 2011:68; Georgeon, 2012:192; Uçman, 2012:209; Engin, 2010:70).⁶¹ Ayrıca operalardan; Trovatore, Aida, Mis Negit, Carmen, Faust, Maskot, Norma'danı sık sık dinlediği bilinmektedir. Yine genellikle Viyana operetlerini sever ve eğer bunlardan birini tercih edecekse Verdi'yi seçer idi (Ali Said,

⁶⁰ Sultan'ın hususi doktoru Âtîf Hüseyin ise Sultan'ın şehzadeliğinden beri kütüphanesi olduğunu, orada çeşitli tarih kitaplarının bulunduğunu, görevli kitapçısının da "*ayaklı bir kütüphane*" olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Sultan'ın bu görevliyle belirli araştırmalar için görüştüğünü fikir alışverişi yaptığını belirtmektedir. Bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.97

⁶¹ Ayrıca bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.395

1994:40; Semih Mümtaz, 1945:77) Sonunu beğenmediği oyunların hikâyesini mutlaka değiştirirdi. Büyük önemli eserler olsa dahi ölüm, keder, ayrılık gibi sonları değiştirir, mutlu bir sonla tekrar oynatırdı (Marşanoğlu, 2011:68). İsmail Kemal, Sultan'ın tiyatro merakıyla ilgili farklı bir bakış açısı sergiler ve onun tiyatro ile kendisini tehlikelere karşı koyabilecek bir savunma alanı oluşturduğunu dile getirir. Ona göre tiyatro sahnesi Sultan için güç gösterisi yapabileceği, oyunlar üzerinde değişiklikler yaparak tahakkümünü gösterebileceği bir platformdur. İsmail Kemal Bey, Sultan'ın Hıdiv İsmail Paşa'yı davet ettiği tiyatro gösterisindeki bir olayı da nakletmektedir. Belirttiğine göre tiyatro oyununda esir alınan bir genç kızın hayatı konu edinmiştir. Bu oyuna II. Abdülhamid çok sinirlenmiş, bunun nedeni de esir alınan kızın hikâyesini, abisi V. Murad'ın hikâyesine benzetmesidir. Ufak bir olay olan bu meseleden Sultan'ın sinirlendiğini söyleyen İsmail Kemal Bey, o esnada acele kararlar verdiğini fakat daha sonra sakinleşerek işleri yoluna koymaya çalıştığını ve hiçbir şey olmamış gibi davrandığını aktarmaktadır (İsmail Kemal, 2007:168-169; Akyüz, 2010:447-448).

Halid Ziya Uşaklıgil de tiyatro için çok daha ağır ve dikkat çekici bir yorum yapmıştır. Uşaklıgil'e göre; sarayın tiyatrosu Beyoğlu'nda kalitesiz tiyatrolarda sahne alan ekiplerin burada sahne almasından ve dolgun maaşlı olmalarından ibarettir. Ona göre; aslında bu durum opera ve tiyatronun en iyilerini göremediği için yine de mazur görülebilirdi. Fakat Sultan'ın Avrupalı sefirleri bu kalitesiz tiyatrodaki ağırlaması utanç verici bir durumdur. Uşaklıgil, bunu çocukluk olarak görür ve onun adına kendisinin utandığını belirtir (Uşaklıgil, 1965:96,100). Halid Ziya'nın aksine Semih Mümtaz, Sultan'ın dünyaca ünlü kemancılarından Mösyö Thibaud'u İstanbul seyahatinde Saray'a davet ettiğini ve özel bir konser verdirdiğini aktarmaktadır. Bu ziyaret esnasında Fransız Elçisi Constant da Saray'a davet edilmiş, Sultan'ın konserden etkilendiğini gören Mösyö Constant, onun ne kadar hassas biri olduğunu söylemiştir (Semih Mümtaz, 1945:77-79).

Ali Said'in belirttiğine göre Saray'da biri yazlık diğeri kışlık iki ayrı tiyatro bulunmaktaydı (Ali Said, 1994:40). Halid Ziya, Sultan'ın tiyatrosunu zevklerden yoksun bir bina olarak betimlemektedir (Uşaklıgil, 1965:96). Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım ise tiyatronun hoş, güzel bir kubbesinin olduğunu ve yaldızlı işlemelerinin bulunduğunu dile getirmektedir (Marşanoğlu, 2011:68). Semih Mümtaz eserinde, saray tiyatrosunu balkon locaları, sahne ve birkaç kafesli Harem-i Hümayûn denilen locaların bulunduğu yaklaşık yüz kişilik bir salon olarak anlatır (Semih Mümtaz, 1945:77). Buradan Saray tiyatrosunun aslında bir oda tiyatrosu görünümünde olduğu anlaşılmaktadır.

Tiyatro ve opera gibi Sultan'ın Batı musikisine de ilgisi mevcuttu. Türk Musikisini gamlı ve ağır, alafanga müziği ruhu besleyici bulmaktaydı. Salih Münir Paşa, Sultan'ın Batı musikisine olan ilgisinin babası Abdülmecid'in de bu müziği sevmesinden kaynaklandığını, Sultan'ın gençliğinden beri İtalyan bestekârların eserlerini dinlediğini belirtmektedir. Sultan'ın sadece musikiye değil musiki enstrümanlarına karşı da ilgisinin olduğu, yeni bir enstrümanın adını duyduğunda Salih Münir Paşa'dan bulup getirmesini istediği de bilinmektedir (Çorlu, 2015:388-390; Tahsin Paşa, 2007:257; Georgeon, 2012:192; Akarlı, 1999:253). Semih Mümtaz, Sultan'ın alaturka sazdan ağır ve insana sarhoşluk hissi verdiği için hoşlanmadığını, saz âlemlerine kendisinin gitmediği gibi çocuklarının gitmesine de müsaade etmediğini belirtmiştir. Alaturka eserlerin bazılarını sevdiğini ve sadece piyano dinlediğini belirterek, birkaçını kendisinin dahi arada söylediğini nakleden Semih Mümtaz, Sultan'ın daha çok “*Garp musikisi*”ne hayran olduğunu ilave etmiştir. Bu hayranlığının iptila derecesinde olduğunu ve çocuklarına da bunu aşılıp, onlara “*piyano, keman ve viyoloncel*” öğrettirdiğini nakletmiştir. Semih Mümtaz, Sultan'ın pek çok kereler bu eğitime nezaret ettiğini de ekleyerek Avrupa müziğine olan ilgisini bu doğrultuda değerlendirmiştir (Semih Mümtaz, 1945:76-77).⁶²

Sultan'ın ilgi duyduğu zanaatlardan biri de marangozluk idi. II. Abdülhamid, dinlenme zamanlarını marangozhanesinde geçirirdi. Marangozluğa olan merakı Sultan'ın sarayda marangozhane kurmasında etkili olmuştu. Burada yaptığı değerli pek çok eşyayı Avrupa hükümdarlarına hediye etmiştir. Hatta (1897) Yunan Muharebesi'nde yaralanmış askerlere kendisinin yaptığı bastonları hediye etmiştir. Marangozhanesinde, ahşap ve oymacılığa dair bütün malzemelerin bulunmasının yanı sıra Sultan, burada mahir bir ustayla çalışmaktaydı (Tahsin Paşa, 2007:20,212; Uşaklıgil, 1965:94,311; Yalçın, 1976:138-139; Engin, 2010:64; Akyıldız, 2010:81; Akarlı, 1999:253; Akyıldız, 1999:289).⁶³ Sultan her ne kadar boş zamanlarını değerlendirmek ve dinlenmek için marangozhanede çalışsa da, burada devlet işleriyle meşgul olmuştur. Hatta bu durum dönemin muhaliflerince eleştiri konusu yapılmıştır. Halid Ziya eserinde dönemin siyaseti için şu yorumda bulunmuştur: “.... *bütün bu heyecan, bu faaliyet, hırsla kamçılanarak koşan bütün o menfaat düşünceleri, onlar da beyhûde idi; en son söz, Yıldız'ın ya güvercinliğinden ya marangoz odasından yahut gece yarısından sonra bir cinayet romanı dinlerken iki bâbın arasındaki fasıladan çıkardı....*” (Uşaklıgil, 2014:745-746).

⁶² Ayrıca bkz; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.33; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.213, 385, 396

⁶³ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.190; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.37-38

Sultan II. Abdülhamid'in tıbbı da merakı olduğu bilinmektedir. Sultan sohbetleri esasında hekimliğe merakının ve kabiliyetinin olduğunu belirtmiştir. Tıbbın ilerlemesine önem verdiği ve Avrupa'da ünlü olan doktorları ülkeye getirttiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra ülkenin önemli doktorlarıyla da görüşmeyi eksik etmemiştir (Tahsin Paşa, 2007:214; Zonaro, 2008:207).⁶⁴ Her ne kadar tıbbın gelişmesi için atılımlarda bulunsa da Sultan'ın doktorlara güvenmediği ve verdikleri ilaçları kullanmak yerine doğal ilaçları kullandığı iddia edilmektedir (Rıza Nur,1967:C.I,165). Fakat Yıldız Sarayı'nda özel bir eczanenin olduğu ve sadece Sultan'a doktorları tarafından verilen ilaçların hazırlandığı da bilinmektedir. Sultan'ın tıbbı olan merakı sadece doktorlarla görüşme yahut bu alanla ilgili kitaplar okumakla kalmıyordu. Tıbbi gereçleri de elinde bulundurmayı, bunlar hakkında bilgi edinmeyi kendisine büyük uğraş edinmişti. Dönemin muhaliflerinden Rıza Nur hatıralarında Sultan'ın tıbbi gereçlere olan merakına dair bir hadiseyi nakleder. Rıza Nur'un, eskiden beri kullanılan sünnet aletlerini koleksiyon haline getirip, kullanışlarıyla birlikte bir kitap haline getirdiğini öğrenen Sait Paşa, bu koleksiyondan Sultan II. Abdülhamid'e bahseder. Bundan ziyadesiyle memnun olan Sultan, bu koleksiyonu görmek ister ve Rıza Nur Yıldız'a davet edilir. Saray'a gittiğinde Sultan ile görüşemese de rütbesinin terfi ettirilmesi ve kitabının basılma müjdesi ile birlikte saraydan ayrılır (1967:C.I,164-165).⁶⁵

Sultan'ın bir diğer merak unsuru ise hayvan besleme ve avcılıktır. Ali Said en çok araba ve binek atlarını sevdiğini, Ortaköy'de bir hara kurdurup at yetiştirdiğini belirtir. Sultan'ın şehzadelik zamanından beri atlara ve at binmeye karşı bir merakı olduğu, yetiştirdiği atların bazılarını hükümdar ve sefirlere hediye ettiği de vakidir. Ayrıca çiftliklerinde çeşitli inek ve koç yetiştirmek de merakları arasında bulunmaktadır. Sultan av köpekleri ve bu tür cinsleri yetiştirmeye de ilgi duymaktaydı. Bu köpekler mevsimlerinde bakıcıları vasıtasıyla İstanbul civarında dolaştırılır, avlandırılırdı. Sultan'ın bir diğer hayvan merakı ise kuşlar idi. En sevdiği tür ise papağanlardı. Dünyanın pek çok yerinden nadir kuş cinslerini saraya getirtir ve bunların özel bakıcıları olurdu. Sultan da sık sık kuşhanelere gider ve bunlarla eğlenir idi. (Ali Said, 1994:41; Uşaklıgil, 1965:94,311; Tahsin Paşa, 2007:20,356; Karakışla, 2015:34-35).⁶⁶ Tüm bu bilgilere karşın Örikağasızâde Hasan Sırrı hatıratında; Sultan Abdülaziz'in hayvan meraklısı olduğunu, zamanında saraya pek çok aslan-kaplan gibi vahşi hayvanları getirttiğini lakin Sultan II. Abdülhamid'in amcası kadar hayvanlara merakı olmadığını, önceki

⁶⁴ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.69, 88, 107-108, 183, 193

⁶⁵ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.359,390

⁶⁶ Ayrıca bkz; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.39; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.137,265,317

padişahlara ekseriyetle kümes hayvanı ve güvercinliklere ağırlık verdiğini belirtir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:160).

Ali Said, Yıldız'ın konum itibariyle avcılığa müsait olduğunu belirtmiştir. Sultan II. Abdülhamid de buraya ceylan vesair av hayvanlarını getirterek kendisine sunî bir avlanma alanı oluşturmuştur. II. Abdülhamid'in ara sıra haremden çıkararak avlandığını da hatıratında nakletmiştir. Ali Said'in de hatıratında ayrıntılı şekilde anlattığı üzere Sultan'ın şehzadeligi zamanından kalan meşgalelerinden biri de avlanmak idi (Ali Said, 1994:29). Sultan II. Abdülhamid'in av merakıyla ilgili ayrıntılı bilgiye Âtîf Hüseyin Bey'in günlüğünde yer alan ve Sultan'ın kendisiyle gerçekleştirdiği sohbetlerden ulaşılabilmektedir. Burada şehzadeliginden beri avlanmaya merakı olduğunu, bu av merasimlerinin büyük bir bölümünü amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte Kâğıthane'de, Derbend'de gerçekleştirdiğini anlatmaktadır. Sultan'ın Kâğıthane'de keklik ve ördek avladığı ve hatta bu av merasimlerinden birinde bir kaza sonucu kulağının yara aldığı o zamandan beri iyi duyamadığı da belirtilmektedir.⁶⁷

Tahsin Paşa hatıralarında, Sultan'ın diğer ilgi alanlarının yanında spora da merakı olduğunu fakat günlük çalışma temposunun yoğunluğundan bu dinlencesine pek vakit bulamadığını belirtir (Tahsin Paşa, 2007:20). Yalnız Sultan'ın at binmeye büyük merakı olduğu, Cuma selamlıklarından dönüşlerinde arabasını kendisinin kullandığı bilinmektedir.⁶⁸ Semih Mümtaz anılarında Sultan'ın Cuma resmi dönüşlerinde arabayı sportmen bir yapısı olduğu için fevkalade bir maharetle kullandığını nakleder. Semih Mümtaz ayrıca Sultan'ın, gençliğinden beri yüzmeye merakı olduğunu ve bunun en büyük tutkusu olduğunu dile getirir. Şehzadeliginde Sultan'ın Marmara'nın ortasında denize atlayıp saatlerce yüzüp, eğlendiğini anlatır (Semih Mümtaz, 1945:85).⁶⁹ II. Abdülhamid, Said Paşa ile yaptıkları bir görüşme esnasında paşaya spor ve jimnastik yapmanın vücut için çok faydalı olduğunu hele ki at binmenin en faydalısı olduğunu söyler (Said Paşa, 1328:C.II/I,93). Sultan'ın saltanata geldikten sonra fazla spor yapma imkanı bulamadığı, saltanatının ilk zamanlarında sarayın bahçesinde atları ile gezinti yaptığı fakat daha sonraları bundan da vazgeçip, seyislerin atları

⁶⁷ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.145,149,204,206-207,371,429-430

⁶⁸ Ayşe Osmanoğlu hatıratında, Sultan'ın şehzadeliginde, at binmeye büyük merakı olduğunu, neredeyse her sabah saraydan kaçıp at binerek İstanbul'un çeşitli yerlerini gezdiğini anlatmaktadır. Hatta bu at ile seyahatlerinden birinde atından düştüğünü ve düşüşü şiddetli olduğu için burnunun kanadığını, bir müddet baygınlık geçirdiğini eklemektedir. Oradaki kahvecilerden biri bu duruma üzülmüş ve kendisine yardım yardım etmiştir. Saraya döndükten sonra şehzadeye saray doktorlarından Doktor Masiro kendisine deniz banyosunu tavsiye etmiştir ki bu olaydan sonra da yüzmeye olan merakı başlamıştır. Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.34

⁶⁹ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.132; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.31

gezdirmesini pencereden izlemekle yetindiğini kızı Şadiye Osmanoğlu hatıralarında nakletmektedir (Ő.Osmanoğlu, 2016:32).

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİ'NİN BAZI ÖZELLİKLERİ

2.1. “İSTİBDAD” DEVRİ ve “MÜSTEBİD” BİR PADİŞAH MI?

II. Abdülhamid iki tahttan indirilme olayına şahitlik ederek tahta çıkmıştır. Bunun koşulu olan meşrutiyeti ilan etmiş ve hemen akabinde de Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermiştir. (Çetinsaya, 2005:130; Kırmızı, 2010:21). Savaş krizi atlatıldıktan ve Meclis-i Mebusan kapatıldıktan sonra Sultan II. Abdülhamid yavaş yavaş Tanzimat politikalarını ve kadrolarını sorgulamaya, bazılarını değiştirerek kendi yönetim ve kadrolarını oluşturmaya başlamıştır (Çetinsaya, 2005:130). Saf dışı kalanların hiç şüphesiz en önemlisi Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa gibi devlet erkânının tasfiyesiyle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in gerçek yönetici vasfı da ortaya çıkmaya başlamıştır (Mehmed Memduh, 1990:C.II,20-21; Bolayır, 2007:331). Sultan, artık kendi yetki alanı konusunda titiz davranarak ayrıcalıklarıyla ilgili daha otoriter bir tavır sergilemiştir. Hal' kadrosunun tasfiyesi ve kendi kadrolarını oluşturmasıyla birlikte artık yeni bir devir başlamış ve Georgeon'a göre “*Babîli Devri*” sona ermiş, yerini “*Hamid İstibdadı*” almıştır (Georgeon, 2012:94,201; Alkan, 1999:420).

Hatırat yazarlarının bazıları, Sultan II. Abdülhamid'in, Sultan Abdülaziz ve Sultan Murad'ın taht mücadelelerine şahit olmasının yanı sıra, fikren ve fitraten istibdad yanlısı bir hükümdar olduğu ve tüm bu yaşananlara şahit olmasa bile ceddinden miras kalan mutlakiyetçi yapıyı sürdürme düşüncesinde olduğu kanaatindedir (Mayakon, 2010:176; İsmail Kemal, 2016:182; Ahmet İzzet Paşa, 2017:C.II,255; Tahsin Paşa, 2007:341; Deringil, 2014:31). Ali Ekrem Bolayır da eserinde Sultan II. Abdülhamid'in aslında Sultan II. Mahmud'un politikasını onun gibi müstebid bir padişah gibi devam ettirmek istediğini, adam öldürmenin dışında idare-i müstebidânesini sürdürme niyetinde olduğunu belirtmektedir (Bolayır, 2007:323,330,342,346). Zeki Mesut Alsan eserinde Sultan'ı “*İstibdadın babası*” olarak niteler (Alsan, 2006:184). Abdülhak Hâmid Tarhan ise eserinde müstebid kavramını genele yayar; “*Hükümdar dediğimiz bu şumarık müstebitler....*” (Tarhan, 2013:139). Hüseyin Cahit ise Sultan II. Abdülhamid'i “*Kızıl Müstebit*” olarak tanımlar (Yalçın, 1976:9). En ilginç tanımlamayı Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım yapar: “*Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretli kayzeri ve istibdat hâkimi Sultan Abdülhamid-i Sani*” (Marşanoğlu, 2011:13). Gelininin II.

Abdülhamid ile ilgili görüşleri 19. yüzyıl düşünce sistemini yansıtır. Bu düşünce sistemine göre aslında istibdat “*İslam ülkesindeki bir yöneticinin olağan yönetimi*” olarak ifade edilmektedir. Bu doğrultuda “*müstebit*” kavramı da güçlü ve doğru yönetici olarak tanımlanır. Fakat zamanla otoriter rejimlerden rahatsız olunmasıyla istibdad “*despotizm*”le özdeşleştirilmiştir. Dönemin muhalif çevrelerce Sultan II. Abdülhamid müstebit bir padişah olarak nitelendirilse de yukarıda belirtilen görüşün varlığını koruduğu ve “*müstebit*” kavramının “*güçlü ve doğru yönetici*” olarak algılandığı görülmektedir (Tepeyran, 1944:399; Tahsin Paşa, 2007:190; Kadri, 2000:230; Woods, 1976:183; Bolayır, 2007:236; Karabekir, 2005:149-150; Mizancı Murad, 2005:18; Margulies, 2016:15-17; Ortaylı, 2015:299-300).

Mayakon’a göre Sultan’ın istibdad politikasının başlangıcı, tahta çıkmadan önce maruz kaldığı sıkıntılı ve karmaşık süreçtir. Nitekim Sultan, bir padişahın fetva ile nasıl hal’ edilebileceğini, sultanın güç ve iktidarının nasıl kısıtlandığını, asker ve bürokratların nasıl aktif rol oynadığını gördüğü için iktidarını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Tabi ki Mayakon, bunun Sultan’ın fitratıyla birleştiğini de ekler (Mayakon, 2010:177; Woods, 1976:119). Woods’a göre; tahta çıktıktan sonra kendisine karşı gerçekleştirilen suikast girişimleri de Sultan’ın istibdadını arttırmasında önemli bir faktördür (Woods, 1976:113-120).⁷⁰

Sultan’ın iktidarı kendi elinde toplaması saltanatının ilk yıllarında tamamlanır. Ve artık Sultan, her türlü iktidar mekanizmasını elinde bulundurur ve önünde yetkilerini sınırlandıracak bir Meclis de yoktur. Hanedan içerisinde de sonsuz iktidara sahiptir. Bu dönemde diğer hanedan üyeleri siyasette hiçbir rol üstlenemez çünkü Sultan’ın gözetimi altındadırlar. Artık Sultan sınırsız güç ve yetki sahibidir (Ahmet İzzet Paşa, 2017:C.II,255; Georgeon, 2012:202-203).

Rejim, yanlış doğru, her hangi bir esasa istinat etmediği için, onun tabiatıyla formüle edilmiş bir ideolojisi de yoktu ve olamazdı. Rejimin müdafaası, olsa olsa, padişahın müdafaası demektir. Bunu da maaş veya mevki sahibi olmayan ve içleri yenilik aşkıyla titreyen talebe karşısında yapmak, çok gülünç bir şey olurdu. Vakıa rejim, gülünç vaziyetlerden çekinmez ve mevcudiyetini devam ettirmek için, çirkin veya gülünç her tedbire başvururdu... (Alsan, 2006:44).

Hatırat yazarları Sultan’ın istibdadını yaşatmak, kendi saltanatını korumak için en ufak bir tehlikeyi sezdiği anda teyakkuza geçip, her türlü tedbiri alacağı iddiasındadır (Tahsin Paşa, 2007:103,190; Ahmet İzzet Paşa, 2017:C.I,18; Midhat, 1946:190; Cemal Paşa, 2016:396).

⁷⁰ Ayrıca bkz; Kemal Karpat-Robert W. Zens, “*I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909)*”, **Türkler**, C.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1494; Azmi Özcan, “*Sultan II. Abdülhamid*”, **Türkler**, C.XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.1560-1561

Süleyman Tevfik'in düşüncesine göre halkı sefalete, memleketi perişanlığa ve ıstıraba düşürse dahi Sultan bundan başka bir şey düşünmeyecektir (Süleyman Tevfik, 2011:219). Tahsin Paşa'ya göre ise Sultan, bu noktaya sadece kendi fitratı ve yaşadıkları olaylar nedeniyle gelmemiştir. Ona göre, kendisi kadar ülkenin her yerini saran ve sarayın her bir hücrelerinde kök salan kötü ahlakın da bunda etkisi olmuş ve bu ahlaksızlık bir sel halini alıp Sultan'ı da beraberinde sürüklemiştir. Sultan'ın istibdadı tesis etmesindeki en büyük yardımcısı ise Said Paşa'dır (Tahsin Paşa, 2007:103,253).⁷¹

Döneme tanıklık eden hatırat yazarları, Sultan II. Abdülhamid ve politikalarını pek çok yönden eleştirmişlerdir. Sultan'ın şehzadelik yıllarında da yanında bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hatıralarında, II. Abdülhamid'in şehzadeligi döneminde, mevcut yönetim düşüncesine dair; Sultan Abdülaziz devrini eleştirdiği, kötü idarenin yerine daha iyi bir yönetim kurulursa devletin çöküşünün önüne geçileceği düşüncesinde olduğunu söyler. Devamında ise devletin kurtuluşunun ancak ve ancak şehzade Abdülhamid gibi birinin idaresinde olacağını düşünürken, Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında "*Meğer ne kadar aldanmışım!*" sözüyle hayal kırıklığına uğradığını ve Sultan'ın şehzadelik yıllarındaki düşüncelerinden aksi bir yol tuttuğunu ve iktidarı izlediği yolla tahrip ettiğini belirtir (Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1996:30-31). Kazım Karabekir'e göre ise Sultan Abdülaziz'in kötü yönetiminden kurtulup meşruti bir idare kurulabileceği düşüncesi hâsıl olmuşken II. Abdülhamid'in emsallerinden daha azgın istibdadıyla karşı karşıya kalınmıştır (Karabekir, 1993:27). Aynı görüşü Ali Ekrem Bolayır da savunur ve onun memleketi bütün ecdadından daha kapsamlı bir istibdad ile idare ettiğini belirtir (Bolayır, 2007:282).

Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, II. Abdülhamid döneminin idaresini, keyfi, gayri kanunî ve acizlik olarak tanımlamaktadır (Hüseyin Nazım Paşa, 2007:10,135,192). Hatırat yazarları, Sultan'ın imparatorluğu yönetim biçiminin, tutarsız ve izlenen politikaların devleti yıkıma götürecektir hatalar olduğunu, bunun sonuçlarının Osmanlı Devleti ve hatta tüm dünya için sakıncalı bir sonuç doğuracağını düşünmekteydi. Onlar, istibdadın memleketi madden ve manen yıkıma götürdüğünü, bu duruma Balkanlardaki karışıklıklar, Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki planları da eklenince devletin ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığını belirtmektedirler. Onlara göre Sultan, geçmiş dönem problemlerini kökten ve kesin tedbirlerle çözmek yerine geçici çözümlerle üstünü kapatarak kendi istikbalini güvence altına almakla meşguldür (İsmail Kemal, 2016:162; Selahattin Adil Paşa, 1982:135-136; Hüseyin Nazım

⁷¹ Bknz; Âtîf Hüseyin, a.g.e., s.142

Paşa, 2007:135; Resneli Niyazi, 2003:168; Uşaklıgil, 2014:636; Topuzlu, 2017:65; Yalçın, 1976:57). Hatırat yazarlarınca, Sultan'ın izlediği politikanın en büyük zararı Türk ve Müslüman unsurun baskı altında ve cahil kalması, diğer unsurların ise serbest kalarak ilerlemesiydi (Midhat, 1946:162; Birgen, 2017:117; Karabekir, 1993:28; Cemal Paşa, 2016:369; Enver Paşa, 2017:22-23).

Henry F. Woods'a göre devletin gidişatını etkileyecek önemli sorunlardan biri de Sultan II. Abdülhamid'in rejiminde işe yarayan, devleti hale yola sokabilecek adamların belirli bir görevde barınmıyor olmasıydı. Sultan'ın rejiminde yüksek rütbeli memurların yetkileri ellerinden alınarak bir sorumluluk korkusu oluşturulmuştu. Bu durum insanları görevden uzaklaştırmış, yetki merkezini Saray'a bağlamıştır. Liyakate dayalı görevlendirme olmadığı için Sultan'ın çevresinde yaptığı atamalar sonucu dalkavuklar türemeye başlamıştır. Bunlar Sultan'ın verdiği kararlarda etkili olmuş ve entrikaların bir kısmını yürütme vazifesini de üstlenmişlerdi (Woods, 1976:174-175). Yetkilerin Saray'da toplanmasına dair İsmail Kemal ise farklı bir kanaatneydi. Ona göre; Sultan'ın ülkeyi “*şeytani bir deha*” ile yönetmesi ve en yetkili adamları Yıldız gibi bir yerde toplayarak hâkimiyeti elinde bulundurmak istemesi son derece makul bir şeydi (İsmail Kemal, 2007:192). Talat Paşa ise Sultan'ın keyfi idaresi sonucu merkezde oluşan zümrenin taşranın pek çok yerinde de teşekkül ettiğini, bu zümrenin de tıpkı Sultan gibi sadece kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini ve halkın daha da ezilmesine neden olduğunu hatıratında nakleder (Talat Paşa, 2016:16; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:318).

Zeki Mesud Alsan, mektep idarelerinin Sultan'ın “*istibdad rejimi*” doğrultusunda hareket ettiğini, bu istikamette vazifelerini gördüklerini nakletmektedir. Bununla beraber idarenin direktifleri doğrultusunda hareket eden öğretmenlerin görünürde rejim yanlısı olsalar da içlerinde ona karşı bir husumet beslediklerini belirtir (Alsan, 2006:38). Bir başka örneği Abdülhak Hamîd Tarhan anlatır: Midhat Paşa'nın korumasında olan Damat Ferid Paşa zamanında hürriyetperver ve Sultan II. Abdülhamid'in yönetimine karşı eleştirel bir tutumdadır, fakat sonradan damatlıkla birlikte hanedana girince o günleri unutup istibdatçıya dönüşmüştür (Tarhan, 2013:375).

Hatırat yazarları tarafından istibdad rejimi olarak görülen Sultan'ın yönetimi ağır eleştirilere de maruz kalıyordu. Mesela, Müştak Mayakon'un anlatımıyla; memleketin başının üstünde felaket satırı vardır ve bu “*bu dönemin alametifarıkası dehşet ve korkudur*” (Mayakon, 2010:116,119;157). Muhittin Birgen'e göre bu; çürüyen ve çürüten bir rejimdir

(Birgen, 2017:484). Halid Ziya Uşaklıgil ise yönetimi; zalim bir pençe olarak tasvir eder (Uşaklıgil, 2014:510). Kazım Karabekir de Sultan'ın idaresini zalimlik olarak görür (Karabekir, 2005:149). Kamil Paşa hatıralarında Sultan'ın yönetiminin Avrupa milletleri arasında “*despotik yönetim*” olarak görüldüğünü dile getirir (Kamil Paşa, 1991:196). Sultan II. Abdülhamid'in siyasetini zalimâne görenler arasında Cami Baykurt da bulunmaktadır. Sultan'ın siyaseti “*Çek fakat kopartma, ez fakat bağirtma*”dır. Sultan sistemini bu yol üzerinden devam ettirir. Kendisine karşı gelebilecek grupların seslerini fazla çıkarmamak gerekiyordu. Zira bu ses kendi üzerine bir sel gibi yığılabilirdi (Baykurt, 2009:12). Tahsin Paşa da Sultan'ın bu siyaseti için şöyle demektedir: “*sızıltı çıkarmamak, çibanbaşı koparmamak*”. Tahsin Paşa bunu ilerideki muhalif hamlelere karşı alınan bir tedbir olarak nitelendirmektedir (Tahsin Paşa, 2007:207). Mahmud Muhtar ise bu devri yolsuzluk ve kötülük olarak betimlemesinin yanı sıra Türk İnkılâbını da bunların aksülameli olarak görür (Mahmut Muhtar, 1999:109).

Ali Ekrem Bolayır, Sultan'ın istibdadının derece derece arttırdığını söylemektedir (Bolayır, 2007:235). Bu görüşe Halid Ziya Uşaklıgil de katılmaktadır. Ona göre; Sultan zaman içerisinde otoritesini arttırmış, aydın kesimin kalemini baskı ve şiddetle susturmuştur. (Uşaklıgil, 2014:896). Sultan'ın zamanla artan otoriter rejiminden pek çok insan etkilenmiştir. Bunlar arasında Rıza Tevfik ve ailesi bulunuyordu. Rıza Tevfik “*Biraz da Ben Konuşayım*” adlı eserinde defalarca hapsedildiğini, himayeye muhtaç kardeşlerini uzak akrabalarına emanet ettiğini ve bakımsız kalarak ölümlerine şahit olduğunu dile getirir (Rıza Tevfik, 2013:142). Halid Ziya Bey de eserinde idarenin gazezine uğrayanları “*II. Abdülhamid idaresinin kancasına takılmak*” olarak nitelendirmiş ve bu insanların hapislerde ve sürgünlerde hayatını sürdürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca tazyik/menfa silsilesinden sonra bitap düşen insanların madden/manen bitik bir hale geldiklerini söylemektedir (Uşaklıgil, 2014:591-592).

Hatırat yazarlarının pek çoğunun kanaati Sultan'ın otuz üç yıllık idaresinden nasibini almayanın olmadığı yönündedir. Bu, iyi ya da kötü anlamda da kullanılabilir. Onlara göre Sultan'ın makbul vatandaşları içerisinde yer alırsa her türlü ihsan kapısı sonuna kadar açıktır, fakat devletin otoriter yönetimine karşı olanlara Sultan'ın gadri de sonsuzdur.

Hatıratlarda belirtildiğine göre halk ve memurlar devletin sonu olmayan bir uçuruma doğru sürüklendiğini görerek bu durumdan korkmuştu (Mehmet Selâhattin Bey, 2006:11,12; Karabekir, 1993:106; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:318). Enver Bey hatıratında, Sultan'ın

istibdadı nedeniyle pek çok ailenin dağıldığını, bu yolda pek çok insanın telef olduğunu nakletmektedir. Bu durumun insanların galeyana gelmesine, halk arasında -özellikle gençlerde- nefret ve hiddetin uyanmasına neden olduğunu söylemektedir (Enver Paşa, 2006:8,15).⁷²

Belirtilen tüm aksi görüşlere rağmen Sultan'ın yönetimini destekleyen görüşler de mevcuttur. Henry F. Woods eserinde Sultan'ın politikalarına dair şunları söyler:

Abdülhamit rejimi hakkında doğru bir yargıya varabilmek için olaylara akılcı bir açıdan bakmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, idaresinin ne kadar iyi olduğu görülecektir. Çünkü Abdülhamit, zalim idare tarzına rağmen parçalanmış imparatorluğun yeni baştan organize edilmesi için çalışıyordu. Abdülhamit olmasaydı, bu satırların yazıldığı şu anda ne bu kadar geniş ve bağımsız bir Osmanlı Devleti ne de ileride tarihçiler ve diğer devletler tarafından tanınacağına şüphe etmediğim, bugünkü, henüz yerine oturmamış Ankara Hükümeti bulunacaktı. (Woods, 1976:115-116).

Hüseyin Kazım Kadri de tüm bu şikâyetlere ve mağduriyetlere rağmen halkın büyük çoğunluğunun Sultan II. Abdülhamid'in "müstebidâne" yönetim tarzından memnun olduğunu ifade etmektedir (Hüseyin Kazım Kadri, 2000:224).

Hatırat yazarları, 1905-1908 yılları arasında istibdad devrinin sonlara yaklaştığını, son dönemlerini yaşadığını dile getirirler (Selim Ali Selam, 2009:81).⁷³ Resneli Niyazi ise bu devri; "ölmek üzere olan bir adamın zoraki yaşama kuvvetini gösterme gayreti" olarak tarif eder (Resneli Niyazi Bey, 2003:278). Esat Cemal Paker ve Ahmet İzzet Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan II. Abdülhamid'in adamlarının "Enkaz-ı İstibdad" tabirince anılmaya başladığını belirtirler (Paker, 2001:56; Ahmet İzzet Paşa, 2017:C.II,41). Onlara göre, Sultan II. Abdülhamid yönetiminin ardından da istibdad ve korku insanların hafızasından tam anlamıyla silinmeyecekti. Yeni rejim de istibdad ile itham edilmiş ve Refik Halit Karay'ın eleştirisinden nasibini almıştır:

Müstebid dediğimiz Abdülhamid idaresi, kendinden sonra kurulan rejimlere şu bakımdan üstündü: Her yıl neşrettiği sâlnâmenin başına Kanûn-ı Esâsî suretini koymakla beraber 'Benim idarem meşrutiyettir, hürriyete dayanır' gibi gözbağcılığa lüzum görmezdi. O iki kelimeyi kullanmayı bile yasak etmişti, 'Dünya yüzünde Allah'ın gölgesiyim' der, herkese böyle söyletirdi... Arkadan gelen Meşrutiyet rejiminde ise devlet, başlangıçta yedi ay müstesna, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra tâ Mütareke devri nihayetine kadar, askerî mahkemelerle idare olunmuştu. İstibdat, isim değiştirerek; bütün şiddetiyle yani Divân-ı Harplerden çıkan idam ve ağır hapis

⁷² Alsan, a.g.e., s.84

⁷³ Zeki Mesut Alsan'a göre; bu dönemde hürriyetsizlik, adaletsizlik ve itimatsızlık bütün memlekette etkilidir, baba oğuldan, efendi hizmetkârından şüphe duyar, ahlak ve halet-i ruhiyeler de bir o kadar etkilenmiştir. Bknz; Alsan, a.g.e., s.38

cezalarıyla bir tek adamın listesini yaptığı sürgünlerle, istibdadinkine rahmet okutan işkencelerin, en kötüsü tarihimizdeki tabire göre 'vücutlarının izalesi vacip olan' gazetecilerin sokak ortalarında vurdurulup öldürülmesiyle devam etti ki bu sonuncu ceza müstebid padişah rejiminde yoktu; Makedonya usulü bir dağ başı geleneği idi! (Karay, 2011:82-83).⁷⁴

2.1.1. Sansür

Georgeon; 1860'lardan sonra geleneksel güç odaklarının yanı sıra yeni bir güç simgesi olarak kamuoyunun ortaya çıktığını ve Sultan II. Abdülhamid'in de bu gücü çok erken fark ettiğini ve yönetim politikasını bu gücü de hesaba katarak şekillendirdiğini dile getirir. Kentsel bölgelerdeki kahvehanelerde sözlü gazeteciliğin hâkim olduğu ve burada sırasıyla siyasetin de konuşulduğu bilinmektedir. Osmanlı toplumunda siyasi tartışmaların tarihi Karagöz ile birlikte kahvehanelerde başlamıştır. Siyasi tartışmalar zamanla, modern okulların açılması ve fikir dönüşümünün ürünü olan gazetelerin yaygınlaşmasıyla birlikte bu sahaya taşınmıştır. Bu durumun sonucu olarak okulların ve gazetelerin önemi artmış olmakla birlikte, Sultan II. Abdülhamid de kamuoyunu yönetme ve denetimin gerekliliğini kendi çıkarları doğrultusunda ne kadar önemli olduğunu görmüştür. Bu nedenle Sultan'ın kullandığı araçlardan ilki sansür ikincisi de hafife teşkilatı⁷⁵ olmuştur. Sultan tebaasına karşı sansürü lüzumlu görmekle birlikte, onların büyük çocuktan farklı olmadığını ve bir öğretmen gibi zararlı yayınlardan uzak tutmak için sansürün şart olduğunu söylemektedir (Georgeon, 2012:217-222; Özgül, 2010:390).

Saraya bağlı bir kurum olarak işleyen sansür mekanizması dönemin gelişmelerine bağlı olarak baskısını arttırmıştır. Sansür sadece eserin üzerinde olmuyor pek çoğu ülkeye girişlerinde engelleniyordu. En somut örneği, gümrük memurları tarafından ülkeye zararlı yayın sokulmasını engelleyecek girişimlerde bulunulmuştur. Sıkı bir denetim merkezi kurulmuş ve yurtdışından gelen eserler incelemeye tabi tutulmuştur. Bu inceleme sonucunda ülkeye girişlerinde herhangi bir sakınca görülmeyen eserler sahibine teslim edilmiştir (Tepeyran, 1944:94).

Sultan'ın sansürü uygulamasındaki en büyük nedenlerden biri de dış politikada karşılaştığı güçlükler ve Avrupa devletlerinin Sultan üzerine uyguladıkları baskıdır. Avrupa devletlerinin Osmanlı aleyhine yayınlarının devlet içerisinde meydana getireceği infialin önüne geçilmesi maksadıyla Sultan, Avrupa basınına ve yerli bir takım zararlı yayınlara sansür uygulamıştır (Küçük, 1988:219; Akyıldız, 1999:290). Sultan'ın politikalarını inceleyen

⁷⁴ Ayrıca bkz; Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, C.I, s.214,314

⁷⁵ Hafife teşkilatı bir sonraki başlıkta ayrıntısıyla işlenecektir.

tarihçilerin genel kanaati; sansürün devletin parçalanmasını engellemek adına uygulanan bir politika olduğu yönündedir. Buna karşın dönemin hatırat yazarlarının genel görüşü; Sultan'ın kendi saltanatının bekası uğruna halkı cahil bıraktığıdır. İlber Ortaylı da ele alınan hatırat yazarlarını destekler nitelikte görüş sergilemektedir. Ortaylı, Sultan II. Abdülhamid'in sansür politikasının Osmanlı toplumunun gelişmesini engellediğini söylemekle birlikte imparatorluğun sorumluluğunu devralan Jön Türklerin de bu kısıtlı bilgi birikimiyle yola çıktığını ve bunun devletin aleyhine sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2002:1514).

Fakat şunu da belirtmek gerekir ki sansür Sultan II. Abdülhamid devrinde icat edilmemiştir. Matbuatın kısıtlanmasının Tanzimat devrinde ilk özel gazetelerin çıkarılmaya başlandığı zamana kadar gittiği ve ilk yasağın 1857-58 dönemlerinde Kırım Harbi'ne ilişkin bir nedenle getirildiği bilinmektedir. Basın yasasına dair ilk nizamname 1857 tarihinde yayımlanmış ve 1865'te bir irade-i seniyye ile tamamlanmıştır (Georgeon, 2012:222; Özgül, 2010:380).⁷⁶ Bu bilgiler dikkate alınarak incelendiğinde Georgeon'un da belirttiği gibi Sultan II. Abdülhamid'in muhalif basını ve kamuoyunun etkisinin önemini fark ederek tahta çıktığını ve politikalarını da bu yönde geliştirdiğini söylemek mümkündür. II. Abdülhamid'in tahta çıkış koşulları da göz önüne alınırsa kendi siyasetini ve iktidarını destekleyici gazetecileri kullanması ve hakkında yayımlanan her şeyi denetlemeye tabi tutmasının akıllıca bir politika olduğu düşünülebilir (Georgeon, 2012:222). Yavuz Selim Karakışla, Sultan II. Abdülhamid devrinde gazete çıkarmanın da gazetecilik yapmanın da, devir boyunca uygulanan ve zaman zaman şiddetini arttıran sansür nedeniyle zor olduğunu dile getirmektedir (Karakışla, 2015:211; Süleyman Tefvik, 2011:160).

Daima tartışıla gelen Osmanlı matbuat yasakları, II. Abdülhamid devri için de ayrı bir öneme sahiptir. Bunun nedeni matbuat tartışmalarında Sultan II. Abdülhamid aleyhinde görüşler ileri sürülmesidir (Birinci, 2012:156). Buna rağmen Kayahan Özgül makalesinde Sultan'ın sansürü uygulamasında keyfilik olmadığını, yapılan işlemlerin hepsinde bir hukuki dayanak olduğunu dile getirir. Bu dayanağın *Matbuât Nizamnamesi* ile *Kararnâme-i Örfî* olduğunu ve bu kararları uygularken cezalandırmaktan ziyade, ödüllendirmek üzerine olduğunu nakletmektedir. Sultan'ın gazete sahiplerini ya da gazetecileri cezalandırarak kendisine düşman yapmak yerine onları çeşitli para ve nişan ihsanlarıyla kendisine bağlama

⁷⁶ Kayahan Özgül "*Devr-i Hamîdî Matbâtına Tersten Bakmak*" isimli makalesinde 1864-65 yılında yayımlanan "*Matbuât Nizamnamesi*"nde yer alan bazı maddelerinin yeni ortaya çıkan muhalefetin farkına varılıp bastırılmak amacı güttüğünü ileri sürmekle birlikte asıl sebebinin Mısır hıdıviyetinin basın yoluyla desteklenmesine engel olmak amacıyla oluşturulduğunu belirtmektedir. Bknz; Özgül, *a.g.m.*, s.381

yoluna gittiği görülmektedir (Özgül, 2010:384-385). Lakin Halid Ziya eserinde bunun aksine Cumhuriyet idaresinde işleyen basın teftiş kurumunun II. Abdülhamid döneminde keyfi yaptırımlar olarak işlediğini belirtmektedir. Bu keyfi muamele Halid Ziya'nın iddiasına göre her geçen gün şiddetini arttırmış kitap, dergi ve gazetelerin akıbeti bu teftiş memurlarının inisiyatifine bırakılmıştır (Uşaklıgil, 2014:661).

Georgeon, Sultan'ın sansürünün yavaş yavaş şekillendiğini belirtirken, ilk yasa tasarısının Rus-Osmanlı Savaşı döneminde Sultan tarafından Meclise sunulduğunu, o dönem vekiller tarafından reddedildiğini fakat fiili denetimin sıkılaştırıldığını, bu denetimin de Said Paşa'nın sadareti esnasında iyice ağırlaştığını nakleder. 1880'lerdeki sansürün yine de ılımlı bir yapıda olduğunu belirten Georgeon, bu dönemde pek çok bilimsel ve edebi derginin dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa'nın teşvikleriyle çıkarıldığını belirtir. Sansürün en ağırlaştığı dönemi ise 1890 ve sonrası olarak gösterir. Bu dönemde jurnallerin de etkisiyle sansürler birbirini takip eder ve pek çok dergi kapatılır. Ardından sansürleri otosansürler izler ve matbuat âlemindeki denetimler sıkılaştır. Ufak bir basım hatası derginin kapatılmasına dahi neden olur (2012:222-224; Bolayır, 2007:235-236; Ortaylı, 2015:224-225).

Otuz üç yıllık saltanatında Sultan II. Abdülhamid'in merkezîyetçi yönetimi pek çok meseleye yön verdiği gibi basın ve edebiyata da şekil vermiştir. Bu dönem edebiyatı tıpkı "*Sultan Abdülhamid Devri*" gibi "*Sultan Abdülhamid Edebiyatı*" olarak anılmıştır. Bu şekilde anılmasının en büyük nedeni sansürdür. Bu dönemde basın ve edebiyat da kendisini şekillendirmiş ve "*toplum için sanat/edebiyat*" algısı bu devirde "*sanat/edebiyat için sanat/edebiyat*" algısına dönüşmüştür. (Okay; 2010:350-351; Uçman, 2012:179; Akyıldız, 2010:85).

Sansür sadece gazeteciler ve gazete sahipleri üzerinde etkili olmamış, dönemin hikâye ve roman yazarlarını da büyük oranda etkilemiştir. Yayınlanacak eserde kullanılacak bir kelime çok farklı anlama çekilebilir yahut basım hatasına uğrayan bir kelime Saray'ın dikkatinden kaçmayabilirdi. Bu yönde bir örneği Halid Ziya Uşaklıgil "*Kırk Yıl*" isimli eserinde nakletmektedir. Uşaklıgil'e yeni yayımlayacağı eserleri sorulduğunda "*Deli*" ve "*Dayda*" isimli iki küçük romanı olduğunu söylemiştir. "*Deli*" ismini duyanlar hemen bu ismin değiştirilmesini tavsiye ettiklerinde Halid Ziya bunun nedenini sorar ve aldığı cevap karşısında şaşkınlığını gizleyemez; "*Deli*" kelimesinin Türkçeden silindiğini, çünkü bu kelimenin V. Murad'ı çağrıştırdığını ve Saray'ı rahatsız ettiğini öğrenmiştir. Yazara, eserin isminin değiştirilmesinin yeterli olmayacağı, konunun da bir o kadar tehlikeli olduğu yönünde

tavsiyede bulunulmuştur. “Dayda” isimli eserin meçhul bir ülkenin sultanının her gece farklı bir cariyeyi odasına almasını konu edinmesi ise daha da tehlikelidir çünkü Sultan’a ima barındırdığı söylenmiştir. Yapılan bu tür yorumlar nedeniyle Halid Ziya gazetedeki köşesini başka birine devretmeye karar vermiştir (Uşaklıgil, 2014:332-333;814-815).

Mehmet Rauf da sansür meselesinden mustarip olmuş yazarlardandır. “Ruhumuz” adlı eserinde Sultan II. Abdülhamid dönemi idaresinin işleyişinden bahsedeceği için sansüre takılacağı düşüncesiyle yayın yapamadığını, zamanla sansüre alıştıklarını ve sansürün de onlara alıştığını, sansür idaresinin onların tehlikeli dönemlerini, yazarların da sansür idaresinin zayıf noktalarını öğrendiğini eserinde nakleder (Mehmet Rauf, 1997:58,89). Bir diğer sansür Padişah’ın bizzat kendisinden gelir. Ahmet Reşit Rey’in bir dergide yazmaya başlaması Sultan II. Abdülhamid’i rahatsız eder ve Tahsin Paşa aracılığıyla kendisine gazetede bir daha yazmaması gerektiği ve hatta bundan sonra matbaalara dahi gitmemesi gerektiği irade olunur. Bunun teminatı olarak da Sultan, Reşit Bey’den bir arıza sureti ister. Reşit Bey istenilen arizayı iletir, yazın hayatından elini çekmek zorunda kalır (Rey, 2007:79-80). Edebiyat eserleri ve basının sansürlenmesinin yanı sıra Sultan II. Abdülhamid tiyatro eserlerini de sansüre tabi tutmuştur. Tiyatro oyunlarının sansürlenmesindeki nedenlerin başında oyunlardaki heyecanların ve hissi duyguların Osmanlı’nın içinde bulunduğu kritik dönemde halkın bu vesileyle galeyana gelip harekete geçmesine neden olmasını engellemektir. Bu hassas dönemde tiyatro eserleri siyasi bir argüman niteliği kazandığı için daha yoğun denetlenmiştir (Birinci, 2012:179,184; Karakışla, 2015:173).

Bu kontrol ağının baskısının ağır olması ülke içerisine kaliteli kitapların girmesine engel oluyordu. Gelen kitapların bir kısmının Mısır’dan olması okurlar arasında şikâyete neden oluyordu. Eleştiren isimlerden biri de Kazım Karabekir’dir. Karabekir, sansürün ve baskının bu kadar ağır olmasının sonucu olarak sahaflarda doğru düzgün kitabın kalmadığını dile getirmektedir (Karabekir, 2005:330). Kaliteli eserler olarak daha çok Sultan II. Abdülhamid’in yönetimini eleştiren Avrupa’daki Jön Türklerin kaleme aldığı makaleler, Avrupalı yazarların hürriyete ilişkin ve Osmanlı aleyhindeki yazıları görülmektedir. Bu eserler genellikle ülke içerisine çeşitli yollardan sokuluyordu. Gümrük işlemleri her ne kadar sıkı bir denetimle gerçekleşse de bu “*evrak-ı muzır*” olarak addedilen eserler Osmanlı topraklarına alınabiliyor ve okuyucusuna ulaşmasının önüne geçilemiyordu. Bu eserlerin Osmanlı topraklarına girmesindeki en etkili kuruluş ecnebi postaneleri olmuştur. Avrupalı devletlerin kapitülasyonlardan elde ettikleri ayrıcalıkların başında kendi postanelerinin olması ve bunların Osmanlı memurları tarafından denetleyememeleri geliyordu. Bu postanelere

Osmanlı vatandaşlarının ve memurlarının alınmaması “*evrak-ı muzır*” denilen sakıncalı yayınların ülke içerisinde aktif bir şekilde ulaşım sağlamasına neden olmuştur Sansürün baskıcı etkisinden kurtulmayı başaran zararlı yayınlar Mülkiye, Tıbbiye ve Askeriye mekteplerinde öğrenciler tarafından gizlice yayılıyor ve okunuluyordu. Eserlerin çoğu Avrupa’da yayınlanan cemiyet üyelerinin yazıları ve Namık Kemal gibi hürriyetperverlerin eserleridir. Bu durumdan rahatsız olan II. Abdülhamid ecnebi postaneleri ile ilgili girişimlerde bulunulmasını istese de bu girişimin cılız kaldığı, postanelerin Mütareke dönemine kadar denetimsiz kaldığı bilinmektedir (Tengirşek, 1967:35-36; Süleyman Tevfik, 2011:182-183; Karakışla, 2015:216-218; Tahsin Paşa, 2007:162; Birinci, 2012:129-130).

Basın üzerindeki sansüre rağmen bu dönemde çok sayıda gazete ve derginin yayın hayatına başladığını, çok sayıda kitap basıldığını ve edebiyatın da bu dönemde her şeye rağmen gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Sultan’ın Tanzimat modernleşmesinin getirdiği basın ve edebiyat alanındaki yenilikleri desteklediği, Avrupa basın ve edebiyatı gibi başarılı örnekler verilmesini arzuladığı, bu yolda pek çok yayın organının ve aydının saray tarafından himaye edildiği bilinmektedir (Okay, 2010:354-355; Özgül, 2010:397; Küçük, 1988:221).

II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte basın üzerindeki sansür de kalkmış oldu. Bu gelişmeye dair ilk olumlu tepkiler dönemin yazar kesiminden gelmiştir. Bunlardan biri Hüseyin Cahit Yalçın’dır. Yalçın eserinde bilinçaltında bir gücün kendisini matbaaya götürdüğünü ve yazma hissini elinde olmadan onu gazeteciliğe yönelttiğini, yıllar önce kendisine Sultan II. Abdülhamid’in değiştiği gün yazın hayatına koşacağına dair söz verdiğini nakleder (Yalçın, 1976:4). Bir diğer isim de İttihat ve Terakki’nin önemli isimlerinden Muhittin Birgen’dir. Birgen eserinde Sultan II. Abdülhamid devrinin matbuatına “*ölü matbuat*” demek ve Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı’da yeni bir yayın hayatının başladığını belirtmektedir (Birgen, 2017:93). Halid Ziya Uşaklıgil ise eserinde sadece Sultan Abdülhamid idaresini eleştirmekle kalmaz, II. Meşrutiyetle birlikte basının özgürleşmesini ve bu serbestlik sonucu çıkan basın fazlalığını da ağır eleştiriye tabi tutar. Uşaklıgil; edebiyat alanında da tamamen siyasetçiliğe dönüldüğünü, edebiyat hayatının Osmanlı matbuatında yok olmaya başladığını da belirtir (Uşaklıgil, 2014:896-897). Bu durumun Sultan II. Abdülhamid’i rahatsız ettiğini ve matbuatın dili düzeltilmezse endişe verici sonuçlar doğuracağı fikrinde olduğunu Tahsin Paşa hatıratında nakleder (Tahsin Paşa, 2007:382). Nitekim Meşrutiyet’in özgürlükçü yapısı uzun sürmemiş, birkaç ay sonra Sultan II. Abdülhamid’den daha katı bir sansür denetimi yapılmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki yönetimini yahut liderlerini

eleştirecek yazılar yazan gazeteciler meçhul biçimde öldürülmeye (Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki Bey) başlanmıştır (Birinci, 2012:200).

2.2.DÖNEMİN İSTİHBARAT TEŞKİLATI: HAFİYELİK ve JURNAL

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra kendisine ve çevresindeki yönetim kadrosuna gelebilecek her türlü zararlı etkene tedbir alabilmek maksadıyla gizli bir istihbarat ağı kurmuştur. Bu ağ Georgeon'un ifadesine göre "*Sultan Abdülhamid'in pençesi*"nin izini taşıyan bir sistem olacaktı (Georgeon, 2012:218-219). Sultan'ın istihbarat teşkilatı olan hafiye ve jurnal kavramları o dönemde beraber anılan iki terim olmuştur. Hafiye kelimesi; Arapça "hafî/hafâ" kökünden türemiş, kişilerin hakkında bilgi toplayan ve araştırma yapan, gizli ajan, casus ve sivil polis görevlerini ifade eden kavramdır (Tekin, 1997:115). Jurnal ise Fransızca "*journal*" terimi olan gazete/haber anlamına gelse de Osmanlı'da istihbarat raporu olarak kullanılmıştır (Georgeon, 2012:219).

Hafiyelik teşkilatı her ne kadar II. Abdülhamid ile özdeşleştirilse de Osmanlı'nın erken devirlerden itibaren halkın şikâyet ve düşüncelerini öğrenmek maksadıyla bazı kişi ve kurumlar devlet yetkililerince bilgi almak için kullanılmıştır. Nitekim Osmanlı Padişahları da zaman zaman "*tebdîl-i kıyâfet*" ile halk arasına karışmışlardır. Sultanların gizli istihbarat sisteminde kullandığı gruplar arasında Bostancı ve Yeniçeri Ocağı'ndan seçilen kişiler bulunmaktaydı. Daha sonra bu görevi mabeyn görevlileri ile tekke şeyh ve dervişlerin yaptığı bilinmektedir. II. Mahmud bu görevlilere gezgin dervişleri eklemiş, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz ise saraydan bizzat görevlendirmeler yapmıştır. Hafiyelik sisteminin geliştirildiği ve kapsamlı bir ağın olduğu dönem ise Sultan II. Abdülhamid devridir. Sultan II. Abdülhamid'in hafiyelik teşkilatını geliştirip, yönetim sisteminin merkezine oturmasındaki en önemli sebep hiç şüphesiz başından beri belirtildiği gibi tahta çıkış koşullarıdır. Zira kendisine karşı yapılan hal' teşebbüsleri ve Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerine hiç bitmeyen baskıları buna örnek olarak gösterilebilir. (Tekin, 1997:115; Mayakon, 2010:175-176; Rey, 2007:5).

II. Abdülhamid'in gelini Mislimelek Hanım hatıralarında Sultan'ın hafiyelik teşkilatını oluşturmadaki en büyük etkenin evhamı olduğunu belirtmektedir (Marşanoğlu, 2011:30). İsmail Müştak Mayakon da hafiyelik ve jurnalciliğin icat babası olarak Sultan II. Abdülhamid'i göstererek, onun daha şehzade iken saltanata olan düşkünlüğü nedeniyle siyasette aktif olabilmek, entrikalara vâkıf olabilmek için jurnalciliği icat etmiş olduğunu iddia eder (Mayakon, 2010:169-170). Uzun yıllar Mabeyn Başkâtipliği yapan Tahsin Paşa ise bu görüşün aksini savunarak Yıldız'ın idare merkezi haline gelmesinin, Sultan'ın sarayın

etrafına asker yerleştirmesinin ve hafiyeler teşkilatının memleketin dört bir yana yayılmasının asıl müsebbibi olarak Said Paşa'yı görür. Tahsin Paşa, bu tarz fikirlerin Sultan gibi vehimli birinin dikkate alacağını ve uygulamaya koymada bir sorun görmeyeceğini ayrıca bu fikirleri veren kişinin de mükâfatsız kalmayacağını Said Paşa'nın bildiğini nakleder. Said Paşa'nın vehim yönünden Sultan ile birbirlerine benzemesi de hafiyeler teşkilatının memleketin dört bir yanına yayılmasında etkili olmuştur (Tahsin Paşa, 2007:34; Rıza Nur, 1967:353). Semih Mümtaz hatıralarında Sultan'ın hafiyelik tuzağına düşmeden önce serbestçe gezindiğini, vekilleri ve sadrazamlarıyla rahat görüşüp, yemek dahi yediğini dile getirir (Semih Mümtaz, 1945:14,27). Padişahın vehminin daha önceden de var olduğu bilirse de Said Paşa ile birlikte bu vehmin artarak hafiyeliği körüklediği söylenebilir (Tahsin Paşa, 2007:35; Kırmızı, 2010:31).⁷⁷

Sultan II. Abdülhamid devrindeki hafiyeler belirli bir teşkilatın elemanları olmayıp ihsan ve taltif beklentisi içerisinde olan gönüllülerden oluşmaktaydı. İlk gruptakileri saray erkânından olup bunlardan gelen bilgiler doğrudan padişaha arz ediliyordu. İkinci grup merkez, taşra ve yurtdışında görevli kimselerden oluşuyordu. Üçüncü grup ise genellikle kamu görevlilerinden oluşuyordu. Hafiyelerin en bilineni “*ser-hafiyeye-i şehriyâri*” olarak nitelendirilmekteydi (Tekin, 1997:115; Georgeon, 2012:220; Bolayır, 2007:236-237; Biren, 2006:C.I,60; Mayakon, 2010:204; Karabekir, 1993:58).⁷⁸

Mayakon, Sultan'ın en büyük ve en kurnaz jurnalci olduğunu, bu sistemi en iyi kendisinin anladığını, insanların zayıf noktalarını bildiği için de onları birbirine düşürme işini maharetle yaptığını dile getirir. Nitekim II. Abdülhamid kendisine ulaşan jurnalden emin olduktan sonra hakkında jurnal verilen kişiye bunu, kişiyi uyarmak maksadıyla, kimin verdiği ile birlikte söyleyerek o kişide düşmanca bir tavır oluşturmaya çalışmıştır. Bir diğer yandan da kişiyi kendisine borçlu hissettirerek daha çok bağlayıp, minnet ve sadakatle hizmet

⁷⁷ Mabeyn kâtiplerinden İsmail Müştak Mayakon hatıratında hafiyelik teşkilatına dair yaptığı yorum ilgi çekicidir: “*Abdülhamid tahta çıktuktan bir müddet sonra uzun uzun düşünülmüş planlarını uygulamaya hazırlanınca ruhunda azim bir değişim hâsıl olmak üzere idi. O vakit istibdat yollarını gözliyor, o yolların zorluklarını gözden geçiriyordu. Abdülhamid bu araştırmasında istihbarat silahını maksadına gayet uygun buldu. İlk müstebit icraatı milletin göğsünde bir top gibi patlarken elinde o silah vardı. Fakat henüz mahfazasından çıkmamış bir silahtı. Eğer bu kuvvetli tahakküme karşı yükselen nazarlardan bir isyan manası çıkarmasaydı, bu nazarların hakikaten pek masum, bu milletin hakikaten pek dayanıklı olduğunu takdir ederdi Abdülhamid herhalde jurnalcılığı en iyi silah olmak üzere kabul etmezdi. Fakat bunu düşünmeye vakit kalmadan korktu. O kadar ki ilk önce görmemek için gözlerini kapadı. Sonra açmaya karar verdiği zaman o korku bir kâbus, o kâbusun ilk çocuğu ‘bir hafiyeye’ oldu...*” Bknz; Mayakon, **a.g.e.**, s.170 Benzer bir yorumu Halid Ziya Uşaklıgil de yapmıştır. Uşaklıgil, Sultan'ın içinde bulunduğu durumu; kendisini hapsediği sarayda oluşturduğu karmaşık yapıdaki yalan yanlış bilgilerden oluşan bir sergiye benzetmiştir. Bknz; Uşaklıgil, **a.g.e.**, 1965, s.310

⁷⁸ Sultan kendisine iletilen haberleri bir mabeyniye veya kâtibine okutup, kimin gönderdiğine bağlı olarak doğruluğu incelenip hakkında tahkikat yapıldıktan sonra keyfiyet eyleme konulurdu. Bknz; Tekin, *a.g.mad.*, C.XV., s.115; Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.32; Biren, **a.g.e.**, C.I, s.60

etmesini sağlamıştır. Bazen de ortaya bir jurnal atarak iki kişiyi birbirine kırdırarak kendisine karşı oluşabilecek birleşmenin önüne geçmeye çalışmıştır (Mayakon, 2010:173,203; Tekin, 1997:115; Tahsin Paşa, 2007:32; Biren, 2006:C.I,60).⁷⁹

Hafiyelik yapan pek çok kişinin bu görevi ihsan, taltif uğruna yaptıkları hatta bu işi yapmadığı takdirde görevlerinde pek yükselemedikleri bilinmektedir. Başlarda jurnalcilik ufak ihbarlardan, gizli meseleleri haberdar etmekten, ifşalardan ibaret iken zamanla Sultan'ın iktidarını genişletmesi ve istihbarat ağını da bu doğrultuda geliştirmek istemesiyle genişlemiştir. Bu halk arasında en küçük makamdan en büyük makama her türlü mevkiin anahtarı olarak görülmüş ve bu meslek en kolay ve en kârlı iş kapısı haline gelmiştir. Ayrıca verilen bilginin gerçek olup olmaması önemli değildi. Yapılan her jurnal ile hafiye/casus/jurnalcinin kesesi doluyordu. Bazı hatıratlara göre kimi zaman jurnaller Sultan'ı işlerinden bile alıkoyabiliyordu (Emin Yüce, 2010:133; Mayakon, 2010:171-173; Süleyman Tevfik, 2011:151-152; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:225; Çorlu, 2015:394; Bolayır, 2007:305; Erkin, 2010:19; Ahmet Rıza, 1950:27 Ocak; Georgeon, 2012:220; Kırmızı, 2016:224).

Saray'a jurnal edilmek için büyük olayların gerçekleşmesine gerek yoktu “*arzuyu şâhâne*”ye ters bir düşüncenin hâsıl olması ya da yabancı devletlerle olan münasebetlere dair tek bir söz söylenmesi yeterliydi (Alsan, 2006:40; Parker, 2001:17; Mizancı Mehmed Murad, 1994:21). Sultan'ın hafiyelerini meşgul eden ve jurnallerin en büyük hedefi olan nokta Veliâht Reşad Efendi ve eski Sultan V. Murad olmuştur. Zira Sultan'ın tahta çıkarılışındaki en büyük etken V. Murad'ın hastalığı idi. Bu nedenle V. Murad'ın iyileştiği haberinin halk arasında yayılması Sultan'ın meşruiyetini zedeleyebilirdi. Veliâht Reşad Efendi⁸⁰ ise Sultan'ı saltanatı müddetince tedirgin etmiştir. Bu nedenle Reşad Efendi ve çevresi her daim hafiyeler tarafından gözetim altında tutulmuştur (Mayakon, 2010:177; Bolayır, 2007:348).⁸¹

Daima gözetim altında tutulan bir diğer kişi de Said Paşa ve ailesidir. Said Paşa hatıralarında ilk sadaretinden beri etrafında pek çok hafiyenin olduğunu ve sayılarının gün geçtikçe arttığını belirtir (1328:C.I,357). Said Paşa çevresindeki hafiyelerle ilgili birkaç olayı

⁷⁹ Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım bu görüşün aksine, Sultan'ın gelen bütün jurnalleri tek tek açıp okuduğunu, daha sonra gelen ihbarı tahkik ettirdiğini nakletmektedir. Bknz; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.32

⁸⁰ Veliâht Reşad Efendi'nin çevresindeki onunla irtibat kuran herkes gözetim altındaydı. Buna Veliâht Reşad Efendi'nin terzisi de dâhildi. Bu dönemde Veliâht'ın terzisinden alışveriş yapmak bile şüpheye mahal veriyor, her an Sultan'ın hafiyeleri tarafından jurnal edilmeye sebep olabiliyordu. Bknz, Örikağasızâde Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.136

⁸¹ Yukarıdaki anlatıma ayrıntılı bilgi ve örnek için bknz; Salih Münir Paşa, **a.g.e.**, s.371-372,407-410; Biren, **a.g.e.**, C.I, s.429-431

da nakleder. Bunlardan en dikkate değer olanı daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Said Paşa'nın kızının vefatı üzerine gerçekleşen meseledir (1328:C.II/I,69).⁸² Meselenin kapanmasının yanında, bu kadar ufak bir olayın büyütülmesi, hafiye teşkilatının olayları abartarak Sultan'a arz etmesiyle ilgilidir. Ayrıca Sultan, aleyhinde bir durum olmadığı halde Said Paşa ve elçileri teyakkuza geçirmiş ve kendisi de tedirgin olmuştur. Said Paşa sefirlerle ilgili başka bir örnek daha nakleder. Amerika elçisi Said Paşa'yı ziyaret etme istemiş, Paşa'nın meşgul olması hasebiyle reddedilmiştir. Elçiye hariciye nazırıyla görüşmesi önerilir. Fakat bu meseleyi öğrenen hafiyeler Saray'a iletirken şu ilaveyi yaparlar: "*Said Paşa tarafından reddedilen Amerikan elçisi İstanbul'a donanmalarını getirecek.*" Olayın büyük yankı uyandırması üzerine işin aslının öğrenilmesi için gerekli tahkikat yapılmış ve iletilen jurnalın gerçek olmadığı öğrenilince ortalık yatışmıştır (1328:C.II/I,340).

Londra Sefareti Başkâtipliği'nde bulunmuş Esat Cemal Paker hatıratında jurnal ile ilgili dönemin durumunu anlatacak bir anıyı nakleder. Paker, nazırların konak dışında kimse ile görüşmediklerini, kendilerine ait arabalarıyla nezarete gidip geldiklerini belirtir. Hariciye Nezareti'nden çıkıp evine dönen Nazır'ın aniden tuvalete gitmesi gerekmiş ve yol üzerindeki Yeni Cami'ye girmiştir. Bu durum derhal II. Abdülhamid'e jurnal edilmiş ve Hariciye Nazırı ertesi günü saraya, Yeni Cami'de tuvalete neden gittiğinin hesabını vermek zorunda kalmıştır (Paker, 2001:18).

Sultan'ın nazırlar kadar gözetim altına aldığı bir diğer grup ise fetva makamıdır. Bâb-1 Meşihât'ın bir fetva ile saltanat üzerinde nasıl söz sahibi olduğunu bilen Sultan her zaman meşihat kapısını kontrol altında tutmaya özen göstermiştir. Esasında Şeyhülislam her ne kadar önemli bir yer teşkil etse de aslında bir memurdan farksızdır, çünkü Bâb-1 Meşihât bütün memurlarıyla Saray'a bağlıdır ve Sultan II. Abdülhamid buradaki bütün memurları tanır ve kendisine olan bağlılıklarını bilirdi. (Mayakon, 2010:179).

Tahsin Paşa anılarında Sultan'ın aldığı jurnaller karşısında tavırlarının değiştiğini, jurnallerin vehmini ve korkusunu körüklediğini dile getirmektedir. Buna dair birkaç örnek de nakleder; Ramazan'ın on beşinde yapılacak olan Hırka-i Şerîf ziyareti öncesi bir jurnal alınır. Jurnalde; Sultan'ın Topkapı'ya geçeceği sırada Mekteb-i Tıbbiye'den elektrikli bir bomba atılacağı yazılıdır. Tahsin Paşa, Sultan'ın vehmini bildiğinden bu meseleye dair hemen bir tedbir alınacağını düşünmüş fakat hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Hırka-i Şerîf ziyaret günü geldiğinde belirlenen güzergâhta ilerlerken, Tıbbiye'nin önüne yaklaşıncaya Sultan arabanın

⁸² Bu tez bknz; s.33

durdurulmasını emreder. Namaz saatine yaklaşık on dakika vardır ve Sultan bu müddet boyunca Mekteb-i Tıbbiye'nin önünde arabasını bekletir. Daha sonra Ayasofya'ya geçilip namaz kılınır, ardından ziyaret gerçekleşir. Tahsin Paşa, Sultan'ın arabasını Tıbbiye'nin önünde bekletmesiyle verilen jurnallere ne kadar önem verdiğini ve genel olarak hepsine aynı derecede yaklaştığını, gerçek olmadığını bilse de bunu kendi gözleriyle görmesi ya da kulaklarıyla duyması gerektiğini belirtir (Tahsin Paşa, 2007:174-175).⁸³

Rivayete göre Sultan genelde jurnalın aslını öğrenene kadar tedirgin olurdu. Kendisi yalan haber olduğunu bilse de içinden “*ya doğruysa*” şüphesi hiç eksik olmaz ve gerçeği öğrendiğinde de “*Fesuphanallah, ayıp oldu zata*” diyerek journalı yırtardı (Semih Mümtaz, 1945:25). Padişahın vehmi nedeniyle jurnal ve hafiyeye başvurusu devlet erkânı arasında da huzursuzluk çıkarıyordu. Kimi devlet erkânı bu durumun idari ve bürokratik sistemi altüst ettiğini düşünüyordu. Padişahı her ne kadar bu meseleden vazgeçirmeye çalışsalar da fayda etmiyordu. Fakat Sultan'ın da jurnalcileri sevmediğini biliyorlardı. Ama yukarıda da bahsedildiği gibi Sultan her yalandan bir gerçek çıkmasını bekliyor, bu nedenle onlara müsamaha gösteriyordu, öyle ki bazı jurnallerin nelerden bahsettiğini bilip açmadan bir kenara ayırıyordu (Semih Mümtaz, 1945:80; Çorlu, 2015:394). Ayrıca kendisine verilen hiçbir kâğıdı atmayıp muhafaza ediyordu. Nitekim Sultan'ın dairesi, içi jurnal dolu açılmamış çuvallarla dolu idi. Hüseyin Cahit hamamların raflarının dahi bu kâğıtlarla dolu olduğunu iddia etmektedir (1976:138; Uşaklıgil, 1965:91; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:222).

Hatıratlarda Sultan II. Abdülhamid'in hafiyelerinin alametifarikalarının kıpkırmızı bir fes olduğu ifade edilmektedir (Paker, 2001:14; Mayakon, 2010:173).⁸⁴ Sultan'ın emrinde olan casusların arasında yabancı uyruklu olanından, giyim kuşamı düzgün salon beyefendisine kadar her türlü insanın bulunduğu, bunların bildirdikleri en önemsiz haberden bile küçük bir servet elde ettikleri iddia edilmektedir. Sultan, bu kişilerden bazılarını yakından tanır, onlarla bilhassa görüşür ve ilettikleri haberi önemli addederek, sözlerine itibar ederdi. Bu casuslar da Sultan'ı iyi tanır ona nasıl haberler verebileceklerini bilirlerdi. Yabancı uyruklu casuslar başlarda sadece sefaretlerle ilgili haberler taşısa da zaman ilerledikçe etki alanları, verdikleri haberlerin ödülleri karşısında genişlemeye başlamıştır. Elde ettikleri kazançtan yüz bulan hafiyeler olur olmaz durumlara kendilerince çeşitli şüpheler isnat ederek büyük kazançlar sağlamaya başlamışlardır. Devletin haricî ihtiyaçları, ithalat ve ihracatına dair pek çok

⁸³ Yukarıdaki anlatıma benzer örnek için bkz; Biren, **a.g.e.**, s.94

⁸⁴ Esat Cemal Paker eserinde, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın bir hicviyesini de nakletmektedir: “*Ey kırmızı fesler/Bakalım sizi kim besler*”. Bknz; Paker, **a.g.e.**, s.14

meseleye müdahil olmaya ve bunlardan hisse elde etmeye başlamışlardır. En önemlisi de artık o kadar geniş bir ağa ulaşmışlardır ki İstanbul halkını dahi jurnallemeye başlamışlardır. Son dönemlere doğru başlayan fikir hareketlerinin önünün alınmasında en büyük etken bu yabancı hafiyeler olmuştur. Sultan'ın bu gizli teşkilatının üyeleri hürriyetperverlerin ihtilâl ve inkılâp oluşumuna dair en ufak hareketlenmelerini Saray'a bildirmeleriyle girişimlerin önüne geçmişlerdi (Mayakon, 2010:211-213; Karabekir, 1993:43,47; Baykurt, 2009:4,30; Karabekir, 1993:43,47).

Diğer taraftan Süleyman Tevfik hatıratında Sultan'ın hafiyelik silahını kendi lehlerinde kullanmayı planladıklarını, Jön Türkler hakkında kapsamlı bir jurnal verip Sultan'ın gözünü korkutarak meşrutiyeti ilan etmek zorunda bırakabileceklerini yamıştır. Yaptıkları planı eyleme koyan Süleyman Tevfik ve arkadaşları Jön Türklerin bahsedildiği kadar cılız bir girişim olmadığını, ülkenin pek çok yerinde kök salmış bir örgüt olduğunu ve en ufak bir kıvılcımda harekete geçeceklerine dair bir journali Saray'a yollamışlardır. Saray'dan tepki gecikmemiş, Sultan, en önemli iki adamı olan Ahmet Celaleddin Paşa ile Diran Kelekyan'ı Paris'e, Jön Türklerin karargâhına, durumu bizzat görüp meselenin o kadar büyük bir şey olmadığını tasdik etmek için yollamıştır. Fakat yurtdışına çıkan Celaleddin Paşa ve Kelekyan geri dönmeyeceklerine dair Sultan'a bir telgraf yollamıştır. Bu durum Sultan'ı derinden etkilemiştir. Süleyman Tevfik verdikleri jurnalle meşrutiyetin ilan edilmesine vesile olmasalar da Sultan'ı ve rejimi derinden sarstıklarını belirtmiştir (Süleyman Tevfik, 2011:203-206).

Hafiyelerin halk üzerindeki etkisini yazarlar ve gazeteciler ayrıntılı bir şekilde nakletmektedir. Falih Rıfki Atay ve Asım Us'un birbirine benzeyen hafiye hikâyeleri dönemin korku ve endişesinin halk üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Falih Rıfki Atay'a, bir vapur seyahati esnasında sakıncalı kimselerin yalısının önünden geçerken kafasını çevirmesi ve başka yöne bakması söylenir, yoksa bunun sonucunun hafiyenin elinden çıkan bir haberle sürgün olacağını belirtir. Ya da kahvede yaşlılar arasında siyaset konuşulurken başka birinin gelmesiyle meselenin havadan sudan konuşmaya dönüşmesi de hafiyenin oluşturduğu korkudan kaynaklıdır (Atay, 1999:8-9,13). Asım Us'un da naklettiği hatıralar dikkate değerdir. Henüz küçük bir çocukken bir vapur yolcuğunda Yıldız'ın önünden geçerken eliyle sarayı işaret etmesine karşılık "*orası parmakla gösterilmez*" ihtarıyla karşılaşmıştır. Mülkiye Mektebi'ne başladığı dönemde ise öğretmeni Abdurrahman Şeref Efendi'nin söylediği Farsça bir cümle dönemin hafiye teşkilatının özeti

niteliğindedir: “*Farenin kulağı var, duvarda fare vardır; şu halde duvarın kulağı vardır.*”⁸⁵ Abdurrahman Şeref Efendi yalnızken bile odada rejim aleyhine sözler sarf etmemeleri konusunda öğrencilerini uyarmıştır (Us, 2012:172-173). İddiaya göre hafiyelik ve jurnal toplum üzerinde korku uyandırmasının yanında halkın ahlakını da bozuyordu. Mesnetsiz bir iddia ile birilerini jurnal eden kişi Sultan’ın gözüne girebiliyor ve böylelikle makbul vatandaş olabiliyordu. Ancak bu durum insanların yavaş yavaş bencilleşmesine de neden oluyordu. Toplum daha çok para, makam, mevki, şan ve şeref için tanıdığı yahut tanımadığı insanların hayatını tehlikeye atıyor, insanların mimlenmesine yol açıyordu (Mayakon, 2010:170-171; Rey, 2007:11; Biren, 2006:C.II,128; Tahsin Paşa, 2007:84; Birgen, 2017:105; Tugay, 1962:21; Bolayır, 2007:359-360). Hafiyelik; dönemin “*hastalık arızları*” olarak biliniyor, endişe ve korkuyla sakınılmasının yanı sıra büyük bir nefret de besleniyordu (İnönü, 1985:27; Rıza Paşa, 2012:68; Resneli Niyazi, 2003:141).

Dönemin belki de en ciddi problemlerinden biri jurnal vermeyen devlet erkânının zan altında kalmasıydı. Devlet ricalinden olan ve jurnalden hoşlanmayıp, hiç jurnal vermemiş olanların mevkiinde gözü olan şahıslar “*Padişah’a hiç havadis vermiyor*” yalanını ortaya atarak bu onurlu kişilerin gözden düşmesine neden olmaktaydı. Dolayısıyla devlet erkânından böyle kimseler de mimlenmemek uğruna birkaç ufak arıza vermek zorunda kalmıştı. Sokakta veya Saray’da herhangi bir şehzadeye rastlanması veya selam vermek veya görüşmek, jurnalcilerin gazabını üzerine çekmek demektir (Biren, 2006:C.I,69).

İnsanlar jurnalcilerin ithamlarıyla gazaba ve makam kaybına uğramamak için daha itiyatlı tavırlar sergilemeye başlamıştır (Rey, 2007:57). Örikağasızâde Hasan Sırrı Bey hatıratında; jurnaller eğer hakkaniyetli eller vasıtasıyla yapılabilsen veya Padişah’a doğru anlatımı olsaydı, insanların hayatının altüst olmayacağını ve yaşananlardan da Sultan’ın mesul tutulmayacağını söylemektedir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:66,225).

II. Meşrutiyet arifesinde Sultan’ın eskisi gibi çalışmadığı, işlerin işleyişinin yavaşladığı, Sultan’ın izlemekten zevk aldığı tiyatrosuna bile uğramadığı, Saray’da pek çok şeyin değiştiği yalnız jurnalciliğin hiç değişmediği söylenmektedir. Yine de hariciyeden, konsolosluklardan, valilerden, kumandanlıklardan yani her yerden Saray’a jurnal yağıyordu ve Sultan bunlar üzerine düşünüp, kararlar veriyordu (Tahsin Paşa, 2007:357). II. Meşrutiyet’in ilanı herkeste büyük şaşkınlık oluşturmuştu. İnsanlar hürriyete kavuşmalarından

⁸⁵ Değişin Farsçası: “*Muş gûş dâred, divâr mûş dâred./Pes divâr gûş dâred*”, bkz; Asım Us, **Gördüklerim/Duyduklarım, Duygularım**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s.173

ziyade hafiyeliğin kaldırılmasına seviniyordu. Meşrutiyet'in ilanına sevinmeyenler ise rejimin jurnalcileri ve bu rejimden çıkar sağlayan rütbe sahipleri idi (Alsan, 2006:117). Tevfik Biren hatıratında Meşrutiyet'in ve jurnalciliğin insanlar üzerindeki etkisini şöyle dile getirmektedir:

Meşrutiyet'in ilan edildiğine ve hafiyeliğin kaldırılmış bulunduğuna dair tebligatın vâki olduğunu hatırlayınca bu hâlimden dolayı kendimle alay ettim. Böyle adamların şerrine uğramak endişesinin, Sultan Hamid rejimi altında yaşamış ve bilhassa o devirde çeşitli kötülöklere şâhid olmuş insanların ruhlarına ne kadar derin bir şekilde yerleşmiş bulunduğuna bu vaz'iyet bir misâl teşkil edecektir. (Biren, 2006:C.I,490).

Meşrutiyet'in ilanıyla büyük jurnalcilerin bir kısmı Avrupa'ya kaçmış, yakalananların bazıları idam edilmiş ve bir kısmı da rejiminin insanlar üzerinde oluşturduğu öfke ve gazez sonucu şiddetle linç edilmişti (Tekin, 1997:116). Nitekim bu mesele İstanbul'da büyük olaylara sebep olmuştur. Zira insanlar Sultan'a kimlerin jurnal verdiğini öğrenmek istemiş, Yıldız Sarayı'ndaki jurnallerin incelenmesi talep edilmiştir (Paker, 2001:55).

Yıldız'daki jurnallerin tasnifi sırasında pek çok jurnal su yüzüne çıkmıştı, Sultan II. Abdülhamid'e doğrudan isimsiz olarak verilenlerin dışında, kimin kimler hakkında ne gibi jurnaller verdiği, insanların yakınındakiler ile ilgili ne gibi isnatlarda bulunduğu da ortaya çıkmıştı. Bu isimlerin bazıları cezalandırılmışsa da cezasız kalan isimler çoğunlukta idi (Biren, 2006:C.II,106). Jurnalciliği devam ettirmek isteyen bir takım insanlar Sultan'a jurnal vermeye devam etmek istiyordu. Bunun için teşebbüse geçenler de oldu. Fakat Sultan II. Abdülhamid bu tehlikeyi göze alabilecek durumda değildi. Sadece rejim erkânı değil Sultan bile can ve iktidar kaygısına düştüğü için hürriyetperverlerin desteğini almaya çalışıyor, onlara yakınlık göstererek iyi niyetini kanıtlamaya çalışıyordu (Tahsin Paşa, 2007:371; Bleda, 1979:52).⁸⁶ Jurnalcilik halkın ve devlet ricâlinin içine o kadar işlemişti ki Sultan II. Abdülhamid'in hal'inden sonra Sultan Mehmed Reşad'a bile jurnal vermeye yeltenen insanlar olmuştu (Rey, 2007:6).

⁸⁶ Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım hatıralarında, Sultan'ın hal'inden sonra ortaya çıkarılan jurnallerin Sultan'ın düşmanları tarafından art niyetle kullanıldığını ve Sultan'ı despot "ve kötü bir hükümdar olarak göstermeye çalıştığını, fakat Sultan'ın bu jurnaller sayesinde 30 yıl boyunca devletin birlik ve bütünlüğünü huzur ve refahını sağladığını anlatmıştır. Bknz; Marşanoğlu, a.g.e., s.32

2.2.1. Hafiye ve Jurnalın Çocuğu: Sürgün⁸⁷

Osmanlı'nın son dönemlerine bakıldığında sürgün cezalarının daha çok siyasi olduğu görülmektedir (Daşcıoğlu, 2010:168). Siyasi suçlara da sürgün cezasının verilmeye başlanmasıyla birlikte, sürgün yeri olarak gittikçe merkezden uzak ve ulaşımı olamayan yerler tercih edilmiştir. Örneğin İsmail Müştak Mayakon, Anadolu vilayetinin Sultan II. Abdülhamid tarafından ya sürgün yeri olarak veya Ermeni fesadının hüküm sürdüğü yerler olarak görüldüğünü söylemektedir (Mayakon, 2010:195). Cami Baykurt da Trablus için; “*Sultan Hamid devrinin meşhur sürgün yeridir ve buraya memur olarak gönderilenler de yarı sürgün sayılır*” diyerek burasının mimlenmiş memurların toprakları olduğunu dile getirir (Baykurt, 2009:4). Cami Baykurt'un bu görüşüne Avlonyalı Ekrem Bey de katılarak, Trablus'un “*Murzuk*” isimli şehrinin siyasi suçluların en tehlikelilerinin gönderildikleri yer olduğunu belirtir(Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:216).

Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım Fizan'ı; “*Sarayda ikbal ve felaket kol kola gezerler. Hele bu saray Sultan Hamit-i Sani'nin ise, bir an kendini Fizan çöllerinde bulabilirsin*” diye tanımlar. Aynı görüş Falih Rıfki Atay'da da mevcuttur. Ona göre “*Padişah kullarının ölümden önceki korkusu Fizan'a gönderilmektir*”. Atay “*Biz orasını ahiretin cehennemi gibi bir şey sanırdık*” sözleriyle Fizan'ın halk nezdinde ne kadar korku uyandırdığını belirtir (Atay, 1999:9). Sultan'ın şahsi sebepler nedeniyle şahısları başkentten uzak yerlere görevlendirerek bir nevi sürgün ettiği yerler arasında Şam da bulunur (İsmail Kemal, 2016:143). Merkezden uzak bir bölgeye memuriyete verilmek, devlet adamlarının büyük korkusudur, çünkü bilirler ki Sultan II. Abdülhamid sadakatsizlikle suçladığı kişileri sürgün olarak uzak bölgelere memur atardı. Devlet kademesinden tamamen silmek yerine onları gözetim altında tutup, işe yarar hale getirme yolunu tercih ederek uzak vilayetlerde vali veya memur olarak kullanırdı (Kırmızı, 2016:62,224-225; Bolayır, 2007:337). Bu bölgelerin dışında sürgün yerleri olarak; “*Bursa, Edirne, Bağdat, Taif, Akkâ, Gelibolu, Kıbrıs, Sakız, Midilli, Rodos, Limni, Bozcaada*” gibi yerler bulunmaktadır.

⁸⁷ “*Bir kişinin veya bir topluluğun ceza yahut güvenlik tedbiri olarak yaşadığı yerden başka bir yere belli bir süre ya da ömür boyu kalmak üzere isteği dışında gönderilmesi ve orada ikamet etmeye mecbur tutulmasıdır*.”. Bknz; Talip Türcan, “*Sürgün*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2010, C.XXXVIII, s.164. Sürgün, kavram olarak her ne kadar ceza veya güvenlik tedbiri olarak tanımlansa da cezalandırmak kavramı olarak daha yaygın şekilde kullanıldığı söylenebilir. Türklerde, Orta Asya göç zamanlarında bu cezalandırma sistemi çok fazla kullanılsa da Osmanlı Devleti'nde sürgün uygulaması yaygınlaşmış ve daha kapsamlı bir hale getirilmiştir. Sürgün belgelerinde “*nefy*” sürgün edilen bölge de “*menfa*” olarak görülmektedir. Osmanlı'da sürgün iki amaçla kullanılmıştır. Bunlardan ilki; kişilerin işledikleri suç nedeniyle bulunduğu bölgeden Kanunnâme'de belirtilen süre çerçevesinde uzaklaştırılması, ikincisi ise; bir toplumun genelini etkileyen bir tutumla karşı karşıya kalınması durumunda, iskân politikası nedeniyle toplu sürgün (ya da göç) uygulanır. Bknz; Kemal Daşcıoğlu, “*Sürgün*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2010, C.XXXVIII, s.167

II. Abdülhamid döneminin en meşhur sürgünleri ise Midhat Paşa ile vatan şairi olarak bilinen Namık Kemal'dir. Sultan, cülusunun ilk devirlerinde hal' ekibiyle tam olarak ters düşmek istememiş ve öncelikli olarak onların izlediği politikayı öğrenmek, siyasette yapacakları hamleleri görebilmek ve kendi saltanatını güçlendirebilmek için ılımlı bir politika takip etmiştir. Öte yandan Yeni Osmanlılarla da arayı bozmamış ve onlarla da görüşmelerini sürdürmüştür. Hatta Namık Kemal'i kimi zaman saraya davet ederek görüşlerinin kendisi için çok önemli olduğunu belirtmiştir (Özcan, 2002:1551-1553).

Bunların yanı sıra Midhat Paşa'nın halk içerisinde büyük bir popülariteye sahip olması, Meşrutiyet'in ilanı nedeniyle kendisine karşı yapılan sevinç gösterileri Sultan'ın, Midhat Paşa'ya karşı düşmanlık beslemesine neden olmuştur. Bunun yanında Midhat Paşa'nın iki padişahın hal'inde etkili olması, V. Murad'ı tahta geçirebilme ihtimali ve devlet erkânı içerisindeki rolü Midhat Paşa'ya karşı Sultan'ın tavır almasına neden oluyordu. Bu meseleler elbette ki Saray içerisinde de biliniyor ve çıkar sahipleri Midhat Paşa aleyhine jurnaller veriyordu. Midhat Paşa'nın, Padişah'a verdiği arizaların cevap bulmaması Sultan ile arasındaki iplerin kopmasına neden olmuştur. Midhat Paşa sarayla olan irtibatını keserek Sultan'a görevlerini ve Kanun-i Esasi'yi hatırlatan bir mektup yazmıştır. Bu ise bardağı taşıran son damla olacaktır. Nitekim Midhat Paşa, 5 Şubat 1877'de Dolmabahçe Sarayı'na çağrıldığında azledildiğini ve rıhtımda duran vapurla yurtdışına menfaya gönderileceğini öğrenecektir. Sultan, Midhat Paşa'nın gidişinin sessiz olması ve propagandaların önüne geçmek için gerekli tedbirleri almıştır. Sonuçta Kanun-i Esasinin 113. Maddesi gereğince Midhat Paşa azledilerek sürgüne yollanmıştır (Georgeon, 2012:88-89,91-93; Özcan, 2002:1553-1554; Akarlı, 1999:256; Daşcıoğlu, 2010:168; Bolayır, 2007:324-327; Bereketzâde İsmail Hakkı, 1997:195; Mehmed Memduh, 1990:C.II,20).

Midhat Paşa hatıralarında belirttiğine göre; II. Abdülhamid'in saltanata getiriliş süreci onda büyük etki yaratmış ve bu etki de Sultan'ı iktidarını güçlendirmeye yöneltmiştir. Bu yolda Sultan hal' ekibini çevresinden uzaklaştırma çabasına girişmiş ve onları itibarsızlaştırıp atıl bırakarak sürgüne göndermiştir. Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesine halkın ses çıkarmamasını sağlamak için Paşa'nın Osmanlı Hanedanı aleyhine yazdığı bir takım kâğıtların olduğu ortaya çıkarılmıştır. Midhat Paşa'nın sürgününden kısa bir süre sonra Rüştü Paşa ve Hayrullah Efendi de sürgün edilmiştir. Sonuçta hal' meselesine karışanlar ve hürriyet taraftarları yavaş yavaş merkezden uzaklaştırılmıştır (Midhat Paşa, 1325:C.I,235-236). Ali Haydar Midhat, babası Midhat Paşa'nın sürgün olarak Avrupa'da bulunduğu müddetçe büyük sıkıntılar çektiğini söylemektedir. Ona göre; bu sıkıntıların en başında, uzun zamandır

çalıştığı ve büyük uğraşlar vererek elde ettiği Meşrutiyet'in “*müstebit bir hükümdar*”ın elinde yok olması gelmektedir (Midhat, 1946:50).

Midhat Paşa'nın iki yıl süren sürgünü İngiltere'nin de dikkatini çekmişti. Sultan II. Abdülhamid bu durumdan tedirgin olunca Midhat Paşa'nın geri dönmesine izin vermiştir. Fakat kendisini yine de devletin payitahtında istememiş ve ona duyulan sempatiden rahatsız olmuştur. Bu nedenle Midhat Paşa'yı önce Suriye vilayetine, ardından Bağdat vilayetine ve son olarak da Aydın vilayetine vali olarak atamıştır. Bu süreç içerisinde Midhat Paşa ile Sultan arasındaki gerginlik devam etmiştir. 1881 yılının başında Midhat Paşa'nın aleyhinde olan kişiler, Paşa hakkında Sultan'a suikast düzenleyeceği dedikodusunu çıkarmışlardır. Bu haber büyük yankı uyandırmış ve Midhat Paşa, İzmir'de tutuklanarak İstanbul'a getirilmiştir. Burada Midhat Paşa ve Sultan Abdülaziz'in hal'ine dâhil olmuş kişiler Sultan Abdülaziz'i öldürmekle suçlanmışlardır. Yıldız'da Çadır Köşkü'nde mahkeme kurulup yargılanmışlardır. Mahkeme sonucu Midhat Paşa, Hayrullah Efendi, Mahmud ve Nuri Paşaların da içlerinde bulunduğu şahıslara idam kararı verilmiş olmasına karşın Sultan II. Abdülhamid'in isteği sonucu idam cezaları Taif'te müebbet hapse çevrilmiştir. Burada hapisteyken 1884 yılında Midhat Paşa bir gece boğularak öldürülmüştür (Georgeon, 2012:159-163; Çetinsaya, 2016:370-371; Biren, 2006:C.II,128). Böylelikle Sultan II. Abdülhamid saltanatına karşı en büyük tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Midhat Paşa hatıralarında Sultan'ın idam cezalarını sürgüne çevirerek merhamet gösterisi yaparken, Yıldız'da gözaltı süresinde ve mahkeme esnasında burayı nasıl bir işkencehane haline çevirdiğini gizlemeye çalıştığını ama yine de gerçeğin ortaya çıktığını söylemektedir (1325:C.I,338).⁸⁸ Ayrıca II. Abdülhamid'in Yıldız'da kurduğu mahkeme oyunundaki asıl amacının Sultan Abdülaziz'in ölümünü V. Murad'ın üzerine yıkmak ve tekrar saltanata getirilme ihtimalini ortadan kaldırarak, kendi hayat ve saltanatını güvence altına almak olduğunu da dile getirmektedir (Midhat Paşa, 1325:C.II,62-63). Midhat Paşa'nın Taif'te boğdurulmasıyla ilgili Kazım Karabekir hatıratında şu yorumu yapar: “*Padişah, Taif zindanlarına en kıymetli devlet adamlarını sürerken ve hatta en kıymetlilerini boğdururken, ne millet ve ne de orduda ufak bir kıpırdama bile olmadı.*” (Karabekir, 1993:126).

Midhat Paşa'nın sürgününden kısa bir süre sonra Namık Kemal de gözaltına alınarak mahkemeye çıkarılacaktır. Bundaki en büyük etken ise halkın hürriyet fikirlerinde Namık

⁸⁸ Yıldız Sarayı'ndaki sorgulama ve yargılamaya dair Sultan Abdülaziz'in mabeyncisi Fahri Bey'in hatıraları ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bknz; Mabeynci Fahri Bey, (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), **İbretnümâ**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989

Kemal'in etkisidir. Namık Kemal Hapishane-i Umûmî'de gözaltına alınarak mahkemeye çıkarılmıştır. İsnat edilen suç ise daha önce bahsedildiği üzere Namık Kemal'in Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesine dair söylediği “*ikilenen şey üçlenebilir de*” şeklindeki jurnaldır. Yapılan yargılama sonucunda Namık Kemal'in Girit, Sakız yahut Midilli adalarından birinde zorunlu ikamete memur olarak gönderilmesi kararlaştırılır. Birkaç gün sonra Namık Kemal Midilli Adası'na gitmek üzere yola çıkar. Burada dikkati çeken husus Namık Kemal'in kararında “*menfa/sürgün*” yerine “*zorunlu ikamete memur*” ibaresinin yer almasıdır (Bolayır, 2007:327-331; Georgeon, 2012:159). Devletin yazışmalarında yahut mahkeme kararlarında; sürgüne gönderilen mahkûmlar belgeye “*sürülmüş/sürgün*” olarak geçirilmez, onun yerine bölgeye gönderilen mahkûmlar için “*misafir*” teriminin kullanılması uygun görülürdü (Kırmızı, 2016:107).

Sultan II. Abdülhamid devrinin en çarpıcı sürgün olaylarından biri de Damad Kemâleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgünüdür. Kemâleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in kızlarından Naime Sultan ile evlenmiştir. Paşa, Naime Sultan'ın hastalanması üzerine çağrılan doktordan hastaya “*kokodilat enjeksiyonu*” vermesi istenmiştir. Bu mesele Saray'a; Kemâleddin Paşa'nın V. Murad'ın kızı Hatice Sultan'la ilişkisi olduğu ve Naime Sultan'ı öldürüp onunla evleneceği bunun için de doktordan zehirli iğne yapmasını istediği şeklinde aksettirilmiştir. Bu meseleyi öğrenen II. Abdülhamid, işin derhal tahkik edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Saray'a pek çok hekim çağrılmış ve adı geçen enjeksiyonun ne olduğu hakkında bilgi alınmıştır. Doktorlar bunun tıpta birçok alanda kullanıldığını ifade etmişlerdir. Ancak buna rağmen Naime Sultan'a iğneyi yapan doktor önce Basra'ya ardından da Konya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sonrasında Sultan, Naime Sultan'ı Kemâleddin Paşa'dan boşatarak, onu Bursa'ya sürgün etmiştir. Kemâleddin Paşa, burada hiç kimseyle görüşemez, hiçbir şekilde dışarıya çıkamaz şekilde kendisi için kiralanmış bir konakta yaşamaya mahkûm edilmiştir (Biren, 2006:C.I,414-416; Semih Mümtaz, 1945:39-40).

Hanedan üyelerinin sürekli gözetim altında olduğu ve onlarla iletişim halinde olan herkesin de aynı gözetime tabi tutulduğu bilinmektedir. Daha önceki bölümlerde Veliâht Reşad Efendi ve onun terzisi ile ilgili jurnallerin Sultan II. Abdülhamid'e ulaştığı ve Sultan'ın da bu konuda titiz davrandığı belirtilmişti. Mabeyn mütercimlerinden Hikmet Bey ve ceyb-i hümayun kâtiplerinden Hayri Bey bir gün Veliâht Reşad Efendi'nin ünlü terzisi Vidovic'e gitmişlerdir. Bu durum Sultan'a haber edilince, bu iki kişi derhal Sivas ve Harput'a sürgün edilmiştir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:136).

II. Abdülhamid, saltanatını müdafaa için devletin bütün organlarını aktif bir şekilde kullanıyordu. Kendisine karşı oluşabilecek her türlü tehlikeyi bertaraf etmek için şiddet yerine daha sessiz bir sistem uyguluyordu. Sultan'ın muhaliflere göre Bizanslı otokratlardan tek bir farkı vardı; o da hürriyet şehitlerinin artmasından korktuğu için Bizanslı muadilleri gibi şiddet eğilimi göstermemesiydi. Bu nedenle sürgün etmeyi tercih ediyordu. 1890 sonrası yeniden oluşmaya başlayan Jön Türk ittifakı Sultan'ın uykularını kaçtırmaya yetmişti. Muhalefete dâhil olmaya çalışan yahut bu minvalde jurnal edilen herkes mercek altına alınıyordu. Sultan II. Abdülhamid, gençliğin, Midhat Paşa ve Namık Kemal'in başlattığı hürriyet yolundan gitmek ve Jön Türkleri yeniden canlandırmak için mücadeleye başladıklarını görüyordu (Baykurt, 2009:12,28,34; Bolayır, 2007:346; Uşaklıgil, 1965:9; Mehmed Selâhattin, 2006:8; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, 2010:153).

Ahmet Rıza, İshak Sükûti, Mizancı Mehmed Murad, Dr. Şerafeddin gibi önderler *Meşveret* isimli gazetede Padişah'ı ve yönetimini ağır eleştiriyordu. Fakat Ahmet Rıza ve Mizancı Mehmed Murad arasındaki liderlik savaşı çok geçmeden hareketin çatırdamasına neden oldu. Bu da Sultan II. Abdülhamid'in çıkarlarıyla örtüşüyordu. Nitekim Sultan, önemli adamı Ahmet Celaleddin Paşa'yı Avrupa'ya anlaşma için görüşmeye yolladı. Buna göre Mizancı Murad, İstanbul'a geri dönecek, buna karşılık da Taşkışla'da tutulan Harbiyeli öğrencilerin hepsi serbest bırakılacaktı. Serhafiye Ahmet Celaleddin Paşa Mizancı Murad'ı İstanbul'a dönmeye ikna etti. Böylelikle Sultan II. Abdülhamid, Mizancı Murad'ı yanına çekerek Jön Türklerin muhafazakâr kanadını dağıtmayı ve muhalefeti kısa süre içerisinde bitirmeyi planlıyordu. Kısmen de başarılı oldu. Mizancı Murad'ın İstanbul'a dönmesiyle birlikte Avrupa'daki Jön Türklerde büyük bozgun yaşandı. Fakat II. Abdülhamid, Mizancı Murad'ın gelmesine rağmen, Taşkışla'daki tutukluları serbest bırakmak yerine “*Şeref*” isimli bir vapura bindirerek Trablus'a sürgüne yollamayı tercih etti. Bu sürgün alayı kendilerine “*Şeref Yolcuları*” diyorlardı. Bunlar gemiye bindirildiklerinde Sultan'ın adamlarına hep bir ağızdan bağırmağa başlamışlardır. Cami Baykurt eserinde sürgün alayının Şeref Vapuru'na bindirilirken padişahın adamlarına “*Yuha*” diyerek bağırıklarını belirtir. Baykurt, bu bağırışların bir gün “*sarsak rejim*” olarak nitelendirdikleri otoriter yönetimi yıkacağını iddia etmiştir (Baykurt, 2009:42-45; Karabekir, 1993:43; Lewis, 2015:270; Georgeon, 2012:466-467; Süleyman Tefvik, 2013:216-217).

Trablus'a geldiklerinin ilk günü orada kendilerini karşılayan valiler ve komutanlar, af dilemeleri karşılığında aff-ı şahaneye nail olacaklarını sürekli tekrarlıyorlardı. Ayrıca “*kaçmamalarını bunun işleri daha kötü hale sokacağını, eğer hal ve hareketlerine dikkat*

ederlerse ve padişaha sadakatlerini bildirirlerse her şeyin düzeleceğini” de söylüyorlardı. İfade edilen firar endişesi bunların Avrupa’daki Jön Türklere katılma ihtimali ve bunun da Sultan’ın saltanatını tehlikeye düşürmesiyle ilgiliydi (Baykurt, 2009:46-47; Mentеше, 1986:112-113). Sultan II. Abdülhamid bu hamlesiyle hem Avrupa’daki Jön Türk hareketini bozguna uğratmış, hem de merkezde kendisine karşı oluşan fikir hareketlerinin önüne geçmeyi bir süreliğine de olsa başarmıştı (Baykurt, 2009:143-144).

Hatırat yazarlarının çoğunluğu Sultan’ın sürgün cezasını kendi menfaati doğrultusunda kullandığını düşünmektedirler. Buna karşın sürgün cezalarının hepsinin haksız yere uygulanmadığını düşünen hatırat yazarları da bulunmaktadır. Onlar, sürgün cezasını alanların başka bir yönetim sisteminde veyahut II. Meşrutiyet devrinde daha ağır cezalara çarptırılacağını iddia etmektedirler. II. Abdülhamid’in vehimli yapısı menfaların kötü muameleye uğramalarını engellemektedir. Bu dönemde sürgün cezası uygularken dahi menfalara maaşlarının verildiği ve buldukları yerlerde rahat yaşadıkları düşünülmektedir. Fakat II. Meşrutiyet devrinde sürgünlerin yaşam koşullarının daha zorlu olduğu ve çoğunun sürgün edilmek yerine öldürüldüğü belirtilmektedir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:129,132).

2.3. PADİŞAHIN İNAYETİ (İHSAN, NİŞAN, TALTİF)

Sultan’ın muhalefeti sürgün ile bastırmasının yanında uyguladığı bir diğer politika da ihsan ve nişanlarla taltif ederek muhalifleri yanına çekmeye çalışmasıdır. İktidarını kuvvetlendirmek ve bürokratik gücü elinde toplamak adına nişan-ihsan sistemini ustalıklı kullanmıştır. Hükümdarlık alameti olarak da görülen nişan-ihsan sistemini olabildiğince elinde bulundurmaya, bu gücü diğer vasallarla paylaşmamaya çalışmıştır.⁸⁹ İhsanlar genel olarak *“askerlerin cesaretini, memurların çalışkanlığını, devlet ricalinin ve sefirlerin oynadıkları rolleri ödüllendirmeye”* yönelik bir sistem olarak kullanılsa da Sultan II. Abdülhamid, bunların dışında muhalefeti kendi safına çekmek, sadakatlerini sağlayabilmek ve iktidarını güçlendirmek adına da kullanmıştır (Georgeon, 2012:211; Deringil, 2013:74; Deringil, 2014:48). Bu, sadece yönetim içerisinde yararlılık gösteren devlet ricaline verilmekle kalmıyor, pek çok jurnalcinin de bu payeden yararlandığı biliniyordu. Sultan’ın en büyük amacı siyasetini genişletmek için insanları yakınında, kontrol edebileceği mesafede tutabilmektir. Kendi etkinliğini geliştirebilmek için harcanan paralar veya verilen atiyeleri taht ve saltanatını, devletin bekasını koruyabilmek adına harcanmış şeyler olarak görüyordu

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz; Edhem Eldem, **İftihar ve İmtiyaz/ Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s.356

(Tahsin Paşa, 2007:11; Akyıldız, 2012:64; Akyıldız, 2010:87; Ortaylı, 2002:1528; Karpat-Zens, 2002:1502).

Edhem Eldem'e göre; Sultan'ın otoriter rejimi korku ve dehşet ile donatılmıştı. Bu rejimin destekleyici unsurları ise; sansür, jurnal ve sürgündü. Bir diğer yöntem de ihsan ve nişan yoluyla taltif etmektir. Böylelikle Sultan, bir kısmını korku ve dehşet ile bastırıldığı muhalefetin bir kısmını da en yükseğe çıkararak kendi yanına çekiyordu. Bunun yanı sıra devlet erkânı arasındaki ihtiras ve entrikayı da körükleyerek muhalefetin birleşmesini engelliyordu (Eldem, 2004:278).

Sultan'ın bu politikası her ne kadar Osmanlı siyasi geleneklerinden biri sayılsa da, garip ahlak olarak görülmüş, olay daha çok “*insanları para ile satın alma*” şeklinde yorumlanmıştır. Sultan'ın kendi siyasetini yürütebilmek adına kötü insanları fesad yolunda kullandığı, kötülükle elde edemediği insanları da hediye ve atiyelerle yakınında tutmaya çalıştığı ve böylelikle kendisini güvence altına almaya çalıştığı söylenebilir (Uşaklıgil, 2014:624). Sultan II. Abdülhamid her türlü atıye, nişan ve hediyelerle insanların kendisine sadakatle bağlanmasından son derece memnundu. Çevresindeki insanların hepsinin kendisine muhtaç olması ve sadece kendisinden yardım dilemeleri, kendisinden istekte bulunmaları ve ona minnettar olmaları gerekliydi (Mayakon, 2010:192; Biren, 2006:C.I,300).⁹⁰

Edhem Eldem, Sultan'ın nişan ve ihsan politikasının her ne kadar yeni ideolojik ve siyasi bir yaklaşım olduğunu düşünse de, nişan ve madalya politikasının niteliği ve niceliğinin bu sistemin etkinliğini tartışılır bir konuma soktuğunu belirtir. Eldem, bu görüşe karşı antitez sunmak isteyen II. Abdülhamid savunucularının da nişan ve madalyaların dairenin dışında kalmış olarak nitelendirilen kadınlara ve gayrimüslimlere de verilmesinin aslında sistemin kapsamını göstermeye çalıştıklarını belirtmektedir (Eldem, 2004:332).

“*Sultan Hamid'in kanaatine göre para her vicdanı satın alabilir, hiç değilse bazı vicdanları yumuşatır ve herhalde insanlar menfaat sayesinde isticlâb olunabilir...*” Tahsin Paşa'nın bahsettiğine göre, Sultan'ın atıye ve ihsanları dağıtmasındaki en önemli faktör budur (Tahsin Paşa, 2007:55). Halid Ziya da bu duruma değinerek kalben zayıf olanları para ile satın almak, bunu başaramadıklarını övgü ve takdirle yakınında tutmak en iyi şekilde iktidarda kalmayı sağlamaktadır (Uşaklıgil, 2014:482; Mizancı Murad, 2005:76; Karpat-Zens, 2002:1502). Sultan'ın bu politikasını iyi bilip, bunu külâh kapmak için kullanan pek çok insan

⁹⁰ Ayrıca bkz; Eldem, , a.g.e., s.343-344

da mevcuttu. Nitekim çeşitli fikirler yahut jurnaller ileterek, ona sadakatlerini sunmayı görev bilenler makbul rical mertebesinden çeşitli payeler alabiliyordu (Çorlu, 2015:509; Ahmet Rıza, 1950:27 Ocak; Rey, 2007:30; Emin Yüce, 2010:216).⁹¹

Halid Ziya Uşaklıgil “arı kovarı” olarak tabir ettiği Yıldız Sarayını “*dolup taşan hatta hiç boşalmayan ziyaretçiler topluluğu*” olarak nitelendiriyordu. Uşaklıgil’e göre; insanlar herhangi bir makam elde etmek, paye alabilmek veya Sultan’ın yakınında bulunabilmek için sarayın kapısından eksik olmuyorlardı. Uşaklıgil o kapıdan her çıkanın “*bir kırmızı atlas kese*” yahut emniyetli bir görevle ayrıldığını da hatıralarında naklediyordu (Uşaklıgil, 1965:135).⁹² Bağlılık bildirme veya altın kese edinme dışında herhangi bir meselede başı sıkışan Sultan II. Abdülhamid’e gidiyor ve menfaat dileniyor; iş isteyen, para isteyen, hastaneye gitmek isteyen herkes Sultan’a başvuruyordu. Sultan eğer keyfi yerindeyse bu istekleri karşılıksız bırakmıyordu. Bu durum Halid Ziya Uşaklıgil’in anlatımını destekler niteliktedir (Topuzlu, 2017:88).

Sultan’ın himaye ettiği ve ihsanda bulunduğu insanların bir kısmının kötü niyetli oldukları ve bunu farklı yönlerde kullandıkları herkes tarafından bilinmektedir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:126). Semih Mümtaz hatıralarında Sultan’ın gönlünden gelerek verdiği atiyeler için “*helal hoş olsun*” dediği lakin bir işi halledebilmek maksadıyla verdiği zamanlarda ise “*arsız herifler, doymazlar ki*” dediğini nakletmektedir (Semih Mümtaz, 1945:85).⁹³ Belirtildiğine göre Sultan’ın rejiminin sağladığı bu konforlu hayattan memnun olan çevre padişahlarından memnun, o da bu çevreden memnundu. İki taraf da kendi istikbali dışında bir şeyi düşünmüyor ve görmüyordu (Resneli Niyazi, 2003:201; Karabekir, 1993:28; Mehmed Memduh, 1990:C:II,49; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:93).

⁹¹ Sultan’ın gelini Mislimelek Hanım her ne kadar bunun Sultan’ın hoşgörüsünden ileri geldiğini iddia etse de Sultan’ın ve seleflerinin de çokça kullandığı bir politikaydı bu. Bknz; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.30

⁹² Edhem Eldem eserinde Jacob Landau’nun “*Nişan*” maddesindeki şu görüşünü nakleder: “*Abdülhamid II’nin saltanatı esnasında eski ve yeni nişanların adedi o kadar artmıştır ki gerçek değerleri düşmüştür.*” Yalnız Edhem Eldem, Selim Deringil’in, Landau’nun görüşünün aksi bir görüşte olduğunu belirtmektedir. Deringil’e göre nişan rejiminin, taltif edilen kişinin niyetine yatırım olarak gördüğünü ve “*sisteme dâhil edilme sembolleri*” olduğunu belirtmektedir. Edhem Eldem bunların aksine iki görüşün de birbirini tamamladığını ve aslında bu sistemin “*olumlu*” olduğu kadar “*suiistimal edilebilir*” olduğunu da belirtmektedir. Bknz; Eldem, **a.g.e.**, s.333-334

⁹³ Edhem Eldem, Sultan II. Abdülhamid’in nişan ve taltif konusundaki cömertliğinin işareti olarak Yıldız Sarayı’ndaki “*nişan dolabı*”nı göstermektedir. Her zaman elinin altında bulunan bu dolapta 1896 yılında 878 nişan ve 2.995 madalya bulunurken, 1901 yılında 1.252 nişan ve 2.214 madalya olmuştur. Sultan’ın nişan ve madalya stoku bu sisteme ne kadar önem gösterdiğinin belirtisidir. Bahsedilen ve yukarıda da belirtilen örnekler ışığında bu sistemin aslında Sultan’ın ne kadar keyfi ve ayrımcı bir düzen içerisinde yürüttüğünü göstermesinin yanı sıra liyakat sisteminin de altüst edildiğini ve bu sistemin gerçekleşmesinin ne ölçüde hayal ürünü olduğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca bknz; Eldem, **a.g.e.**, s.337-338

Sultan, tahta çıktığında kendisine destek bulabilmek ve Meşrutiyet erkânını karşısına almamak için onların görüşlerine önem vermiş, çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. Bu isimlerden biri de Namık Kemal'dir. Sultan II. Abdülhamid'in cülusundan kısa bir süre sonra İstanbul'a ailesinin yanına gelen Namık Kemal'in ilk zamanlarda herhangi bir memuriyeti olmadığını, fakat Sultan'ın kendisini sevdiğini, sürekli saraya çağırıldığını ve çeşitli ihsanlarda bulunduğunu oğlu Ali Ekrem Bolayır hatıralarında nakletmektedir (Bolayır, 2007:54-55). Sultan'ın inayetine nail olan bir başka isim ise ünlü ressam Fausto Zonaro'dur. İstanbul'a geldiği zaman yaptığı "*Ertuğrul Süvarisi Köprüde*" tablosu Sultan tarafından beğenilince saraya davet edilmiştir. Bu ziyaretlerden birinde Sultan II. Abdülhamid'in çalışma esnasında kendisini izlemek ve kendi eliyle bir hediye vermek için yanına geldiğini fakat Başkâtip Tahsin Paşa'nın önemli mesele olduğunu bildirmesi üzerine bu merasimin yarıda kaldığını belirtir (Zonaro, 2004:281-282). Sultan'ın Zonaro gibi önemli kişilere çeşitli hediye ve ihsanlarda bulunması, Avrupa hükümdarları gibi sanatçı ve aydınları himaye etme politikasından kaynaklanmaktadır.

Bunların dışında Sultan'ın şehzadelik zamanında kendisine fazlasıyla yardımı dokunmuş, ticaret yapmasında ve servetini idare etmesinde yol göstermiş olan Yorgo Zarifi, Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine verilen nişan, rütbe ve ihsanları reddetmiştir. Sultan daha sonra Zarifi'nin eşine o dönemlerde kadınlara da vermeye başladığı Şefkat Nişanı'nı bahşetmiştir (Zarifi, 2006:160). Sultan'ın verdiği nişan ve ihsanları reddeden bir diğer kişi de Midhat Paşa'dır. Ali Haydar Midhat ve annesi, Sultan II. Abdülhamid tarafından Dolmabahçe Sarayı'na davet edilmiş ve burada kendilerine nişanlar ve hediyeler takdim edilmiştir. Akşam olup evlerine döndüklerinde Midhat Paşa ve eşi arasında geçen konuşmaya göre; Paşa'nın eşi sarayda kendilerinin kötü muameleye maruz kaldıklarını, bu durumdan son derece rahatsız olduklarını ve bu işi planlayanın bizzat Sultan II. Abdülhamid olduğunu söylemiştir. Sultan'ın iyi niyetli biri olmadığını, verdiği rütbeleri kabul etmemeleri gerektiğini Midhat Paşa'ya bildirmiştir. Paşa da eşini haklı bularak şahsi nişanları kabul edip, o zamanlar dört yaşında olan Ali Haydar Midhat'a verilen rütbeleri Sultan'a iade etmiştir. Bu durum Sultan ile Midhat Paşa arasındaki gerginliğin artmasında etkili olmuştur (Midhat, 1946:10-11).

Ahmet Rıza II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelmiş ve Mebusan Reisliği'nde bulunmuş İttihat Terakki üyelerinden olmakla birlikte Sultan II. Abdülhamid'in hediye ve ihsanda bulunmak istediği kişilerden biridir. Sultan'ı Saray'da ilk defa ziyaret ettiğinde kendisine bir kol saati ile elmaslı bir kalem ihsan buyrulmuştur (1950:31 Ocak). Bir

müddet sonra II. Abdülhamid kendisine rütbe ve nişan vermek istemişse de Ahmet Rıza buna gerek olmadığını söyleyerek reddetmiştir. Bunun üzerine Sultan, kendisine bir konak hediye etmek istemiş, Ahmet Rıza'nın buna da gerek olmadığını söylemesi üzerine Sultan'ın bu duruma güceneceği ve iplerin iyice gerileceği düşüncesiyle, Ahmet Rıza, Sultan'ın kendisine hediye etmek istediği konağın bir kız kolejine dönüştürülmesini isteyerek, bu durumun hem vatana faydalı olacağını hem de kendisini daha mutlu edeceğini belirterek işi tatlıya bağlamıştır (Ahmet Rıza, 1950:1Şubat).⁹⁴

Öte yandan Sultan II. Abdülhamid yabancı elçilerin de gönlünü kazanmayı ihmal etmemiştir. Sultan kendisine minnettar bırakacak tarzda hoş hediyeler ve cömertlikler göstermiştir. Elçileri yemekle ağırlayıp güzel vakit geçirmelerini sağladıktan sonra nadide nişan ve hediyelerle kendisine bağlamaya çalışmıştır. Bu elçiler arasında İngiliz Elçisi Lord Dufferin ve kızı, Fransız Sefiri Mösyö Constant ve Amerika Sefiri Mr. Lieshman ile eşi de bulunuyordu. Bu tarz güzel hediye ve nişanlarla Sultan II. Abdülhamid kendisinin aleyhinde bulunan herkesi yanına çekmeyi başarıyordu (Tahsin Paşa, 2007:321; Ali Said, 1994:45; Ş.Osmanoğlu, 2016:41). Sultan'ın gelini hatıralarında bu yönünün aslında politika icabı değil kendisinin hediye etmeyi çok sevmesinden kaynakladığını, eli açık bir insan olduğu için istenilen bir şey olduğu zaman geri çevirmeden yerine getirmeye çalıştığını ve hoş görülmesi için de ne kadar aleyhinde davranılsa da onlara yardım ettiğini ve maaş bağladığını dile getirmiştir (Marşanoğlu, 2011:23).

Dönemin en ilginç olaylarından birini Balıkesir Mutasarrıfı Mehmet Alî Aynî nakletmiştir. Mehmet Ali Aynî hatıratında, “*Çerkes Reşit*” vakasının o dönem kendisini fazlasıyla meşgul ettiğini belirtmiştir. Çerkes Reşit, Sultan II. Abdülhamid zamanında Çarkırcalı adlı eşkıyayı takip etmek üzere görevlendirilmiştir fakat bu takip esnasında Çerkes Reşit eşkıyalıkla daha iyi kazanılacağını düşünerek Manisa'da birkaç köy ve askeri mühimmat deposunu basarak birkaç tüfek ve on-on beş kişi ile birlikte vazifesini bırakarak köy köy gezmeye, eşkıyalık etmeye başlamıştır. Bursa havalisine vardığında bölgenin kumandanı İstanbul'a Çerkes Reşit isimli eşkıyanın İstanbul'u basacağını ve Sultan'ı tahttan indireceğini telgrafla bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan'da büyük bir telaş hâsıl olur. Mehmet Ali Aynî'ye telgrafla bu işin takibinin kendisine verildiği bildirilmiştir. Mehmet Ali Aynî görevlendirdiği bir grup adamla Çerkes Reşit'in peşine düşmüş ve onu bir mağarada sıkıştırmışlardır. Ancak bir gece yarısı aniden İstanbul'dan Çerkes Reşit'e zarar verilmemesi

⁹⁴ Ayrıntılı örnekler için bkz; Eldem, a.g.e., s.356-357

gerektiğine ve asinin Yıldız'dan gönderilen heyet ile İstanbul'a alınacağına dair bir telgraf alınmıştır. Bunun üzerine Çerkes Reşit İstanbul'a gönderilmiş, burada kendisine terfi ve taltif bahşedilmiştir (Mehmet Alî Ayni, 1945:48-50). Bu olay insanların taltif ve terfi için başvurduğu olayların vahametini göstermektedir. Sultan'ın bu olaydan ne kadar endişeye kapıldığını ve istenileni yerine getirmede tereddüt dahi etmediğini ortaya koymaktadır.

Bu döneme dair yapılan en büyük eleştiri ise; nişan ve rütbelerin herkese verilmesiydi. Mayakon bu dönemde nişansız ve rütbesiz kimsenin olmadığını dile getirir (Mayakon, 2010:55; Böcüzâde Süleyman Sami, 2011:16-17; Biren, 2006:C.I,79; Uşaklıgil, 1965:233). Falih Rıfki Atay da gazetelerin sütunlarında her gün nişan veya rütbe haberlerinin yer aldığını nakleder (Atay, 1999:21).⁹⁵ Ayrıca Sultan'ın ihsanda bulunduğu en yoğun dönemin Ramazan ayı olduğu belirtilmektedir. Tahsin Paşa da hatıratında yılın diğer önemli günlerinde olduğu gibi Ramazan'ın her günü Yıldız yokuşunun ihsan ve atıye almak için uğrayan insanlarla dolup taşıdığını ve insanların bu görüntüsünü tarif etmenin pek mümkün olmadığını belirtmektedir (Tahsin Paşa, 2007:143).

Sultan'ın insanlara verdiği rütbe, nişan, ihsan ve maaşların eleştirildiği noktalardan biri de bunu kendi hazinesinden yapmak yerine Hazine-i Hassa ve Maliye'ye ve Emval-i Vakfiye'ye yüklemesidir. Sultan'ın çevresindeki adamlara çeşitli imtiyazlar tanınması, maden ruhsatları vermesi ve bunun gibi pek çok imtiyazlar, hazırlanan Maden Nizamnâmesi'nin uygulanmasını zorlaştırmış, maaşların kendi hazinesi yerine Maliye'ye yüklenmesiyle de tam bir bütçenin çıkarılmasına engel olmuştur. Bu durum devletin gelir ve gider dağılımını altüst etmiştir (Biren, 2006:C.I,65,C.II,129). Ahmet Rıza'ya göre; Sultan II. Abdülhamid devrinden şikâyet eden bir başka kesim ise, Sultan'ın kendi bendelerine bir takım ayrıcalıklarda bulunması, rütbe ve maaş bağlamasını kıskananlardır. Bu kişiler Sultan'ın bendegâni gibi bundan faydalanamadıkları için onun yönetiminden ve kendisinden nefret etmektedirler (Ahmet Rıza, 1950:11Şubat).

İstibdat, zulüm, her tarafa yayılan irtikab (suç), irtişa (rüşvet), bir yandan memleketin serveti mahdut ve muayyen (sınırlı ve belirli) keselere akarken, bir yandan vatan evladının her sınırında dökülen kanları, ne kana ne de paraya doymayan saray, sonra hepsinin ortasında bütün mevcudiyeti zulümle yoğrulmuş, vehminin tahrikiyle (kuruntularının güdülemesiyle) gündün güne itisafını (yolsuzluğunu) artıran ve her tarafa hile ve iftiranın, kahır ve zecrin (eziyetin) ağlarını geren bir padişah... (Uşaklıgil, 2014:693).

⁹⁵ Ayrıca bknz; Eldem, a.g.e., s.341,

Halid Ziya dönemin genel durumunu ayrıntılarıyla açıklamış olmakla birlikte, Sultan ve rejimine karşı nefretin ne boyutlarda olduğunu da göstermektedir. Hüseyin Kâzım Kadri hatıralarında Meşrutiyet'e doğru Sultan'ın bu tarz ihsan ve imtiyazlarla itaat altına aldığı halkın da kendisine karşı ayaklandığını, artık hiçbir şeyin çare olmadığını dile getirir (Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:124). Bu dönemde Sultan'ın mevkiinin sarsıldığını ve her istenileni yerine getirdiğini Cemil Topuzlu nakleder (Topuzlu, 2017:113). Sultan saltanatını koruyabilmek için son çırpınışlarını yaşıyordur, fakat bu pek etkili olmaz. İddiaya göre Sultan II. Abdülhamid'in hal'inden sonra İttihatçıların rütbe ve nişan politikalarını terk etmesi ve bu havuzdan akan maaşın kesilmesi ile huzursuzluklar artmaya başlamış, pek çok ayrılmalar ve isyanlar baş göstermiştir. Bunlardan ilki Arnavut kesimden gelir (Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:232-233). Bu örnek, Sultan'ın rütbe ve nişanla kendisine bağlama politikasının başarılı olduğunu gösteren bir kanıt niteliğindedir.

2.4. MODERN BİR HALİFE

II. Abdülhamid devlet içerisinde nişan ve ihsanlarla otoritesini güçlendirmesinin yanı sıra, Avrupa Devletleri'ne karşı da kendisini göstermek, onların gözündeki “*Hasta Adam*” imajını yıkıp, yeniliğe açık, ıslahat taraftarı, modern bir hükümdar olduğunu göstermek amacındaydı. Saltanatı boyunca başlıca politikaları arasında “*halife*” sembolünün yer alması da Müslüman tebaa nezdinde meşruiyetini sağlamlaştırmaya yönelik bir çabadır. Selim Deringil, Osmanlı Devleti'nin, sadık bir tebaanın ötesinde bir Osmanlı vatandaşı görmek istediğini, gittikçe saygınlığını kaybettiği Avrupa karşısında kendisini kanıtlamak için “*ben de varım politikası*”na başvurduğunu dile getirir. Deringil, devletin kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla bir gelenek icad etme ihtiyacı hissettiğini, bu doğrultuda da nişan, bayrak, müzik gibi araçları kullandığını söyler. Oluşturulan geleneğin bir ayağı da Müslümanların koruyucusu vasfıyla Halifelik ve onun birleştirici kimliğidir. Nişan, bayrak ve müzik gibi geleneksel motiflerin yanı sıra Kur'an-ı Kerim hediye edilmesi de bir gelenek halini almaya başlamıştır (Deringil, 2013:23-24,30-31,50-51,57; Deringil, 2014:27,43,176,182).

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında, Anadolu ve Arap topraklarının öneminin artması onu Hilafet ve İttihad-ı İslâm politikalarını izlemeye sevk etmiştir. Sultan, kendisini dünya üzerindeki tüm Müslümanların hamisi ilan ederek Kanun-ı Esasi'nin 3. Maddesi ile Müslümanların koruyucusunun padişah makamıyla birleştirildiği bildirilmiştir (Georgeon, 2012:266). Sultan II. Abdülhamid'in kendisini zamanla Yıldız Sarayı'na kapatması eleştirilere neden olmuştur. Bunun yanı sıra halktan uzaklaştığı söylentileri, devletin bütün organlarına

ulaşma, bütün ipleri elinde bulundurma çabasına aykırı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid hem kendisini halife olarak görünür kılmak için halkın gündelik yaşantısına müdahale ediyor, hem de gizlenerek kendisini güvence altına almaya çalışıyordu. Bu durum, Selim Deringil'in tanımıyla onu "*pasif halife*" konumuna getirip birçok eleştiriye zemin hazırlıyordu. Bir yönüyle Sultan II. Abdülhamid görünmeden halkıyla etkileşime geçmek, onlarla belirli simgeler aracılığıyla bütünleşmek istiyordu (Deringil, 2014:30-31).

Rıza Tevfik "*Biraz da Ben Konuşayım*" isimli eserinde Sultan'ın hilafeti nasıl kullandığını ve ekseriyetle İngilizlere karşı nasıl bir politika izlediğini nakleder. Rıza Tevfik eserinde Sultan Vahdettin'in hekimbaşısı Reşat Paşa ile yaptığı konuşmada Sultan 11. Abdülhamid'in hilafet politikasıyla ilgili hilafeti Yavuz Selim'den daha aktif bir şekilde kullandığını belirtir. Özellikle İngilizlerin Hint ve Arap topraklarında Osmanlı aleyhinde yürüttükleri propagandalara karşı başarılı bir politika yürütmüştür (Rıza Tevfik, 2013:187).⁹⁶

II. Abdülhamid, halifeliğin sadece dış politikada değil iç politikada da etkili olduğunu fark etmiştir. Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki baskısının halifelik üzerinden nasıl şekillendiğini tahlil eden Sultan, dinin birleştirici gücünün ehemmiyeti doğrultusunda yeni politikalar geliştirmiştir (Georgeon, 2012:268) Avrupa'nın tazyikine karşı kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla geliştirdiği politik eylemlerden biri de "*Müslüman millet tasavvuru*"dur. Sultan, saltanatının ilk zamanlarından itibaren Müslüman kesime öncelik verme düşüncesindeydi. Fakat Anadolu ve Arap topraklarında elde kalan Müslüman unsurun az bir kesimi oluşturması ve bu kesimin de karma bir inanç sistemi (Sünnî-Şii) içerisinde ve eğitim seviyesinin düşük olması Sultan'ı öncelikle eğitime ve inanç birliğine yöneltti. Gökhan Çetinsaya'nın tabiriyle; "*Müslüman devlet Müslüman milletini arıyordu*". Sultan'ın en büyük hedefi eğitimle oluşturulmuş "*seküler Müslüman toplumu*" oluşturmaktı. Bunun için ilk icraat her köye bir okul ve cami yapılması olmuştur. Böylelikle Sultan, Müslümanları ortak bir kimlik ve ortak bir ideoloji altında toplayabilecekti. Bu İslam çatısı altında oluşacak "*Sünni-Hanefî bir İslam*" kimliği haline gelecekti (Çetinsaya, 2005:136-137; Çetinsaya, 2006:381). Devlet ve tebaa arasında kurulacak ilişkinin en büyük bağı da Halifelik bünyesinde tesis edilecek bir toplumdur. Halife unvanı ekseriyetle bu doğrultuda kullanılacaktı. Sultan II. Abdülhamid'in amaçladığı ilk husus Müslüman nüfusu birlik ve beraberlik duygusu ile Halifelik çatısı altında toplamaktı. Bu doğrultuda dilinden eksik etmediği Ayet-i Kerime de

⁹⁶ Ayrıca Bknz; Karpat-Zens, *a.g.m.*, s.1501

“inneme'l mü'minune ihve/Mü'minler ancak kardeşirler” (Hucurât:10) olacaktır. Sultan'ın sık sık bu ayeti tekrarladığı bilinmektedir (Biren, 2006:C.I,343).

Bunun yanı sıra Sultan, Bâbîâli üzerinde de bir halife otoritesi kurmaya çalışır, burada sık sık tekrarlanan “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Resule ve sizin içinizden olan iş ve yönetim sahibine de itaat edin.*” (Nisâ:59) ayeti de mutlak itaati simgeler (Georgeon, 2012:269). Sultan'ın burada yapacağı tek şey bir halife sıfatıyla sürekli bu vurguyu yapmasıdır. Osmanlı'nın daha önceki devirlerinde heterodoks yapıya taviz verilmiş olması, Sultan II. Abdülhamid döneminde müsamaha edilemeyecek bir duruma varmıştır. Çünkü Osmanlı toplumu çeşitli azınlık yapılarına bölünmüş ve hizipleşmeye başlamıştır. Burada Sultan'ın en büyük hedefi “Ortodoks bir İslam” oluşturmaktır. Sultan'ın siyasetinde en önemli nokta hilafetin imajını yükseltmektir. Bu bağlamda Hicaz yani kutsal yerler ön plana çıkmaktaydı. Sultan'ın Balkanların yavaş yavaş elinden çıktığını fark etmesiyle birlikte yüzünü Arap ve Anadolu topraklarına dönmesi de bu politikayla bağlantılıdır. Sultan, yeni bir politika güderek; Fatih Sultan Mehmed devrinden beri söylenegelen Roma'nın veliahdı, Balkan hâkimi, İmparator gibi unvanları kullanmak yerine “*Emir-ül Mü'minin ve Hadim-ül Haremeyn-i Şerifeyn*” gibi unvanları tercih etmiştir (Deringil, 2013:96,126; Deringil, 2014:60-61; Karpat-Zens, 2002:1499,1502; Çetinsaya, 2006:380-381; Georgeon, 2012:272; Küçüktaşçı, 2012:239). Deringil'in Albert Hourani'ye dayandırdığı alıntıya göre; “*Avrupa eyaletlerinin çoğunun yitirilmesi, imparatorluğun niteliğini değiştirdi. Müslüman bir dünyanın siyasal bağımsızlığının son tezahürü olarak, ister Türk olsun, ister Arap, Müslüman uyruklar, eskisinden de yoğun düzeyde, düşmanları tarafından kuşatıldıkları duygusuna kapılmış durumdaydılar.*” Bu kuşatılmışlık duygusundan en çok Sultan II. Abdülhamid yararlanmıştı. Deringil'in de belirttiğine göre II. Abdülhamid Müslüman toplumun içinde bulunduğu ümitsizlikten yararlanarak kendi meşruiyetini, savunma mekanizması üzerinden kurmaya başlamıştır (Deringil, 2014:60-61).

Müslüman toplum, içine düştüğü kuşatılmışlık psikolojisiyle kendini savunma ihtiyacı olarak İslam'ı meşrulaştırma yoluna gitmiş ve kendilerini Halifenin korumasına bırakmıştır. Sultan II. Abdülhamid Türk geleneği olan “*Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi*” (Zillullahi fi'l-Arz) unvanını halifelik ile birleştirerek bütün Müslümanların indinde meşruiyetini kanıtlıyordu (Deringil, 2014:61; Ortaylı, 2015:204-205). Sultan'ın hilafetine herhangi bir muhalefetin oluşmaması bu birleştirici politikanın göstergesidir. Asaf Tugay, “*Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat*” isimli eserinde Sultan II. Abdülhamid'in hilafetine dair şunları söylemektedir:

...Nesl-i Pâk-i Etrâkten, Hanedan-ı Celilüşşan-ı âl-i Osman'dan bu gün bilistihhak Erkî-Pıra-yı Saltanat-ı Osmanî, Emirülmüminin, Halife-î Hatem-ül Enbiya Sultan Abdülhamit Han-ı Sani benim de Padişahım, benim de Emirimdir. Ben kendisini Halide-i İslâm tanır ve vâcibülitaâ bilirim vüs-u tâkatım dâhilindeki evâmîr-i meşruasına muhalefeti kat'iyen dalâlet bilirim. Rıza-yı Şahanelerini gözedirim. Gece-gündüz devam-ı ömrüne, beka-yı saltanatına, âmal-i hayriyyesinde muvaffak olmasına dua ve i'lâ-yı şan-ı din ü millet yolundaki celâil-i himmet-i hüsrevânesini her yerde zikr ile kendisini sena ederim. Çünkü Şeref-i Şahanesiyle ben de teşerrüf, muvaffakiyyat-ı Şahanesiyle iftihar ederim. (Asaf Tugay, 1963:93-94).

Asaf Tugay eserin devamında II. Abdülhamid'in hilafetinin meşruiyet dayanaklarını da açıklar. Onun saltanata cülusundan beri çeşitli “küffar” ile mücadele ettiğini ve “*erbâb-ı fesad*”ı ortadan kaldırdığını belirterek, saltanata cülusunda vükela, ümera ve süferanın kendisine hem padişah hem de halife olarak biat ettiğini ve II. Abdülhamid'in halef ve selefleri içerisinde hilafet ve saltanatı en çok hak eden padişahlardan olduğunu söyler (Asaf Tugay, 1963:96,98-100). İsmail Kemal, Sultan'ın halkın sıkıntı çekmesine ve kendisine karşı ön yargı oluşmasına neden olduktan sonra hilafet politikasıyla güven kazanmaya çalıştığını belirtmektedir (İsmail Kemal, 2007:189). Mizancı Murad'ın da bu konuda aynı eleştiriyi yaptığını söylemek doğru olur. Mizancı Murad “*Tatlı Emeller Acı Hakikatler*” isimli eserinde Padişah'ın hilafetinin kutsal ve meşru olduğu kabul edilse de, bu makamı kötüye kullandığını ve ülkedeki aydınların çok azının bunu fark edebildiğini belirtir (Mizancı Murad, 2005:17-18).

Avrupalı devletlere kendisini kanıtlamaya çalışan Sultan II. Abdülhamid sanat ve kültür ile ilgilendiğini göstermek istiyor ve bütün Müslümanların hamisi olarak yeni bir imaj çizmeye çalışıyordu. Bu imaja göre Sultan büyük halife olmasının yanı sıra gerici bir tutum sergilemiyor, Avrupa'daki yenilikleri takip ederek sanata büyük saygı duyuyordu.⁹⁷ Özellikle yabancı bir ressamın saraya girip şehzadelerinin resimlerini yapmalarına izin vermesi de önyargıları kırmak niyetinde olduğunu gösteriyordu. Fakat şehzadeler ve sultanlar hakkında bu kadar esnek davranan Sultan, kendi portresinin yapımına müsaade etmiyordu. Nitekim saray ressamı Zonaro'ya kendisinin bir halife olarak makamı nedeniyle portresinin yapılmaması gerektiğini belirtmiş, bu uyarıyı dikkate almadığı takdirde sonuçların kötü olacağını bildirmiştir. Fransız Meclis Başkanı M. Paul Déschanel'in İstanbul ziyareti esnasında Yıldız Sarayı'nda Zonaro'nun yaptığı bir tabloyu beğenmesi üzerine Sultan II. Abdülhamid konuğuna tabloyu hediye eder. Zonaro, Sultan'ın böylelikle kendisini Avrupa'ya karşı sanatsever biri olarak göstermeye çalıştığını belirtir (Zonaro,

⁹⁷ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.277

2004:214,276,295; Deringil, 2014:35; Georgeon, 2012:339). II. Abdülhamid, bir de askeri kıyafet müzesi ve Kütahya tarihi çini imalatının gelişmesini istemiştir. Bunlar için girişimlerde de bulunmuştur. Askerî kıyafet müzesi için Mahmud Şevket Paşa görevlendirilmiş, pek çok eser toplanmış ve bunlarla bir müze kurulmuştu (Tahsin Paşa, 2007:213). Sultan'ın antika eserlere karşı ilgili olduğu da bilinmektedir. Büyük İskender'e ait lahitin (mezar) Amerikalılar tarafından satın alınmak istemesine ısrarla karşı çıkmış, bunu satmamıştır (Midhat, 1946:347). Sultan II. Abdülhamid'in Topkapı Sarayı'na görevli gönderip oradaki bazı sanat eserlerini Yıldız Sarayı'na taşıttığını ve sarayın bir takım yerlerine konduğunu Halid Ziya Uşaklıgil sitemkâr bir tavırla hatıralarında nakletmektedir (Uşaklıgil, 1965:95-96).

II. Abdülhamid kendisine sadık ve güçlü bir ordusu olsa da saltanatını müdafaa uğruna şiddete başvurmayı ve kardeş kanının dökülmesini halifelik vasfına aykırı olarak görüyordu (Woods, 1976:129). Saltanatının ilk zamanlarında Cuma selamlıklarını farklı camilerde gerçekleştirdiği, vehimli yapısından dolayı bunu Yıldız'daki Hamidiye Camisi'nde gerçekleştirdiği görülmektedir. Sultan'ın Cuma selamlıklarına ve diğer dini ritüellere fazlasıyla ehemmiyet vermesinin en büyük nedeni bir halife olarak vazifesini yerine getirmek istemesiydi. Hem dini hem de idari işleri yürütmesi gerekiyordu ve Sultan II. Abdülhamid bu konuda fazlasıyla aktif rol oynuyordu (Mayakon, 2010:90; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:193; Deringil, 2013:60; Georgeon, 2012:273; Özcan, 2002:1572).⁹⁸ Bayram merasimlerinde gerçekleştirilen dua ve saçak öpme âdetinin son dönemlerde yerini mendil öpmeye bıraktığı bilinmektedir. Sultan, bir halife olarak şeyhülislam ve ulema kesiminin yere kadar eğilip temenna etmelerini, rütbelerine ve dine olan saygısından izin vermemiş, bunun yerine daha simgesel bir tören olarak mendil öpme usulünü tercih etmiştir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:202; Mayakon, 2010:54; Ş.Osmanoğlu, 2016:17; Zarifi, 2006:345; Deringil, 2014:38-39).

II. Mahmud'dan sonra tarikat ve tekkeler daha serbest bırakılmış ve bir müddet sonra bu tarikat ve tekkelerin devletle bütünlüğü sağlanmıştı. İlber Ortaylı bu durumu; "*Tekke devlete yamandı, devlet tekkenin gözeticisi ve hamisi oldu.*" şeklinde yorumlamıştır (Ortaylı, 2002:1524). Zamanla devletin organizmalarında etkin olmaya başlayan tarikat ve tekkeler iktidarı belirleyen güçlü bir mekanizma haline gelmişti. Sultan II. Abdülhamid'in de bizzat saltanata gelişinde Yenikapı Mevlevi postnişini Şeyh Selahaddin Dede etkili olmuştur.

⁹⁸ Sultan'ın iyi bir hükümdar ve iyi bir halife olduğunu gelini Mislimelek Hanım hatıralarında dile getirmektedir, bkz; Marşanoğlu, a.g.e., s.132

Mevlevî şeyhlerinin II. Mahmud'dan beri Osmanlı padişah ve devlet adamlarıyla olan yakın ilişkileri, bu Mevlevî grubun devlet politikalarında etkili olmasına neden olmuştur. Birçok devlet adamının -özellikle reformist olanların- yakınlığını kazanan bu Şeyh, Midhat Paşa ile Sultan II. Abdülhamid arasındaki bağlantıyı kuran kişidir. Sultan II. Abdülhamid tarikat ve şeyhlerin devlet içerisinde önemini tahta çıkışından itibaren bilincinde olmuş ve kendi politikalarında bunu kullanmayı düşünmüştür. II. Abdülhamid'in sünnî Ortodoksluğu oluşturmada en önemli yardımcıları da bu tarikatlar ve onların şeyhleridir (Georgeon, 2012:67-68; Kırmızı, 2016:194; Akarlı, 1999:259; Deringil, 2014:77). Sultan'ın tarikat şeyhleriyle bu kadar bağlantı kurmasındaki bir diğer etken de tasavvufa olan yakınlığıdır. Bu yakınlık nedeniyle halk tarafından kendisine karşı daha fazla sevgi gösteriliyordu (Özcan, 2002:1572).

II. Abdülhamid esasen Kadirî tarikatından olmakla birlikte, Şazelî, Nakşibendî, Rifâî ve Halvetîlerle de ilişki içerisindeydi. Fakat Mevlevî ve Bektaşî gibi tarikatlara Jön Türkler ve Veliâht Reşad Efendi nedeniyle hep kuşkuyla yaklaştığı, gözetim altında bulundurduğu söylenebilir (Varol, 2010:203-204; Yüceer, 2012:255; Kırmızı, 2010:27). Hal' edildikten sonra Selanik ikametinde yanında bulunan hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey ile yaptığı sohbetlerde sık sık Kadirî tarikatından olduğunu belirten⁹⁹ Sultan, padişahlığı döneminde Kadirî tarikatının yanı sıra birçok tarikata ihsan ve "taamiye" denilen yemek paralarıyla yardımlarda bulunmuş, dergâhlarının onarımı için destek olmuş, şeyh ve müritlerinin bir kısmına maaş bağlamıştı. II. Abdülhamid tarikatların manevî yönünün halk ile iktidar arasındaki bağı nasıl kuvvetlendirdiğini bildiğinden onları desteklemeyi hiçbir zaman ihmal etmemiştir (Varol, 2010:203-208).

Sultan II. Abdülhamid, hilafet politikalarını belirli dini liderler aracılığıyla devam ettirmiştir. Fakat bu isimler hatıralarda farklı şekilde anlatılmaktadır. Sultan'ın çevresindeki bu tasavvuf önderleri birçok hatıratla ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Bunlardan ilki Şeyh Ebülhuda'dır. Tahsin Paşa, hatıralarında Ebulhuda Efendi'nin Başmabeynci Osman Bey vasıtasıyla İstanbul'a gelip Saray'a dâhil olduğunu, pek çok devlet adamının kendisinin müdavimi olduğunu belirtmesinin yanı sıra gözünün şeyhülislamlıkta olduğunu ve bu emele ulaşabilmek için her gün Sultan'a jurnal taşıdığını belirtir (Tahsin Paşa, 2007:184-185). Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım ise hatıralarında Ebulhuda'nın Sultan'ın cinci hocası olduğunu, saraya ara sıra çağrılıp fal bakıp rüya yorumladığını belirtmiş, bununla birlikte

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz; Âtîf Hüseyin, a.g.e., s.90,386,397

Sultan'ın Ebulhuda'ya fazlasıyla ehemmiyet verdiğini ve inandığını nakletmiştir (Marşanoğlu, 2011:63-65). Selim Deringil ise Ebulhuda Efendi'yi hilafetin etkisini toplumun bütün fertlerine kadar yayan ve halifenin meşruiyetini savunmak için risaleler yayınlayan bir propagandacı olarak anlatmaktadır (Deringil, 2013:125; 2014:78-79; Georgeon, 2012:274-275).

Bir diğer önemli isim de Cemaleddin Afganî'dir. Behiç Erkin hatıratında Cemaleddin Efendi'nin sohbetlerinden istifade edilen bir zat olduğunu, konağına pek çok devlet ricalinin gittiğini belirtir. Eserde, Cemaleddin Afganî'nin Sultan II. Abdülhamid'in aleyhinde bir görüşte olduğu fakat onun karakterinden etkilendiği için karşı gelemediği nakledilmektedir. Sultan'ın da Şeyh'ten İran Şahı Nâsırüddin'i öldürttüğü rivayetinin ulemâ ve İstanbul çevrelerinde dolaşması nedeniyle korktuğu hatıratla belirtilmektedir. Erkin, Cemaleddin Afganî ile Şeyh Ebulhuda'nın birbirlerinin baş düşmanı olduğunu belirtir. Cemaleddin Afganî İstanbul'a geldiğinde saraya davet edilir ve II. Abdülhamid ile görüşür. Bu görüşmede İslam âleminin vaziyetinin nasıl düzeleceğinden bahsederek Sultan'ı etkiler ve ağlatır. Cemaleddin Afganî, her ne kadar onunla bu diyalogu yaşamış olsa da gözetim altında olmaktan kurtulamaz. Konağa girip çıkan herkes mimlenir, göz hapsine alınır ki bunlar arasında Behiç Erkin de vardır. Erkin'in ifadesine göre; bu gözetimin en önemli nedeni yukarıda belirtildiği üzere Cemaleddin Afganî'nin İstanbul'dan verilen talimat ile İran Şahı'nı öldürttüğü söylentisidir (Erkin, 2010:40-43,47-48). Cemaleddin Afganî, Şeyh Ebulhuda gibi cinci hoca olarak anılmaktan öte farklı bir itibara sahiptir. Bunu Behiç Erkin'in yanında Abdülhak Hâmid Tarhan da anılarında belirtmektedir. Tarhan, Londra'da tesadüf ettiği şeyhin sohbetini dinlemekten keyif aldığını ve kendisini gönülden sevdiğini dile getirmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in de bu şeyhin müridi olduğunu belirtir (Tarhan, 2013:238-241). Sultan II. Abdülhamid'in Cemaleddin Afganî ile olan ilişkisi, Sünni-Şii bağlantısı kapsamında değerlendirilmektedir. Sultan, son dönemlerde Irak bölgesinde ve İran sınırında büyük aşiretler arasında Şiiğin yaygınlaşması üzerine bölgedeki muhalefeti sessizce bastırarak, Osmanlı'ya daha doğrusu padişaha ısındıracak bir güç olarak Cemaleddin Afganî'yi kullanmaktadır (Çetinsaya, 2005:142-144).

Sultan II. Abdülhamid'in, Balkanların Osmanlı Devleti'nin elinden yavaş yavaş çıkmaya başlamasıyla birlikte yeni politikası Anadolu ve Arap toprakları olmuştur. Bu politikada kullandığı en büyük araç hilafettir. Hilafete gelebilecek en ufak bir şüphe Sultan'ın bütün politikalarını alt üst edebilirdi. Sultan II. Abdülhamid'in dindarlığı üzerine daha önceki bölümde bahsedilmiş olmakla birlikte bu dindarlığı ve hilafeti ahiret inancının ötesinde siyasi

bir araç olarak kullandığı söylenebilir. Sultan, hilafetini güçlendirmek için dini vazifelerini titizlikle yerine getiriyor, İslam'ı muhafaza etmeye çalışıyordu. Cuma namazlarını da aksatmıyordu (Mayakon, 2010:86-89). Sultan, hilafete hâlel getirilmemesi meselesine ziyadesiyle dikkat ediyordu. Onun halife olarak meşruiyetini tehdit eden iki nokta bulunmaktaydı. Bunlardan biri Arap milliyetçiliği, diğeri Mısır Hıdivi'dir. Arap aydınları ve ailelerinin ileri gelenleri arasında başlayan milliyetçilik gün geçtikçe daha tehditkâr bir hâl almaya başlamıştı. Araplar arasında halifenin Kureyşî olması, bir kurul tarafından seçilerek ilan edilmesi ve sadece bir yönetici vasfına sahip olup hesap verme zorunluluğunun olması gibi önemli husular konuşulmaya başlanmıştı. Bu durum Sultan'ın bölgedeki hâkimiyetinin zayıflamasına neden olabilecek gelişmelerdi. Bundan dolayı Sultan, hilafetin bu hukuki prensiplerinin konuşulmasını yasaklamış ve Arap ileri gelenlerini kendisine bağlayabilmek için Ebulhuda ve Cemaleddin Afganî gibi isimleri yakınında tutmuştur (Baykurt, 2009:25-26; Çetinsaya, 2016:366; Deringil, 2014:67; Küçük, 1989:220; Varol, 2010:209).

Bir diğeri olan Mısır Hıdivliği ise Sultan'ı her zaman tedirgin eden bir meşruiyet krizidir. Hıdiv İsmail Paşa ile olan sorunlara Fransa ve İngiltere'nin de dâhil olması, Paşa'nın azli ve yerine Tefvik Paşa'nın getirilmesiyle çözülmüş gibi gözükse de Mısırlı milliyetçiler arasında bu sorun onur meselesi halini almış ve Arabi Paşa isyanıyla büyümeye devam etmiştir. İngilizlerin müdahalesiyle bastırılan Arabi Paşa isyanı sonrasında Mısır üzerindeki ağırlıklı güç İngiltere'nin eline geçmiş olsa da Sultan II. Abdülhamid bu bölge üzerinde halife olarak nüfuzunu sürdürdüğünü düşünüyordu (Kamil Paşa, 1991:17-22; Georgeon, 2012:152; Çetinsaya, 2016:366). Mısır Hıdivliği sadece yetki konusunda Sultan'ı tedirgin etmekle kalmıyor, belgelerde kullanılan unvanlar da Sultan'ın hilafet üzerindeki meşruiyetini sorgulamasına neden oluyordu. Hıdiv karşı kullanılan kelimelerdeki zamirlerin ona herhangi bir hilafet iması çağrıştırmaması dahi ciddi bir krize neden oluyordu. Sultan II. Abdülhamid'in dikkatini çeken bu nokta doğrultusunda meseleyi incelemek için Said Paşa görevlendirilerek keyfiyet halledilmeye çalışılmıştır (Said Paşa, 1328:C.I,160-162,165-166). Sadece elkab üzerinden değil, Mısır'dan getirilen Kur'an-ı Kerimler de didik didik ediliyor, bunların ülkeye girişi yasaklanmasının yanı sıra basımına da engel olunmaya çalışılıyordu. Kur'anlarda herhangi bir ayetin hilafete ve meşruiyetine zarar verecek bir tefsirinin bulunmasının önüne geçilmek isteniyordu (Deringil, 2014:66-67).

2.4.1. Modern Devlet Yolunda Atılan İlk Adım: Eğitim

Halifeliği ve dini yaşantısı münasebetiyle muhafazakâr olarak bilinen II. Abdülhamid, Müslüman kesimin dini eğitim, teknik ve ekonomik açıdan ilerlemesini istemekteydi. Bu

nedenle Müslüman tebaanın modern sistemde eğitimine ağırlık verilmeli, ilkokul düzeyine kadar ıslahatlar yapılmalıydı (Özcan, 2002:1573). Tanzimat bürokratlarından itibaren merkez politikalarında biri olan Avrupalılaşıma (Mission civilisatrice) reformlarında eğitim büyük bir yer tutmaktadır. Eğitim politikalarının II. Abdülhamid döneminde ilköğretim düzeyine indiği ve temel amacın kendisine tâbi eğitilmiş bir Müslüman sınıf oluşturmak olduğu bilinmektedir. Rusya’da, Rus olmayan unsurları asimile etmek amacıyla uygulanan “*Ortodoksluk, otokrasi ve milliyet*” politikasının aynısını Osmanlı’da uygulayarak kendisine tâbi eğitilmiş Müslüman millet oluşturmak istediği belirtilmektedir. Şeyhülislam’ın da Sultan’a takdim ettiği tezkirede din eğitiminin temelden başlanması gerektiği, bütün müfredatın gözden geçirilmesi ve ek din derslerinin verilmesi gerektiği yer almaktadır (Deringil, 2014:108).

Sultan modern eğitim sistemini geliştirmeye çalışmak ve yeni usulde okullar açmakla birlikte medreseleri kendi haline bırakmıştır. Sultan’ın ulemânın tutuculuğundan, her türlü gelişmeye kapalı olmalarından şikâyetçi olması ve işleyemeyecek duruma gelen medreselere ilişkin düşüncesi din adamlarının ve İslam düşünürünün tepkisini çekmiştir. II. Abdülhamid muhalefete karşı din desteğini sünî ve ılımlı/uyumlu tarikatlardan almaya çalışmış, bunun yanında halkın manevi duygularına seslenip “*Mehmetçik*” vurgusu üzerinden kendisine bir güç sağlamayı amaçlamıştır (Akarlı, 1999:260; Georgeon, 2012:276; Küçük, 1988:221). II. Abdülhamid Müslüman nüfusun eğitime önem vermiş, bu eğitimi temele indirip ilk ve ortaöğretime dayandırmayı ve bunu yaygınlaştırmayı planlamıştır. Öncelikle Anadolu ve Arap vilayetlerinde Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde modern eğitim sisteminin gelişmesi için yoğun bir uğraş sergilemiştir (Akarlı, 1999:259). Sultan II. Abdülhamid devri eğitim sisteminin klasik Tanzimat eğitim sisteminin devamı niteliğinde olup, köklü bir yapıyı barındırdığı söylenmektedir. Tanzimat’tan beri devlet ricalinin ve padişahların modernleşme yönündeki ilk atılımları eğitim sistemi üzerinden olmuştur. Önceki padişahların amaçladığı fakat gerçekleştiremediği modern eğitim sistemi kendisinin döneminde mümkün olmuş ve kurduğu okullardan kendisine muhalefet edecek yeni bir nesil doğmuştur (Ortaylı, 2002:1528; Karpaz-Zens, 2002:1505; Georgeon, 2012:347). Belirtildiği üzere Sultan’da Müslümanları eğitimle bir arada tutma çabası, duygu bütünlüğü oluşturma amacı mevcuttu. Bu nedenle her fırsatı değerlendiriyor, geniş coğrafya üzerinde okul açma girişimini başlatmış oluyordu. (İsmail Kemal, 2016:129; Deringil, 2013:138).

Sultan Hamid ise İstanbul’da Mekteb-i Mülkiye’yi ve liselerini, vilayet merkezlerinde gene Mülkiye liselerini, İstanbul’da Darülmualimin’i ve Darülmualimat’ı, Hukuk Mektebi’ni, Mekteb-i Nüvvab’ı, -mektebe düzenli devam edemeyecek memurlar için -Lisan Mektebi’ni, Sanayi-i Nefise Mektebi’ni, Ticaret ve Ziraat ve

*Baytar Mekteplerini, Sanayi ve Kız Sanayi Mektepleri'ni kurdu. Birçok yerlerde iptidai ve rüşti denilen ilk mektepleri vücuda getirdi. (Rey, 2007:48; Küçük, 1988:221; Ortaylı, 2002:1522; Georgeon, 2012:348-349).*¹⁰⁰

Bu okullardan en bilindik olanı ve üzerinde en çok tartışılanı ise Mekteb-i Mülkiye'dir. Bu, Sultan'ın bürokratik işleyişi hızlandırmak amacıyla, kâtip yetiştirmek için kurduğu bir okuldur. Hatıratlarda Mektebi Mülkiye'ye gerek muhalif bakış açısı gerek dönemin yönetici kadrosunun yetiştirilmesi açısından fazlasıyla yer verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Mekteb-i Mülkiye'yi kendisinin geliştirip ihya etmesi, mektebin mezunlarına ayrı bir ihtimam gösterilmesini de beraberinde getiriyordu. Sultan bu mektebe önem verir, mezuniyet merasimlerine saraydan kâtip gönderir ve hediyeler ihsan ederdi. Kaymakamlıklara veya mutasarrıflıklara yapılacak atamalarda bu mektep mezunlarına öncelik tanınırdı (Tahsin Paşa, 2007:48-49; Us, 2012:191; Georgeon, 2012:336).

1897 Yunan Harbinde Osmanlılar tarafından esir alınan bir Yunan askerinin cebinden İstanbullu Rum bir eczacıya ait mektupta; Yunan ordusunda göstereceği başarıdan daha fazla bir başarı elde ettiği; burada Osmanlı askerlerini verdiği ilaçlarla zehirleyerek savaşı kazanmada yardımcı olduğu belirtiliyordu. Eczacının bu ihanetinden Sultan II. Abdülhamid fazlasıyla müteessir olmuş ve ordunun gayrimüslim eczacılardan arındırılmasını ve acilen eczacı mektebinin kurulmasını emretmiştir (Albatı, 1945:16-17). Georgeon, Sultan II. Abdülhamid'in her vilayete bir Hamidiye Sanayi Mektebi açmayı planladığını ve maksadının Müslüman gençlerden sadık bir eğitilmiş nüfus yetiştirmek olduğunu belirtmektedir (Georgeon, 2012:339,350).

Kazım Karabekir ise hatıralarında, Sultan'ın devlet içerisinde aydın, münevver gençlerin çoğalmasından endişe ettiğini, halkı cahil bırakmaya çalıştığını belirtir. Karabekir'e göre; Sultan'ın amacı zulüm ve istibdadını yaşatabilmek için kendisine tâbi ve cahil bir kitlenin oluşmasıydı. Bu nedenle modern dünyaya ayak uyduran ve Osmanlı'nın gelişmesi için çaba gösteren gençlerin önüne geçmeye çalışıyor ve bu gençlerin örnek aldığı önderleri ya sürgün ediyor yahut da zindanlarda öldürüyordu (Karabekir, 1993:28). Sultan'ın Türk ve Müslüman unsuru cahil ve geri bıraktığı görüşüne Ali Haydar Midhat da katılmaktadır (Midhat, 1946:162). Bu görüşe en büyük tepki mabeyn kâtabi Ahmet Reşit Rey'den gelir. Rey hatıralarında, Sultan'ın asla halkı cahil bırakma amacı gütmeyeceği, eğer böyle bir isteği bulursa okullar açmak ve eğitim sistemini değiştirmek için bu kadar uğraş vermeyeceğini dile getirir.

¹⁰⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Vahdettin Engin, "II. Abdülhamid ve Çocuklar", **II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul, 2010, s.338-339,344-345

Ayrıca Sultan'ın Batı tarzı eğitime karşı olmadığını, geleneksel eğitimi bir kenara bırakarak modern tarzda eğitimi desteklediğini ve yaygınlaştırdığını belirtir. Avrupa medeniyetinin Osmanlı topraklarına girmesine izin vermediğini söyleyenlere de cevaben, Fransızca eğitimi veren lisan mekteplerinin açıldığını nakleder. Rey hatıralarında Sultan'ın eğitim düşmanı olmadığını, bunun kan dökücü ithamıyla aynı doğrultuda uydurma olduğunu belirtir (Rey, 2007:49,51). Rey'in görüşlerini destekleyen bilgileri Tevfik Biren de hatıralarında nakletmektedir (Biren, 2006:C.II,129-130).

II. Abdülhamid modern tarzda eğitimi Osmanlı'da yaygınlaştırmak için çaba gösterse de şüpheli yapısı onun mektepleri özgür bırakmasına engel olmuştur. Özellikle Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi müdürlerinden öğretmenlerine, görevlilerinden müfredatlarına kadar sürekli gözetim altında tutmuştur (Topuzlu, 2017:83). Sultan müfredattan en ince ayrıntısına kadar bilgi sahibi olurdu. Çünkü gelecek nesil devlet açısından sakıncalı şeyler öğrenmemeliydi. Örneğin; Mülkiye Mektebi öğrencilerine kesinlikle kapitülasyon kelimesi öğretilmemeliydi. Bunun nedenini Asım Us hatıralarında şu şekilde açıklamaktadır. Bu kelime yerine öğrencilere uhud-i atika (kapitülasyonlar) kelimesi öğretiliyor, kapitülasyon kelimesini kullananlardan puan kırılıyordu. Devletin siyasi atakları veya devletlerarası problemleri müfredata da yansyordu (Us, 2012:190-192).

Sultan mektepleri gözetim altında tutsa da kendisine karşı oluşan muhalefetin temelleri bu mekteplerde atılmıştır. Özellikle Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye'den ilk muhalif sesler çıkmaya başlamıştır. Gizlice okunan Fransızca gazeteler ve gençlerin Fransız İhtilali'ne hayranlık beslemeleri mektepte yayılmaya başlamış, bu durum Sultan'ı daha sıkı önlemler almaya yöneltmiştir. Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin yanı sıra eğitim ve yönetim kadrosundan pek çok kişi muhalif görüşleri nedeniyle sürgüne gönderilmiştir (Topuzlu, 2017:49,53; Rıza Nur, 1967:C.I,112-113; Akarlı, 1999:261; Karpat-Zens, 2002:1510; Georgeon, 2012:354-357). Sıkı önlemler etki etmeyince Halid Ziya'nın belirttiğine göre; Sultan II. Abdülhamid muhalefetin oluşması endişesiyle vehme kapılarak Darülfünun'u ve Rıza Tevfik'in iddialarına göre de önce hoca ve öğrencilerini yavaş yavaş sürgün ettiği Mülkiye Mektebi'ni kapatmıştır (Uşaklıgil, 2014:394; Süleyman Tevfik, 2013:216-217).

2.4.2. Demiryolu Faaliyetleri ve Hiyerarşinin Kırılması: Sultan'ın Valileri

II. Abdülhamid modern eğitimle başladığı reformunu iktisadi ve teknolojik yapıyla desteklemeyi hedeflemiştir. Ülkeyi bütünüyle bir reform hareketinin içine dâhil etmek

amacıyla demiryolu faaliyetlerine de girişmiştir (Çetinsaya, 2016:382; Çetinsaya, 2005:134). Modern devlet olma yolundaki ilk adımı demiryollarını geliştirmek ve ülkeyi demiryollarıyla kuşatmak olarak planlayan Sultan II. Abdülhamid, buradan hareketle ticaret ve tarımın gelişmesinin iktisadî artışa yardımcı olacağını farkına varmıştır (Çetinsaya, 2016:382). Halil Rıfat Paşa'nın "*Gidemediğin yer senin değildir*" sözü Sultan'ın ulaşım politikalarında bir düstur halini almıştır. Sultan, Anadolu, Bağdat ve Hicaz Demiryolu hattıyla daha önceleri Balkanlarda ağırlık kazanan hattı Anadolu ve Hicaz bölgelerinde de temin ederek bölgedeki Müslüman halkın koruyucusu ve temsilcisi olduğunu ve onlara hizmeti sürdürdüğünü göstermek istemiştir. Ayrıca Almanlar ile yapılan anlaşma ile iki ülke arasındaki ittifak güçlendirilmiş ve hac yolu kolaylaştırılmıştır. Bunun yanı sıra hattın ayaklanmaların fazla olduğu bir bölgeden geçmesi askeri sevkiyatın hızlanmasında ve kontrolün artmasında etkili olmuştur. İlber Ortaylı, demiryolu politikasının bahsedilen avantajlarının yanı sıra ziraat ve hayvancılığın da gelişmesinde etkili olacağını ve bunu Sultan II. Abdülhamid'in de fark ettiğini belirtmektedir (Woods, 1976:176; Çorlu, 2015:362; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:107; Çakır, 2012:114-115; Karpat-Zens, 2002:1506; Georgeon, 2012:475-480,498,502; Lewis, 2015:251; Ortaylı, 2002:1529; Kurşun, 2010:197).

Sultan II. Abdülhamid'in ıslahat politikaları arasında ülkeyi imar projesi de bulunmaktadır. İmar projelerine dair en önemli bilgileri veren kaynaklardan biri Salih Münir Paşa'dır. Paşa, İstanbul ziyaretlerinden birinde Sultan II. Abdülhamid tarafından saraya davet edilir ve bu görüşmede Sultan ona Avrupalı bir seyyahın İstanbul'a dair yazdığı yazılara üzülmediğini belirtir. Kendisine bir imar planı oluşturulmasını emreder. Salih Münir Paşa şehir hakkında yazan başka seyyahları ve Avrupalıların görüşlerini Sultan'la paylaşır. Sultan, Salih Münir Paşa'nın söylediklerinden hareketle İstanbul ve diğer şehirler için bir takım imar planları hazırlanmasını emreder (Çorlu, 2015:384-385). Said Paşa da bu meseleyle bağlantılı bir bilgi paylaşır. Said Paşa hatıralarında Sultan'ın Eminönü'nde Avrupa'daki muadillerine benzeyen yapıda bir meydan ve çeşme yapılmasını emrettiğini ve İstanbul'un Avrupa şehirlerine benzemesini istediğini belirtir (Said Paşa, 1328:C.II/II,18). Tevfik Biren ve Örikağasızâde Hasan Sırrı da hatıralarında Sultan'ın ülkenin mamur hale gelmesini istediğini ve hep bu amaçla çalıştığını naklederler (Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:238; Tevfik Biren, 2006:C.II,129).

Sultan II. Abdülhamid, İstanbul'un imar ve asayişine önem göstermiş ve şehrin en ufak meselesiyle de bizzat ilgilenmiştir. Yıldız Sarayı'nda ikamete çekilse de İstanbul'un her noktasındaki meselelere vâkıf olmaya çalışmıştır (Yılmaz, 2010:470-471). Sultan II.

Abdülhamid'in Bâbîâli'yi devreden çıkararak bürokratik hiyerarşiyi kırdığı ve valileri bizzat atayarak kontrol altına almaya çalıştığı da bilinmektedir. Yazışmaların çoğunun Sultan II. Abdülhamid'in kontrolünde olması bürokrasinin onun nezdinde toplanmasına ve işlerin akışının saraydan yürütülmesine neden oluyordu. II. Abdülhamid'in bu kontrol mekanizmasını kurmasındaki en önemli etken daha önce de belirtildiği gibi devletin içinde bulunduğu durumdu. Özellikle Ermeni meselesi, Sultan'ı endişelendiren olayların başında gelmektedir. Yapılacak olan herhangi bir müdahaleden ilk önce Sultan'ın haberdar olması ve ona göre tedbir alma isteği, taşra yöneticilerine olan baskısını arttırmasının yanı sıra Dâhiliye Nezareti'ni de aradan çıkartmıştır. Bunun yanı sıra Sultan taşraya gönderdiği yöneticilerin bölgede güçlenmesini engellemek ve her an müdahale edebilmek amacıyla vilayetlerle doğrudan iletişim kurmayı planlamıştır. Böylelikle meselelere bizzat müdahale etmeyi amaçlamıştır (Kırmızı, 2010:32; Çetinsaya, 2005:134; Kırmızı, 2016:10,39; Georgeon; 2012:243; Akyıldız, 2010:76).

Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre Sultan'ın hususi dairesinin yanında bulunan *Şifre Dairesi*, padişahın vilayetlerle birebir görüşmesi için kullandığı önemli bir araçtı. Sultan ile görüşecek her memur kendisine ait bir anahtarla irtibat kuruyordu. Valiler, kumandanlar, sefirler, vali muavinleri, sefaret müsteşarları, çeşitli nedenlerle merkezden uzak bölgelere gönderilen memurlar buradan anahtar alarak Sultan ile bizzat görüşebiliyordu. Bu haberleşmenin çoğu bir jurnal üzerine olsa da Sultan'ın özel bürokratik ağı olarak nitelendirilebilir (Tahsin Paşa, 2007:26; Örikağasızâde Hasan Sırrı, 2007:164; Hüseyin Nazım Paşa, 2007:305). Cami Baykurt hatıralarında, Fizan'da sürgün bulunan iki mahkûmun sahte irade kullanarak kaçması ve bölgede telgraf ağının yaygın olmaması nedeniyle Sultan'ın bu olaya çok geç vâkıf olmasının ve bu nedenle hiçbir şekilde müdahale edememesinin onu çileden çıkardığını belirtir. Bu sahte irade olayı çözümlenip suçlulara cezaları verildikten sonra Sultan hemen bu bölgeye telgraf ağı çektirir (Baykurt, 2009:141-142). Sultan II. Abdülhamid dönemi telgraf ağı için "*Türkiye kara ve demiryollarının henüz bilmediği yerleri telgraf hatlarıyla tanıştıran ilk ülkedir.*" denilmektedir (Kırmızı, 2016:102).

Sultan II. Abdülhamid'in çevresindeki memurlar başta olmak üzere taşradaki görevlilerin verdikleri bilgilerle yanlış yönlendirildiği ve hiçbir şekilde bunun düzeltilmediği, onun bu yanlış bilgilerle politikalarını devam ettirdiği bilinmektedir. Bunun en önemli nedeni olarak Sultan'ın kendisini münzevi bir hayata mahkûm etmesi, sarayının dışına çıkmaması ve vilayetleri denetlemek için bile olsa ziyaret etmemesi olarak gösterilmektedir. Sultan'ı bilgilendiren mabeyn mensupları ona gelen mesajları iletmelerinin yanı sıra bu mesajları

titizlikle ayıklama ve ona ulaşabilme noktasında önemli bir role sahiptirler. Bununla birlikte II. Abdülhamid'den çıkan emirleri başkente yahut taşraya yönlendirmek de bu memurların elindedir. Sultan'ı yanlış da olsa etkilemek ve yönlendirmek adına büyük bir güç sahibidirler. Bu yanlış yönlendirmeler sadece saray memurları tarafından yapılmakla kalmıyor, valiler ve vilayetlerdeki memurlar bile padişahın güven sorununa dair meseleleri kendi çıkarları için kullanmakta sakınca görmüyorlardı (Kırmızı, 2016:105-107).

Bu meseleye ilişkin örneklerden biri; Balıkesir Mutasarrıfı Mehmet Ali Aynî'nin Meşrutiyet'in ilanından sonra valiliğe gelen telgrafları İttihat Terakki Cemiyeti imzasıyla cevaplamasıyla Sultan'ı cemiyetin ne kadar yayılmış olduğuna inandırarak korkuya düşürmesidir (Mehmet Ali Aynî, 1945:58). Bürokrasi mekanizmasının bütünüyle Sultan'ın elinde toplanması işlerin yoğunlaşmasına ve hepsine geri dönüş yapılmasına engel oluyordu. Hiyerarşinin saf dışı bırakılmasıyla bütün görevlerin Sultan'da belirmesi aslında bir nevi Sultan dışında "*kimse kimsenin yaptığından haberdar olmaması*"na ve bunun sonucunda Sultan'ın bütün bu yazışmalara yetişememesine neden oluyordu. Bir yandan da Sultan'ın bütün işlere hâkim olması Babıali'nin de âtil vaziyette kalmasına ve buradaki görevlilerin şikâyet etmelerine sebep oluyordu. Her ne kadar bu meseleden şikâyet etseler de vazife başına geçip hususi daireden anahtar alan tüm memurlar aynı şekilde bürokratik hiyerarşiyi kırıp Sultan ile birebir görüşmeye başlamıştır (Kırmızı, 2016:36,99,114).

2.4.3. Ordu ve Donanma Üzerine Yapılandırmalar

Osmanlı'da askerliğin yedi-sekiz yıl sürmesi, Osmanlı'nın Avrupa devletleri gibi gelişip, mamur olmasını engelliyordu. Bu nedenle Sultan, askerliği iki yıla indirmeye çalışmış fakat askeri idare, nüfusun bu politika için yetersiz olduğunu belirttiğinden askerlik üç yıla düşürülmüştür (Kırmızı, 2010:28). Sultan II. Abdülhamid'in ordu için reform hareketlerine girişmesindeki en önemli neden 93 Rus Harbi olmuştur. Bu savaşta alınan yenilgi Sultan'a, ordunun ne durumda olduğunu ve yapılacak yeniliklerin hangi alanlarda olabileceğini de göstermişti (Georgeon, 2012:340-341). Sultan, ordunun ıslahı için Almanya'dan uzmanlar getirtmiş ve Türk subaylarını da eğitim için Almanya'ya göndermiştir. Bunun yanı sıra askeri okullar arttırılarak, orduya yeni teçhizat sağlanmıştır. Harbiye Mektebi geliştirilmiş ve okulların müfredatları için yeni bir düzenleme yapılmıştır (Küçük, 1988:221; Karpat-Zens, 2002:1506). Sultan her ne kadar orduyu ıslah etmek istese de, siyasetteki aktif rolünü bildiği için ondan sürekli kuşku duymuştur. Bu nedenle orduyu pasif bir hale sokma niyetindeydi (Georgeon, 2012:341). Askerler her daim gözetim altında tutuluyordu, kolay kolay izin alıp

kışlalardan çıkamıyorlardı (Erkin, 2010:56). Refik Halit Karay'ın hatıralarında belirttiğine göre; Sultan II. Abdülhamid zamanında askerlere kurşun verilmemekteydi (Karay, 2011:51).

Sultan II. Abdülhamid meşruiyetini sağlamlaştırmak ve aşiret liderlerini kendisine bağlayabilmek için de bir takım önlemlere başvurmuştur. Bunlar arasında Söğüt Alayı ve Hamidiye Alayları bulunmaktadır. Söğüt Alayı, Sultan II. Abdülhamid'in şahsi güvenliğinden sorumlu olduğu için onun, birliği oluştururken daha dikkatli davrandığı bilinmektedir. Bu alaya alınacak askerler “*Söğüt, Bilecik, Eskişehir*” bölgelerine yerleşmiş Türk kabilelerinden, *Karakeçililerden*, olması şartıyla “*özellikle yağız, ata binmeyi bilen, iyi ahlaklı ve beş vakit namazlı*” kişilerden seçilmektedir. Bunların Sultan'ın şahsi korumasından sorumlu olacakları ve aileleriyle irtibatı kesecekleri için kendi rızalarıyla gelmeleri çok önemliydi. Bir diğer önemli husus ise seçilen askerlerin Ertuğrul Türbesi'nde padişaha bağlılık yemini etmeleridir (Engin, 2010:57-58; Deringil, 2014:44-45; Ortaylı, 2002:1515). Sultan II. Abdülhamid'in Söğüt Alayı'ndan son derece memnun olduğu ve kendilerinden “*öz hemşerilerim*” diye bahsettiği bilinmektedir (Tahsin Paşa, 2007:144).

Sultan'ın toplumu kazanmadaki bir diğer projesi de Hamidiye Alaylarıdır. Sultan, Kürt aşiret ailelerini kendisine bağlamak ve sadakatlerini sağlamlaştırmak amacıyla bu alayları kurmuştur. Aslında bu projenin temel amaçları arasında Kürt nüfusu İslam sentezi içerisine dâhil etmek ve bölgedeki Ermeni nüfusuna karşı bir tampon güç olarak kullanmak olarak gösterilebilir. Bu proje “*Rus Kazak*” modelinden örnek alınmıştır. Bu projenin tam anlamıyla yürütülebilmesi için St. Petersburg'a birkaç süvari yüzbaşısı gönderilmiş, bunlar talim usulünü tetkik etmişlerdir. Hamidiye Alayları sadece aşiret ailelerinin çocuklarını bir Osmanlı beyefendisi olarak yetiştirilmesini hedeflemekle kalmıyor, bölgedeki Ermeni hareketlerinin önüne set çekmek için de yetiştiriliyordu. Aşiret liderlerinin çocukları İstanbul'da bir Osmanlı subayı olarak terbiye ve eğitim gördükten sonra, Müslüman ve devlete bağlı bir birey olarak bulunduğu bölgeye gönderilerek devlete bağlılık içerisinde koruma gücü olarak kullanılacaktı (Deringil, 2013:101-103; Georgeon, 2012:372-373; Kurşun, 2010:195; Deringil, 2014:83,95,115).

Ebubekir Hâzim Tepeyran hatıralarında Hamidiye Alaylarının ilişkin şu yorumu yapmaktadır:

Hamidiye Süvari Alayları denilen vahşi sürülerin kumandanları tarafından ahali ve aşiretler haklarında pervasızca yapılan ve yaptırılan çeşitli zulümlere karşı yükselen şikâyetler bu zulümlere asıl mâni olamayıp, tersine mütecevizlerin kudurganlıklarını arttırarak daha şiddetlendirdiği için her tarafta devam eden sabırlı

sükûtu o sırada yalnız benim beyhude feryatlarım bozduğu gibi Musul Vilayeti dâhilinde senelerce sürüp giden büyük ve yığınla öldürmeleri bütün teferruatıyla tespit ederek mahkemelere sevk etmekteki cüretim yalnız Musul Vilayetinde değil, bu vahşi ve şımarık sürülerin hudutsuz zulümlerinden bezmiş olan civar vilayetlere de yayılmıştı... (Ebubekir Hâzım Tepeyran, 1944:321,387-389).

Sultan II. Abdülhamid dönemindeki eleştirilen konulardan biri de donanmadır. Donanmanın âtil vaziyette bırakılması ve başına Hasan Rami Paşa'nın getirilmesiyle bütün ödeneği kendi hazinesine aktardığı iddiası fazlasıyla eleştirilere neden olmuştur. Bunun yanı sıra Sultan'ın ayrıcalıklı ordusu İkinci Fırka ve Tüfekçiler, alaylı zabitlerden oluşan birliktir. Bu zabitlerin Osmanlı tarihinde leke olarak görülmesinin nedeni tüfekçilerin başına buyruk davranmasıdır. Bunların rahatlıkları ve taşkınlıklarını ileri dereceye vardırabilmeleri Sultan II. Abdülhamid'in yanlış politikası olarak görülüyordu (Yüce, 2010:102,142; Mayakon, 2010:150,154-155; Tahsin Paşa, 2007:134). Orduya dair en kapsamlı yorumu yapan Kazım Karabekir mektepli subayların talime çıkmadıklarını, harita ve kitaplarla alıştırmayı yapmadıklarını belirtmektedir. Cephaneliğin ve ecza deposunun boş olmasının ve askerinin donanımının eski makinelerden ibaret olmasının da ordunun durumunu kötüleştirdiğini ifade etmektedir. Süvari ve piyadelerin dağınık bir halde olduğunu belirten Kazım Karabekir bunun askerinin İstanbul'a yürüme endişesinden kaynaklandığını söylemektedir (Karabekir, 1993:90-91).

Sultan'ın ordu üzerine yeterli ıslahatı yapmaması da önem arz etmektedir. Emin Yüce hatıralarında ıslahatın köklü olmadığını, bazı paşaların Sultan'a iyi görünmek maksadıyla askeri iyi giydirip, yedirerek çıkar sağlamaya çalıştıklarını belirtir. Sultan'ın zaman zaman iradelerinde askerlerin iyi beslenmesi ve iyi giydirilmesi, gözetilip hiçbir zaman hakir görülmemesini belirttiğini ve askerlerin “*Evlâd-ı Şahâne*” olarak görüldüğünü belirtirken, bu kadar övgü ve itibarın sonucunda askerlerin hudutsuz davranış sergilediği ve uyarı aldıklarında da “*Biz Evlâd-ı Şahâneyiz*” diyerek serzenişte bulduklarını nakletmektedir (Yüce, 2010:213,146).¹⁰¹ Sultan'ın askeri kanada karşı her zaman bir korku ve tereddüt ile yaklaşması bu alanda yapılacak olan ıslahatların önüne geçiyordu (Yüce, 2010:218). Sultan II. Abdülhamid'in aslında bir siyasi deha olduğu fakat vehmi nedeniyle kendisinin kapsamlı bir ıslahat yapamadığı düşünülmektedir. Ali Ekrem Bolayır'ın tabiriyle Sultan bu siyasi dehayı kullanabilse “*Türkiye'nin Mikadosu*” olabilirdi (Bolayır, 2007:315-316). François Georgeon ise Sultan II. Abdülhamid'in ordu kadrosu ve donatımında başarılı olduğunu ve orduyu daha

¹⁰¹ Şadiye Osmanoğlu da hatıralarında milletini ve askerlerini çok sevdiğini, kendi öz evladı gibi gördüğünü ve onlardan her daim “*Ahmetçik, Mehmetçik*” diye bahsettiğini nakletmektedir. Bknz; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.41

modern bir hale getirdiğini anlatmakta, buna örnek olarak da Yunanistan ile yapılan Teselya Savaşı'nı göstermektedir (Georgeon, 2012:347). Yukarıda belirtilen Sultan'ın modern bir devlet kurma yolundaki ıslahatları, Osmanlı aydını, askeri kadrosu ve devlet memurları arasında yeterli görülmemiş, devletin Avrupa milletlerinden her zaman geri kaldığı düşünülmüş, bunun en temel sebebi olarak Sultan'ın ıslahat yapmaması ve sürekli kendi çevresindeki adamlarını kayırması gösterilmiştir (Karabekir, 1993:37,52,81; Mizancı Murad, 1994:227).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET: SULTAN'IN KARAKTERİNDEKİ DEĞİŞİM ve DÖNEMİN KIRILMA NOKTASI

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı literatürüne “*şeriatı uygun anayasal monarşi*” olarak giren meşrutiyet¹⁰², Yeni Osmanlılar tarafından benimsenmiş, anayasal sistemle Sultan'ın yetkilerini sınırlamayı öngörmüştü. Yeni Osmanlılar bu amaçları doğrultusunda Avrupa'daki muadillerini kullanmışlardır. Hanioglu, Tanzimat paşalarının meşrutiyet konusunda ikiye ayrıldıklarını, bunların bir kısmının padişahın yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğini savunurken diğer kesimin ise meşrutiyet sisteminin devletin bütünlüklü yapısını bozacağını ve anayasalı sistemin devletin yararına olmayacağını savunduklarını belirtir. Usûl-i meşveret yani meşrutiyet sistemi, kavram olarak istibdat ve mutlakiyetin karşıtı bir anlam içeriyordu. Meşrutiyet fikrini yayın organlarında da dile getirmeye başlayan Yeni Osmanlı mensupları, devlet için kurtuluş yolu olarak anayasal sistemi görüyorlardı. Bu fikir doğrultusunda Sultan Abdülaziz'in hal' edilip yerine V. Murad'ın tahta getirilmesiyle süreci başlatmışlar, daha sonra Sultan Murad'ın rahatsızlığıyla birlikte Şehzade Abdülhamid meşrutiyet sözüyle tahta getirilmiştir (Hanioglu, 2004:388-390). Yeni Sultan, tahta çıkışının ardından verdiği söz gereği Kanun-i Esasi'nin hazırlıklarının başlamasını emretmiş, ardından seçimler gerçekleştirilerek Meclis-i Mebusan açılmıştır. Süleyman Tevfik'in de hatıralarında belirttiğine göre Sultan II. Abdülhamid, bu yenilikleri gerçekleştirirse de aklında daima mutlakiyet ve istibdat düşüncesi yatmakta ve bunun için de fırsat kollamaktaydı (Süleyman Tevfik, 2011:22).

Sultan, 1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı'nı fırsat bilerek Meclis'i kapatmış, bu dönemden itibaren Kanun-ı Esasi, resmi salnâmelerin başında yazılı kamıştır (Mizancı Murad, 2005:33). Başlarda Sultan'ın, Meclis'i tekrar açacağına dair hürriyetperverlerin umudu olsa da Midhat Paşa ve pek çok devlet adamının siyasetten bertaraf edilmesi ve Sultan'ın

¹⁰² Meşrutiyet kelimesi Arapçada “*şart*” kelimesinden türetilmiş olmakla birlikte “*anayasalı-meclisli saltanat-hilafet*” sistemi olarak Osmanlı literatürüne girmiştir. Bknz; M. Şükrü Hanioglu, “*Meşrutiyet*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2004, C.XXIX, s.388

otoritesini kökleştirmeye başlamasıyla bu ümitler sönmeye başlamıştır. İlk tepkiler V. Murad taraftarlarından gelmiş, Çırağan Vakası'yla eyleme geçilmiştir. Yaşanan hal' girişimlerinden sonra Sultan, kendisine karşı gelebilecek teşebbüslere karşı daha ihtiyatlı davranmaya başlamış ve geniş bir istihbarat ağı kurmuştur. Bu durum pek çok muhalifin yurtdışına kaçmasına ve uzak bölgelerde örgütlenmesine neden olmuştur (Baykurt, 2009:14). Sultan, Meclis'i kapattıktan sonra bir daha Meclis lafının söylenmesinden ve onu hatırlatacak her şeyden nefret eder hale gelmiş, bu nedenle Şurâ-yı Devlet dairelerinin dahi kurul olarak toplanmalarını yasaklamıştır (İsmail Kemal, 2016:198). Avrupa'ya kaçan Jön Türkler burada birleşerek ve pek çok gazete çıkararak, meşrutiyet baskısı oluşturmaya başladılar. Saltanatının son dönemlerine doğru meydana gelen Ermeni ayaklanmaları, Avrupa'daki öğrenciler arasında fikir hareketlerinin de hızla yayılmasında ve Sultan'a karşı birleşmelerinde etkili olmuştur. Genç inkılapçılar kurtuluşun meşruti sistemle olacağını ancak Sultan'ın da bu yolda kendilerinin en büyük engel olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle kendisine karşı büyük düşmanlık besliyorlardı (Baykurt, 2009:18,29).

Asaf Tugay'ın "*İbret*" isimli eserinde naklettiğine göre; Hoca Mehmed Kadri Nasih, Jön Türklerin babası olarak Sultan II. Abdülhamid'i gösterir. Şöyle ki; "*Abdülhamid Han, Jön Türklerin babasıdır. O mecnun, şu p.. maymunları doğurttu ve yetiştirdi; onun evhamı olmasaydı, maymunların nam ve nişanı belli olmazdı. Şaşkının telaşları, edepsizlerin yegâne sermaye-i tevfiyatıdır.*" (Tugay, 1962:11). Hoca Kadri Nasih'in belirttiğine göre; Sultan II. Abdülhamid kendi yanlış siyaseti neticesinde büyük bir muhalif kitle oluşturmuş ve bu kitle Osmanlı'nın en büyük problemi olarak karşısına çıkmıştır.

Kuruculuk ve reislik meselesi İttihat ve Terakki içerisinde de bir sorun teşkil etmekteydi. Muhittin Birgen hatıralarında İttihat ve Terakki'nin başlarda liderlik sıkıntısı çektikçe "*İttihat ve Terakki'nin reisi padişaktır*" diyerek II. Abdülhamid'i gösterdiklerini fakat bunun içerisinde ne kadar büyük bir çelişkiyi barındırdığını fark edemediklerini dile getirir. Birgen, liderlik meselesinin zamanla Talat Bey'in lehinde gelişerek çözüldüğünü fakat bunun uzun bir süreç içerisinde gerçekleştiğini belirtir (Birgen, 2017:74). Sultan'ın baskıcı ve mutlakiyetçi rejimine karşı hürriyetperver gençlerin gizli bir örgüt kurarak meşrutiyet için çalıştıkları, basın yoluyla fikirlerini kamuoyuna kabul ettirmeye başladıkları ve bu gizli dernekle Şehzade Reşad Efendi'nin de ilgilendiği bilinmektedir. Hatta II. Abdülhamid'in indirilip yerine Reşad Efendi'nin getirilmesine karşılık Şehzade'nin meşrutiyeti ilan edeceği sözleri saltanatının son dönemlerinde sık sık söylenmeye başlamıştır (Yalçın, 1976:5).

1890'lardan itibaren Sultan'ın idaresinden nasibini almış, baskısına uğramış pek çok genç artık ayaklanmaya başlamış ve Jön Türk öncüleri olan Namık Kemal, Şinasi gibi aydınların izinden gitmek için mücadele ruhuyla bu uğurda girişimlerde bulunmuşlardı. Bu faaliyetlerde temel hedef Sultan II. Abdülhamid idaresini yıkmaktı. Daha sonra gerçekleştirilecek tüm yenilikler ve işler ise kolay olarak görülüyordu (Baykurt, 2009:34,36; Yalçın, 1976:193).

II. Abdülhamid'in saltanata geldiğinde verdiği "Meşrutiyet" sözünü unutarak kendi rejimini kurması ve devletin bütün kademelerini bu rejimin araçlarıyla donatması Rumeli olaylarının başlangıcı olarak gösterilmektedir. Kanun-ı Esasi'nin ilan edilip Meclis açıldıktan sonra tekrar kaldırılması Osmanlı aydın kesimini büyük hayal kırıklığına uğratmış, zamanla oluşan muhalefetin çeşitli yollarla bastırılması ve bertaraf edilmesi de Sultan'ın şahsına ve yönetimine karşı ön yargı oluşturmuştur. II. Abdülhamid tahta geçtikten sonra yaşanan toprak kayıpları ve Ermeni problemleri kamuoyunda olumsuz bir intiba uyandırmıştır. Bu durum meşrutiyeti bir çare olarak görülmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Devletin yıkılmasını engellemek için öncelikli olarak Sultan'ın hal' edilmesi, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması, Meclis'in açılması ve Osmanlı'nın bütünlüğünün korunması, bütün tebaanın Osmanlı kimliği altında birleştirilmesi, Avrupalı devletlerin müdahalelerinin engellenmesi, kapitülasyonların kaldırılması ve bir dizi reform süreci öngörülmekteydi. Meşrutiyet'in ilanını hızlandıran olay ise İttihat ve Terakki'nin Selanik ve Paris şubelerinin birleşip kapsamlı bir cemiyet yapısına sahip olmasıyla, daha güçlü bir kuvvet oluşmasıydı. Bu birleşmeyle birlikte artık sivil gücün yanı sıra askeri ve silahlı güçler de cemiyet içerisinde yer alarak muhalif safta yer almışlardı (Kodaman, 2002:292-293,295; Küçük, 1988:221).

3.1. RUMELİ OLAYLARI ve II. MEŞRUTİYET'İN İLANI

Tahsin Paşa, Kanun-ı Esasi'nin ilanından önce devletin durumunun son derece bozuk olduğunu ve II. Abdülhamid'in politikasının artık işe yaramadığını belirtmiştir. Sultan'ın otoriter rejiminin hastalık olarak nitelendiren Tahsin Paşa, bu sâri hastalığın "*derinlere kadar*" işlemiş olduğunu ve alınacak tedbirlerin işe yaramayacağını düşünmektedir. Bunu II. Abdülhamid de dâhil olmak üzere herkesin bildiğini ve sorunun endişe ve korku uyandırdığını belirtmektedir. Tahsin Paşa'ya göre; özellikle o tarihlerde Avrupa'da gazete ve dergilerde Sultan'ın aleyhine yazılar yazılması ve muhalefetin burada birleşerek programlar düzenlemesi, bunun yanı sıra Rusya, İran gibi devletlerde meclisin teşekkül etmesi II. Abdülhamid'de meşrutiyet düşüncesini doğurmuş, bu nedenle de Tahsin Paşa ve erkândan

Avrupa Kanun-1 Esasilerini istemiş ve Osmanlı Kanun-1 Esasi'si üzerine düşünmeye başlamıştır (Tahsin Paşa, 2007:336).

Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre; Sultan II. Abdülhamid bu kanunnamelerden yola çıkarak devletin durumuna uygun yeni bir Kanun-1 Esasi hazırlanması fikrini bile düşünmüş, devletin durumunun gittikçe kötüleşmesinden endişe ederek sık sık Kanun-1 Esasi fikriyle ilgilenmiş ve devletin iyiliği için gerekenin yapılmasına çabalamıştır. Lakin Tahsin Paşa, Sultan'ın bu söz ve davranışlarında ne kadar samimi olduğu konusunda şüpheli olduğunu, Sultan'ın, krizi atlatabilmek ve ortalığı yumuşatıp halkın desteğini sağlayabilmek adına meşrutiyet taraftarı gibi görünmeye çalışıyor olabileceğini nakletmiştir (Tahsin Paşa, 2007:336-337,341).

İttihat ve Terakki'nin Paris ve Selanik şubelerinin birleşmesi ve cemiyet içerisindeki silahlı gücün artmasıyla birlikte harekete geçmeye karar veren grup üyeleri Rumeli'de hareketlenmeye başlamışlardır. Zamanla ordu ve mektepli subayların içine sızan Jön Türkler, onları da kendi saflarına çekip gerçekleştirecekleri devrim için destek sağlamaya çalışmışlardır. İstanbul'a bir takım haberler iletilse de bunlara dair kanıt bulunamadığı için yapılan tutuklamalar sonuçsuz kalmış ve tutuklanan kişiler serbest bırakılmıştır. Yıldız'ın bazı gelişmelerden haberdar olma ihtimali İttihat ve Terakki mensuplarını ihtilali hızlandırmaya yöneltmiştir. Özellikle de İngiltere ile Rusya arasında Reval'de gerçekleştirilen toplantıda Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları olan Rumeli'nin paylaşıldığı iddiası, Jön Türklere harekete geçme zamanının geldiğini düşündürmüştür (Georgeon, 2012:546-547; Resneli Niyazi, 2003:200,204; Enver Paşa, 2017:34-39; Lewis, 2015:280-281; Çetinsaya, 2016:400-401). Rumeli'deki bu hareketlenmelere dair Enver Paşa, Kazım Karabekir ve Resneli Niyazi hatıralarında geniş bilgiler verir. Resneli Niyazi hatıralarında Resne ve Prespe'de vazifeli iken Sultan II. Abdülhamid'in idaresine karşı bölgede İttihat ve Terakki'nin bir kolu olarak çalıştığını ve kendisinin dışında pek çok feridin bu yolda uğraş verdiğini dile getirmiştir (Resneli Niyazi, 2003:172-173). Kazım Karabekir "*İttihat ve Terakki Cemiyeti*" isimli eserinde; Enver ve İsmail Hakkı Beyler ile yaptığı görüşmelerde İstanbul'a karşı ayaklanma fikrini ilk kendisinin söylediğini, sık sık yaptıkları görüşmelerde Sultan II. Abdülhamid'in eceliyle ölümünün beklenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bir an önce harekete geçilmesinin ve İstanbul'a "*Alemdar Ordusu*" gibi bir kuvvetin gönderilerek Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesi, daha sonra yeni padişahla meşrutî yönetime geçilmesi gerektiği fikrini ileri sürerek diğer arkadaşlarının da bu görüşe katıldıklarını nakletmiştir (Karabekir, 1993:203-207,257).

Bunun yanı sıra Resneli Niyazi ve Enver Beyler direnişe geçilmesi gerektiğini ve bunun başlangıç noktası olarak da dağa çıkıp isyan başlamak olduğunu hatıralarında belirtirler. Birbirlerinden bağımsız şekilde Enver ve Resneli Niyazi Bey, 3-4 Temmuz'da dağa çıkarlar. Niyazi Bey yanında yüze yakın adamıyla önce cephaneliği basar ardından Ohri'de dağa çıkar. Birkaç gün sonra Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesi için bildirimler dağıtılır. İstanbul'dan da aksi görüşte bildirimler dağıtıldığı haberi Resneli Niyazi tarafından hatıralarında nakledilir. Niyazi Bey'in bildirdiğine göre; Manastır'daki köylere İstanbul'dan gönderilen bir heyet ile Meşrutiyet'in kötü olduğuna, bu görüşte olan insanların Hıristiyanlar gibi olacaklarına dair propaganda yapılır (Resneli Niyazi, 2003:214-222,252-253; Enver Paşa, 2017:61-74; Karabekir, 1993:308-310; Tahsin Paşa, 2007:350-351,354-355; Süleyman Tefvik, 2011:221; İzbudak, 1945:48-49; Georgeon, 2012:546-548; Lewis, 2015:281; Kodaman, 2002:295; Hanioglu, 2001:480).

Rumeli'deki hareketlenmeler İstanbul'da büyük yankı uyandırır. Niyazi ve Enver Beylerin dağa çıkıp meşrutiyet çağrısı yaptığı haberi Sultan II. Abdülhamid'i endişeye düşürür. Sultan'ı korkuya düşüren mesele bu isyanın Makedonya'nın geneline yayılıp büyük bir ayaklanma halini alması ve kendisinin hal'yle sonuçlanmasıdır. Bunun önünü alabilmek için bölgeye teftiş heyeti gönderir. Fakat Sultan geniş istihbarat teşkilatına karşın bölgeden haber almakta güçlük çeker. Bunun en önemli nedeni Sultan'ın görevlendirdiği kişilerin suikasta kurban gitmeleridir. Sultan II. Abdülhamid'in uzun müddet olaylara müdahale edememesi işleri büyütür. Bölgedeki isyanı bastırmak için Şemsi Paşa yollanır. Şemsi Paşa durumu öğrenmek ve gerekeni yapmak için bölgeye gider, telgrafhaneden çıkarken İttihat ve Terakki üyelerinden olan Âtîf Bey tarafından öldürülür. Şemsi Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'in en güvendiği adamlardan biri olması sebebiyle bu olay İstanbul'da büyük yankı uyandırır. 17 Temmuz'da artık askerden kaçma ve gönderilen görevli subayların vurulması artmaya başlar, isyancılardan itaat etmeleri emredilmişse de etkili olmaz. Sultan II. Abdülhamid İngiltere'nin olaya müdahil olmasından da kuşkulananmaktadır. İngiltere'nin diğer devletler nezdinde propaganda yapması ve olayın uluslararası boyut kazanmasından endişe etmektedir. Selanik'e gitmek üzere gönderilen birliklerin asilerle mücadele etmek yerine silah bırakmaları Yıldız için en büyük darbe olmuştur. Burada Doktor Nazım'ın Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler etkili olmuştur. Firzovik'te çıkan halk ayaklanması Sultan'ın işlerini iyice çıkmaza sokmuştur. İttihat Terakki bu durumu kendi lehine çevirerek halkı Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilana teşvik etmişlerdir. Arnavutların İttihat ve Terakki'den yana tavır alması Sultan'ın durumunu daha da zorlaştırmıştır (Resneli Niyazi, 2003: 265-268,273-278; Enver

Paşa, 2017:82-89; Kazım Karabekir, 1993: 312-315; Tahsin Paşa, 2007:376-379; Duru, 1957:24-29; Ahmet Rıza, 1950:30 Ocak; İzbudak, 1945:48-49; Bleda, 1979:41-42; Süleyman Tefvik, 2011:221-222; Georgeon, 2012:548-551; Lewis, 2015:282; Hanioglu, 2001:481).

Tahsin Paşa Rumeli'den gelen haberlerle Sultan'ın ruh halinin gittikçe kötüleştiğini Abdülgani Ağa'dan aldığı bilgilerle, üzgün ve endişeli olduğunu belirtir. Hatta Sultan'ın son haberler nedeniyle yemeden-içmeden kesildiğini de nakletmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in gelen telgraflar üzerine derin endişe duyduğu, ne yapacağını şaşırıldığı bilinmekle birlikte Şifre Kâtibi Esad Bey'den naklen "*Artık suyun akıntısına gideceğim*" dediği belirtilmektedir (Tahsin Paşa, 2007:358,373). İttihat ve Terakki'nin Selanik şubesinden Sultan'a Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesini, aksi takdirde saldırıya geçeceklerini bildiren bir telgraf gönderilir.¹⁰³ Ardından dağa çıkan ihtilal grupları birleşerek Manastır'a iner ve şehre hâkim olurlar. Ertesi günü 23 Temmuz'da Manastır'da Meşrutiyet'in ilan edildiği haberi yayılır. Bu haber kısa sürede Makedonya'nın her yerinde duyulur ve saraya Sultan'ın Meşrutiyet'i ilan etmemesi halinde 3. Ordunun İstanbul'a yürüyeceğine ve kendisinin hal' edilip yerine veliaht Reşad'ın getirileceğine dair telgraflar yağar. Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i ilan etmekten başka çaresi kalmaz. Saraya Said ve Kamil Paşalar çağrılır ve tüm gün istişare yapılır. Yapılan toplantı sonrası Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet'i yeniden ilan ettiğini bildirir. Tahsin Paşa o anda Sultan'ın gözlerini bir noktaya dikerek sessizce durduğunu, ardından İzzet Paşa'ya Kanun-ı Esasi'nin ilanının yine kendi zamanında gerçekleştiğini belirterek, bir müddet askıya alındığını ve yine kendi zamanında yürürlüğe girdiğini söylediğini nakletmiştir. Tahsin Paşa, Sultan'ın Heyet-i Vükelaya yeniden ilanın mazbatasının hazırlanmasını irade ettiğini, mazbatanın hazırlanmasının ardından Sultan'ın imzalarken huzursuz ve üzgün olduğunu belirtir (Resneli Niyazi, 2003:334-343,375; Enver Paşa, 2017:90-93; Karabekir, 1993:323-328; Tahsin Paşa, 2007:359-362,366,371-376; Kamil Paşa, 1991:327-329; Duru, 1957:30; Bleda; 1979:49-50; Mehmed Memduh, 1990:22-23; Süleyman Tefvik, 2011:222-225,228-230; Topuzlu, 2017:107-110; Mentеше, 1986:125; İzbudak, 1945:49-50; Kadri, 2000:209-211; Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:19; Ahmet Rıza, 1950:30 Ocak; Ali Cevad Bey, 2014:34; Mehmet Selâhattin Bey, 2006:11; Zonaro, 2008:292; Nur, 1967:C.1,244-245,247; ; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, 1990:26-27; Georgeon, 2012:5551-552; Lewis, 2015:283-284; Özcan, 2012:34; Özcan, 2002:1574; Küçük, 1988:222; Karpat-Zens, 2002:1511; Kodaman, 2002:296-297; Akarlı, 1999:262; Alkan, 1999:420-421; Hanioglu, 201:481).

¹⁰³ Yıldız Sarayı ile yapılan tüm telgraflaşmalar için bkz; Resneli Niyazi Bey, **Resneli Niyazi Hatıratı (Hâtırat-ı Niyazi)**, (Ed. Ö. Andaç Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.220-225,346-372

3.1.1.Meşrutiyet'in İlanına Dair İlk Tepkiler ve Meclis Nutku

Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan II. Abdülhamid'in ruh halini Sultan'ın çevresinden nakletmek gerekmektedir. Ayşe Sultan, 24 Temmuz 1908 Cuma gününü hatıratında rutin bir gün olarak nitelerken, Meşrutiyet'in ilanını gazetelerden öğrendiklerini belirtmektedir. Kanun-ı Esasi'nin icap ettiği için kaldırıldığını; Meclis'in ise farklı unsurların Osmanlı içerisinde ve mecliste çoğunluk oluşturmaya başlaması nedeniyle kapatıldığını belirtmektedir. Ayrıca yeniden açılacağını duyunca “*İnşallah devletin, milletin ve efendimizin hakkında hayırlı olur*” şeklinde temennide bulduklarını belirtmektedir. Ayşe Osmanoğlu hatıralarının devamında Sultan ile ilk Cuma selamlığından sonra görüştüğünü ve Meşrutiyet ile halkın durumu üzerine konuştuklarını anlatmaktadır. Ayşe Sultan ile görüşmelerinde Sultan II. Abdülhamid kızına Meşrutiyet'i ilk kendisinin ilan ettiğini ve yine ona sadık kaldığını söylemiştir. Fakat Sultan, Osmanlı'nın tek bir millet olmadığını ve durumun imparatorluğu yıkıma götüreceği için kaldırmaya lüzum gördüğünü dile getirmiştir. Meşrutiyet'in ilk ilan edildiği tarihte milletin böyle bir durumu idrak edebilecek eğitim düzeyinde olmadığını söyleyen Sultan II. Abdülhamid, bugün durumun farklı olduğunu, açtığı okullar sayesinde milletin bu yeni düzeni kaldırabilecek düzeyde bir eğitim seviyesinde olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar aleyhinde yazılar yazılsa da Meşrutiyet taraftarı olduğunu söyleyen Sultan, bundan sonra bütün sorunlara aynı azimle karşılık vereceğini, ömrü yettikçe milletin isteği olan Meşrutiyet'i idame ettireceğini belirtmiştir. Ayşe Osmanoğlu'nun belirttiğine göre bundan sonra II. Abdülhamid “*Meşrutî bir hükümdar olarak devlete ve millete hizmet*” edeceğini söyleyerek Kanun-ı Esasi'nin ilanından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (A.Osmanoğlu, 1994:131,136-137)¹⁰⁴

Süleyman Tefik hatıralarında Meşrutiyet'in sevinç gösterilerine ve Sultan II. Abdülhamid'in ruh haline dair onun Meşrutiyet'i istemeye istemeye ilan ettiğini ve halkın bu duruma sevinmesinden korktuğunu belirtmektedir. Süleyman Tefik, Sultan'ın zamanla kendisine ve saltanatına karşı olumsuz bir tavrın olmadığını görmesi üzerine sakinleştiğini söylemektedir. Bunun üzerine de Sultan'ın, Meşrutiyet'i kaldırmanın planlarını yapmaya başladığını düşünmektedir. Bu yolda yanına olanlar ile çeşitli eylemlerde bulunduğunu ve entrikaların yapıldığını nakletmektedir (Süleyman Tefik, 2011:243).

Meşrutiyet'in ilanı üzerine saraya en yakın kişilerden olan Mabeyn kâtipi İsmail Müştak Mayakon şunları söyler:

¹⁰⁴ Ayrıca bkz; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, a.g.e., s.24-25

Meşrutiyet'in ilanı hayat ve saltanat korkusunun bir neticesinden başka bir şey değildir. Rumeli hadiseleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gittikçe açığa vuran teşebbüsleri üzerinde uzun uzadıya müzakerede bulunan Meclis, nihayet 10 Temmuz 324 (1908) de gece yarısı, bir mazbata ile: 'Kanunî Esası'nın ilanı ve Meclisin toplanması için yapılan davete icabet etmesini' padişaha arz ettikleri zaman Sultan Hamid, meseleyi vekillerin siyasi mülahazalarına göre değil, kendi mantığına göre tetkik ettikten sonra kararını vermişti. İş bu raddeye gelinceye kadar Sultan Hamid her tedbire başvurmuştu. Fakat bu tedbirlerin hepsi boşa çıkmıştı. Halk tabiri ile en güvendiği dağlara kar yağmıştı..." (Mayakon, 2010:73,75)¹⁰⁵.

Saray'da bir müddet kâtiplik yapmış, ardından çeşitli valiliklerde bulunmuş Tevfik Biren de hatıralarında Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i kendi rızası ile yapmadığını, olası bir tehlike anında korkarak veya Avrupa'ya karşı gösteriş yapmak için ilan etmiş olabileceğini iddia etmektedir. Tevfik Biren, Sultan'ın tüm bu tehdit ve tehlikeleri atlattıktan sonra otoriter rejimine geri döneceğini ve bunun bir oyalama politikası olduğunu düşünmektedir (Biren, 2016:C.I,484).¹⁰⁶ Tevfik Biren'e gazeteci Süleyman Tevfik de katılmaktadır. Mazbatadaki cümlelerin müphem olduğunu ve bulduğu ilk fırsatta eskiye dönebilmek için özellikle seçildiğini, meşrutiyet ve hürriyet bahsi yerine Meclis'in açılmasının üstünde durulmasının bir takım şüpheler oluşturduğunu belirtir. Tüm bunlara rağmen yoğun baskı rejiminden sonra bu kadarının bile büyük bir gelişme olduğunu düşünmektedir (Süleyman Tevfik, 2011:230).

Muhالیf kesim şüphe yok ki II. Meşrutiyet'in ilânından son derece memnun olmuştu. Halid Ziya Uşaklıgil, düşüncesini eserinde şu sözlerle belirtir: *"Bu bana: 'Dağ kendisini sıkmış sıkmış, nihayet bir fare doğurmuş!.' Dedittecek bir his verdi."* Bu tavrı Sultan'ın üç satırlık yazısına istinaden söylemiş olmakla birlikte uzun zamandan beri salnâmelerin başında yer alan Kanun-ı Esası'nın *"bu temmuz güneşiyle beraber kefeninden sıyrılmış şu üç satırın içine sarınarak tekrar hayata"* çıkmasını da sevinçle karşılar (Uşaklıgil, 2014:871). Falih Rıfki Atay'ın Meşrutiyet'in ilanına aynı tepkileri verdiği bilinmektedir. Atay eserinde, gazetelerin sütunlarında yer alan nişan veya taltif haberlerinin yanında üç satırlık bir yazıyla Meşrutiyet'in ilan haberinin yer aldığını belirtiyordu. Atay devamında bunun bir lütuf olduğuna ve haberlerde Rumeli olaylarının ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hiç yer almamasına da dikkat çeker (Atay, 1999:21).¹⁰⁷ Bir başka muhalif Hüseyin Cahit Yalçın da hatıralarında Meşrutiyet'in ilanı üzerine bütün uğraşlara rağmen *"Kızıl Müstebit"* olarak nitelendirdikleri II. Abdülhamid'in tahtta olduğunu ve anayasanın yine onun kontrolünde

¹⁰⁵ Ayrıca bkz; Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.49-50

¹⁰⁶ Ayrıca bkz; Mayakon, **a.g.e.**, s.75-77

¹⁰⁷ Ayrıca bkz; Zeki Mesut Alsan, **Mustafa'nın Romanı/Hürriyet Pervanesi**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s.112-113

bulduğunu, bu nedenle de elde edilen özgürlüğün tam anlamıyla mümkün olamayacağını söylemektedir (Yalçın, 1976:9).

Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat; Sultan II. Abdülhamid'i Meşrutiyet'i ilan ederek Rumeli hareketine karşı mağlubiyeti kabul etmiş olarak görmektedir. Ona göre; ölü olan Meşrutiyet yeniden dirilmiştir. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in tahtta bulunması hâlâ istibdad havasının esmesine neden olmaktadır (Midhat, 1946:189,190).¹⁰⁸ Gazeteci Asım Us Meşrutiyet'in ilanının Sultan'ın şahsına karşı olmadığını, sadece “*keyfi idare*”ye karşı yapıldığını açıklamaktadır. Ona göre halkın geleceğine tek kişinin karar vermesi yerine milletin rızası ile seçilmiş vekillerin oluşturduğu bir meclisin y karar vermesi gerekmektedir. Us, halkın arzusunun da bu yönde olduğunu söylemektedir (Us, 2012:152-153).¹⁰⁹

Hüseyin Kâzım Kadri hatıratında Rumeli Olayları ve Meşrutiyet'in ilanını “*siyasi, içtimai, idari, fikri ve ilmi*” bir hadise olarak görmemekte ve halkın Meşrutiyet'e hazır olmadığını belirtmektedir. Daha sonra yaşanan hadiselerin bunu gösterdiğini ve Sultan'ın haklı çıktığını dile getirmektedir. Haklı olmasına rağmen devletin gelişmesindeki en büyük engelin de yine kendisi olduğunu söylemektedir. Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyet'in ilk ilan edildiği andan itibaren yürürlükte kalmasının, devletin gelişmesinde etkili olacağını düşünmektedir (Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:71).

Meşrutiyet'in ilan haberi Selanik, Manastır, Üsküp ve İstanbul başta olmak üzere birçok şehirde sevinçle karşılanmış, halk bayraklarını alıp sokaklara çıkarak “*Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Vatan! Yaşasın Millet!*” nidalarıyla gösteriler düzenlemişlerdir (Duru, 1957:30,33; Derin, 1993:6; Biren, 2006:488; Rıza Nur, 1967:248; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, 1990:23; Georgeon, 2012:554-556; Özcan, 2002:1574; Lewis, 2015:286). Resneli Niyazi hatıralarında insanların Müslüman, Hristiyan demeden bayram yaptıklarını, sevinçlerini paylaştıklarını ve her yerde bayram sevincinin olduğunu belirtmektedir. Herkesin “*Hürriyetin nimetleri*”nden yararlanacağını söylemektedir. Bunun halka mutluluk verdiğini de düşünmektedir (Resneli Niyazi, 2003:375).¹¹⁰ Meşrutiyet'in ilanından sonra vazifeye gelen

¹⁰⁸ Ayrıca bkz; İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s.45

¹⁰⁹ Ayrıca bkz; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.307

¹¹⁰ Zeki Mesut Alsan, Meşrutiyet'in sevincine ve halkın tereddütlerine dair şu açıklamayı yapmıştır: “...Artık İstanbul da, iki yönden tamamile uyanmıştı. Uyku sersemliği nasıl birçokları için çoktan geçmiş idi ise, 'resmî tebliğ'in ilk anda uyandırdığı tereddüt ve şüpheler de yavaş yavaş kalkmağa başlamıştı. Cevdet'in talebe grubunda oynadığı rolü, başka Cevdetler halk arasında oynuyor, sevinç ve heyecan çıktığı gittikçe büyüyerek bütün İstanbul'u kaplıyordu. Artık korku ve şüphe tilsimi çözülmüştü. Hürriyet ateşinin kıvılcımları, sihirli bir kuvvet ile insandan insana geçerek bütün gönülleri tutuşturmuştu. Böylelikle, İstanbul sanki birkaç saat içinde genci ihtiyarı, kadını erkeği, Müslüman'ı Hristiyan'ı ile büsbütün değişmiş, başka bir İstanbul olmuştu....” **a.g.e.**, s.115

Ali Cevat Bey, II. Meşrutiyet ve Otuz Bir Mart hadiselerini anlattığı eseri “*Fezleke*”sinde, ilk Cuma selamlığında halkın, uzun zamandır yüzünü görmedikleri padişahlarını heyecanla beklediklerini dile getirir (2014:13).

Mehmed Memduh “*Tanzimattan Meşrutiyete*” isimli eserinde halkın durumunu ve bir anda bu kadar ortalığın karışıp göstericilerin galeyana gelişini ayrıntılı bir biçimde anlatır. Ona göre; halk otuz üç yıllık baskıdan sonra korkuları nedeniyle birbirine güvenemez olmuştur. Gazetede ki haber onları son derece heyecanlandırmıştır. “*Hürriyet, Eşitlik ve Adalet*” asılı flamaları ve boyunlukları alarak halkın büyük bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmuşlardır. Bu durum zamanla edepsizliğe ve aşırılığa ulaşarak Babıali’ye dayanacak duruma gelmiştir. Mehmed Memduh’un belirttiğine göre Meşrutiyet’in ilanından sonra cemiyetin popülaritesi artmış ve sakıncalı grup olmaktan çıkmıştır (Mehmed Memduh, 1990:C.II,105).¹¹¹

Bu dönemde mutasarrıflık yapan Çapanoğlu Mahmut Celâleddin Bey halkın Meşrutiyet sevincinin taşkınlığa vardırıldığını, bir takım kimselerin halkın ev ve mallarına tecavüzlerde bulduklarını esefle belirtir (Çapanoğlu Mahmud Celâleddin Bey, 2013:216). Tevfik Biren hatıralarında halkın Meşrutiyet sevincinin kontrolden çıktığını, İstanbul ve birkaç şehirde daha şiddet olaylarının baş gösterdiğini belirtmekle birlikte, bu kadar uzun süre baskı altında kalmış bir milletin bir anda teskin edilemeyeceğini söylemektedir (Biren, 2006:C.I,488-489).

Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte uzun süren baskı rejiminin ardından halk kendisini hür hissetmenin yanı sıra ihtilalci gibi görmeye başlamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ihtilalin kahramanları olarak görülmesi, cemiyetin her şehirde derneklerinin yaygınlaşmasında etkili olurken, cemiyete katılan ve katılmaya çalışan insanların sayısında da ciddi bir artış görülmüştür. İnsanlar cemiyet hakkında hiçbir fikre sahip olmasalar da İttihatçı olduklarını söylüyor, bununla gurur duyuyorlardı. Toplumun değişim ve dönüşümünü Muhittin Birgen hatıralarında ayrıntısıyla nakleder:

O zamanlar İttihatçı olmak için ‘İttihatçıyım’ demek kâfi gelmişti. İstanbul’da herkes İttihatçı idi. Abdülhamid bile yakasına kırmızı-beyaz kordelayı taktıktan¹¹² sonra, artık kim İttihatçı olmayacaktı? Bütün kabak, Abdülhamid devrinde yapmış oldukları fenalıkları üzerinde ittifak hasıl olmuş, beş on düzine saray

¹¹¹ Ayrıca bkz; Rey, **a.g.e.**, s.29

¹¹² Ali Haydar Mithat da hatıralarında Sultan II. Abdülhamid’in Meşrutiyet’in ilanından sonra bir anda İttihatçı olduğunu ve yakasına kırmızı beyaz kurdeleyi taktığını belirtmektedir. Bknz; Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım**, Mithat Akçit Yayını, İstanbul, 1946, s.190

mikrobunun başında patladıktan sonra artık, millet, padişah, İttihat ve Terakki hep bir olmuşlardı... (Birgen, 2017:80)

Meşrutiyet'in ilanından sonra yalnızca İttihat ve Terakki üyeleriyle halk değişime uğramamış, Sultan II. Abdülhamid de bu dönemden itibaren karakter ve yönetici olarak değişim geçirmiştir. Fakat bu değişimin ne kadar gerçek olduğu hatırat yazarları tarafından tartışılmaktadır. Genel kanı Sultan'ın korku ve zaman kazanma amacıyla kendisini teslim etmiş göstermekte olduğudur. Mithat Şükrü Bleda hatıralarında bu konuya dair Meşrutiyet'ten sonra Sultan II. Abdülhamid'in bile İttihat ve Terakki'nin dostu olmaya çalıştığını, her gün Cemiyet'i destekleyen iradeler çıkarttığını belirtmiştir. Sultan'ın İttihat ve Terakki ile arasındaki ilişkiyi ilerletmek için jurnalcilere beddualar ettiğini söylemektedir. Bleda da, Sultan'ın bu tavrına şaşırmadığını dile getirmektedir (Bleda, 1979:52).

Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ele alınan taraf genel itibariyle Sultan II. Abdülhamid ve halk olmuştur. Muhittin Birgen hatıralarında halkın bakış açısına ve tutumuna nazaran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemden sonraki durumunu gözler önüne sermiştir. Birgen'e göre; Cemiyet de Sultan II. Abdülhamid'in bu kadar kolay pes edeceğini düşünmüyordu. Sultan'ın bir anda teslim olması, Cemiyet'i de ne yapacağı konusunda kararsız bıraktı. Yönetime geçmekten korkup geri durdular. Muhittin Birgen, onların kendilerini sadece meşrutiyeti tesis etmekle görevli olduklarını düşünerek geri planda kaldıklarını belirtir. Anayasal sistem kurulduktan sonra tek amaçları Meşrutiyet'i korumaktır. Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti uzun bir süre hükümet vazifesinde aktif rol alamamıştır (Birgen, 2017:75,87). İttihat ve Terakki üyeleri Sultan II. Abdülhamid'in bu kadar çabuk pes edeceğini düşünmemelerinin yanı sıra bu kadar uzun süre bütün ipleri elinde bulundurmuş birini bir anda mutlakiyetçi yapısından vaz geçirmenin de mümkün olmadığını bilmekteydiler. Cemiyet üyeleri saltanatın hesabını bir anda sormak istemelerinin yanı sıra bunu bir anda gerçekleştirme durumunda kopacak fırtınaları da biliyorlardı; bu nedenle kendi düzenlerini yavaş yavaş kurmak taraftarıydılar (Uşaklıgil, 1965:108). İlerleyen süreç içerisinde İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da Şeref Sokağı'nda bir evi Merkez-i Umumi haline getirip hükümete dair bütün müracaatların buraya yapıldığını ve müzakerelerin de yine burada gerçekleştirildiğini, hükümetin yerine İttihat ve Terakki'nin geçtiğinin, Sultan II. Abdülhamid'in de pasif bir durumda olduğunu, Rıza Nur hatıralarında dile getirir (Rıza Nur, 1967:C.I,262).

Asım Us farklı bir bakış açısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet dönemi tutumunu ele alır. Us hatıralarında II. Abdülhamid idaresinin memleketi barış içinde yaşattığını fakat bu barış ortamının millete rehabet verdiğini belirtir. Us'a göre, Temmuz İnkılâbı olarak görülen Rumeli Olayları ile hasta olan adam uyanmış ve canlanmaya başlamıştır. Fakat inkılâbı gerçekleştirenlerin idare bilgisinin yetersizliği canlanan milleti başıboş ve yordamsız bırakmıştır (Us, 2012:195).

Sultan, 23 Temmuz akşamı Meşrutiyet'i ilan etmesinin yanı sıra seçimlerin yapılacağını ve Meclis-i Mebusan'ın yakın zamanda açılacağını da duyurmuştur. Kasım ayında İstanbul'da gerçekleştirilen seçimlerde İttihat ve Terakki kesin başarı elde etmişti. Prens Sabahattin'in Ahrar Fırkası da seçimlere katılmış fakat İttihat ve Terakki kadar başarı sağlayamamıştır (Yalçın, 1976:54-55). Seçimler ülke genelinde gerçekleştirilirken 5 Ekim'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini bildirmesi ve Girit'in de Yunanistan'a bağlandığını ilan etmesiyle yeni rejim ve cemiyet ilk büyük darbesini alır. Sultan II. Abdülhamid bunu yeni idarecilerin acemiliği ve tedbirsizliği olarak eleştirir ve son derece müteessir olur. Tüm bunların yanı sıra ilerleyen günlerde Kör Ali adlı şahsın önderliğinde başlayan ve camilerden medreselere yayılan bir isyan dalgası İstanbul'da paniğe neden olur. Kör Ali'nin peşine taktığı güruhla Yıldız'a yürümesi ve şeriatın elden gittiğini, Sultan'ı görmek istediğini bildirmesiyle ortalık karışır. Sultan, Yıldız Sarayı'nın penceresinde görünür ve göstericileri herhangi bir tehlike olmadığı yönünde yatıştırır.¹¹³ Sultan'ın tavrı her ne kadar göstericilerden yana olmasa da dikkatleri üzerine çeker ve İttihat ve Terakki'yi şüpheye düşürür. Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik'te yaptıkları toplantıda İstanbul'un güvence altında olmadığını iddia ederek şehre Avcı Taburları'nı getirme kararını verir. Bu arada 17 Aralık'ta Meclis-i Mebusan açılır. Ahrar Fırkası sadece bir mebus çıkarırken; 280 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Yahudi'dir (Georgeon, 2012:566-570).

Halk Meclis'in açılmasına büyük ilgi göstermişti. 17 Aralık sabahı Meclis binasının bulunduğu Beyazıt ve Divanyolu tıklım tıklım doludur ve mebusların arabaları zorlukla ilerlemektedir. Sultan II. Abdülhamid açılışa gelmekte her ne kadar tereddüt ettiyse de Kamil Paşa ve mebusların ısrarı üzerine Meclise teşrif etmişti (Süleyman Tevfik, 2011:279; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, 1990:35; Yalçın, 1976:56; Georgeon, 2012: 570). Hüseyin Cahit Yalçın hatıratında meclis açılışında Sultan II. Abdülhamid'in binaya geldiğini ve askeri

¹¹³ Ayrıca bknz; Mizancı Mehmed Murad, **Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad**, Nehir Yayınları, İstanbul, s. 31,108-109

bir üniforma giydiğini yazmıştır. Yalçın'ın eserinde Sultan'ı tasvir ederken karamsar ifadeler kullanması, onun padişaha karşı olan bakış açısının değişmediğini göstermektedir. Yalçın, II. Abdülhamid'i "gülmez bir çehre, kocaman çirkin bir burun" olarak nitelemekte ve "büyük bir zorba" şeklinde tanımlamaktadır (Yalçın, 1976:57).

Sultan II. Abdülhamid mebusların ve halkın arasından hızlıca geçerek locasına oturmuş ve açılış nutkunu Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'e uzatmıştır. Ali Cevat Bey fezlekesinde, metni okumaya başladığında Meclis üyelerinin başlarda mimiksiz ve sessiz sedasız vaziyette oturduğunu lakin "Memleketimizin Kanun-ı Esasi ile idaresi hakkındaki azmim kat'î ve lâ-yetegayyerdir" cümlesi okunduğunda alkış kıyamet koptuğunu bildirir (Ali Cevat Bey, 2014:34-35). Nutkun okunduğu esnada Süleyman Tevfik Bey gözlerini Sultan'dan alamamış, onun jest ve mimikleri dikkatini çekmişti. Sultan'ın, nutkun okunduğu her dakikada yüzünün renk değiştirdiğini, neşesizliğinin ve hoşnutsuzluğunun belli olduğunu söyler. Sultan, nutkun okunmasının ardından hızlıca arabasına binerek Yıldız Sarayı'na geri dönmüştür (Süleyman Tevfik, 2011:280).

3.1.2.Yıldız Sarayı'nda Mebusan Ziyafeti

Ali Cevat Bey fezlekesinde Sultan II. Abdülhamid'in Meclis nutkunun beklenilenin altında bir yankı uyandırdığını ve Sultan'ın da bu durumdan rahatız olduğunu dile getirmiştir. Ali Cevat Bey'in belirttiğine göre; Meclisin açılışında gösterilen "Padişahım Çok Yaşa!" nidaları uzun sürmemiş, gazetelerin sansürden kurtulmasıyla birlikte eleştirilerin dozu kaçmaya başlamış ve Saray'a yönelik eleştiriden dolayı Sultan ile halkın arası açılmıştır. Ali Cevat Bey de bu noktaya dikkat çekerek Sultan'a "Millet ile barışmaya mecburuz" tavsiyesinde bulunmuştur. Ali Cevat Bey'in yaptığı konuşma Sultan üzerinde olumlu tesir yapmış olmalı ki Ramazan Bayramı'nın hemen öncesinde Yıldız Sarayı'ndaki Şale Köşkü'nde iftar ziyafeti verilmesi kararlaştırılır (Ali Cevat Bey, 2014:39). Ayşe Osmanoğlu hatıralarında Sultan'ın ziyafet konusunda fazlasıyla heyecanlandığını ve hazırlıklarla en ince ayrıntısına kadar ilgilendiğini, yemek listesini dahi kendisinin yaptığını belirtir (A.Osmanoğlu, 1994:140; Georgeon, 2012:571).

31 Aralık 1908 akşamı Sultan II. Abdülhamid mebuslar ile Yıldız Sarayı'nda buluşur. Mebusların hatıralarında bu özel güne dair ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Mebuslar, yıllardır kapalı kapılar ardından imparatorluğu yönetmiş meçhul hükümdarlarıyla karşı karşıya gelme fırsatı bulmuşlardı. Bu nedenle o gün tüm dikkatlerini Sultan'a yöneltmişlerdi. Mebuslar ziyafet salonunda yerlerini aldıktan sonra Sultan II. Abdülhamid de salona teşrif etmiştir.

Hüseyin Cahit Yalçın da Sultan'ın ziyafetine katılanlar arasındadır ve hatıralarında izlenimlerini ayrıntılı biçimde nakleder:

Merdivenden çıkılınca ilk salonda, büyük üniformasıyla ayakta duran Abdülhamit, o gece bütün çekiciliği ve büyüleyiciliğini kullanmağa karar vermiş gibi güler yüzlü ve iltifat ederek konuklarını karşılıyordu. Meclisin ilk açıldığı günden sonra geçen on beş gün içinde, belki korktuğu tehlikeleri atlatmanın verdiği güven ve güçle, belki yeni duruma biraz alışmanın etkisiyle durgunluğunu ve soğukkanlılığını bulmuş gibiydi.... Ben de mümkün olduğu kadar yakın bir iskemle seçerek Abdülhamit'i incelemek istiyordum. Abdülhamit'le görüşen Avrupalılar, onun pek çekici ve bağlayıcı bir incelik ve kişiliği olduğunu öteden beri yazarlardı. Bunu dalkavukluğa ve çıkarıcılığa yükleyerek inanmazdık. Ama bu gece Abdülhamit'teki çekiciliği ben yakından gördüm. Ziyafet sonunda hemen bütün mebusların kalbini kazanmıştı. (Yalçın, 1976:60-61).¹¹⁴

Mebus ziyafetine ve II. Abdülhamid'e dair müspet görüşler olduğu kadar menfi yorumlar da bulunmaktadır. Bu görüşlerin en önemli noktası hatırat yazarlarının Sultan'ı tanımlamadaki bakış açısının Sultan ile olan yakınlık ve buldukları konum ile bağlantılı olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid ile birebir görüşme fırsatı yakalamamış, yakından tanımayanların padişahı tasvirlerinde önyargılı tanımlamaların baskın olduğu görülmektedir. Bu düşüncenin “*Meşrutiyet Padişahı*” olmasından sonra da değişmediğini söylemek mümkündür. Bu bakış açısının hâkim olduğu kişilerden biri de Mithat Şükrü Bleda'dır. Yıldız Sarayı'nda verilen ziyafette bulunan Bleda, hatıralarında Sultan II. Abdülhamid'e dair onu pek fazla sevmediğini ve mebus ziyafetinde gördüklerinden sonra düşündüklerinde haklı olduğunu belirtir. Mebus ziyafetinde Sultan'ın yapmacık tavırlar sergilediğini söyleyen Bleda bu işte usta olduğunu fakat dikkatli gözlemleyip dinleyince yalan söylediğinin anlaşıldığını iddia etmektedir (Bleda, 1979:90).

Sultan II. Abdülhamid'in yemek esnasında sağ yanında Sadrazam, sol yanında ise Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmet Rıza Bey bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamid'in bütün yemek boyunca Ahmet Rıza Bey ile konuşması ve fazlasıyla ilgilenmesi diğer mebusların dikkatini çekmekle kalmamış, Ahmet Rıza Bey'i eleştiri oklarının hedefi yapmasına neden olmuştur. Eleştirenler arasında Hüseyin Cahit Yalçın da bulunmaktadır. Yalçın hatıralarında, Sultan II. Abdülhamid'in, Ahmet Rıza'nın gönlünü hoş tutmak için çeşitli jestlerde bulunduğunu ve birbirleriyle yakın ilişki kurduklarını belirtir. Hüseyin Cahit'in şaşırıldığı

¹¹⁴ Ayrıca bknz; Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, s.280

nokta ise yıllarca Avrupa’da çeşitli zorluklara göğüs germiş Ahmet Rıza’nın burada Sultan’ın karşısında takındığı tavır olmuştur (Yalçın, 1976:61-62).¹¹⁵

Yıldız’daki ziyafete katılanlar arasında Rıza Nur da bulunmaktaydı. Rıza Nur, Sultan II. Abdülhamid’in Ahmet Rıza ile fazlasıyla ilgilenmesini Hüseyin Cahit gibi şaşkınlıkla karşılamıştır. Sultan ile Ahmet Rıza’nın “*ahbap*” olduklarını fakat II. Abdülhamid’in “*tilki*” olduğunu Ahmet Rıza’nın oyuna gelmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Namık Kemal ile Midhat Paşa’ya da aynı yakınlıkta davranmış olan II. Abdülhamid’in ikisini de siyaset sahnesinden nasıl sildiğini eserinde hatırlatmaktadır (Rıza Nur, 1967:274). Mithat Şükrü Bleda da Sultan ile Ahmet Rıza’nın konuşmalarına dikkat çekerek padişahın “*kısa bir süre önce kendilerini boğmak isteyecek kadar nefretinin*” ne zaman geçtiğini ve bu kadar samimiyet hissetmeye başlamasını sorgular ve bu durumun kesinlikle gerçek olmadığını dile getirir (Bleda, 1979:90-91).

Yemeğin ardından Sultan II. Abdülhamid adına Ali Cevat Bey mebuslara hitaben nutuk okur. Nutuk okunurken mebusların bir kısmının galeyana gelerek “*Yaşa Sultan Hamid, Var ol Padişahım!*” nidalarında buldukları, okunulan nutkun her cümlesinin alkışlandığı belirtilmektedir (Ali Cevat Bey, 2014:41; Bleda, 1979:91; Yalçın, 1976:62; Ahmet Rıza, 1950:31 Ocak). Ali Cevat Bey bu bilgilere ek olarak Sultan II. Abdülhamid’in de o an duygulanıp hüngür hüngür ağladığını dile getirir (Ali Cevat Bey, 2014:41). Sultan’ın ağladığını gören bir başka isim ise ziyafet esnasında gözlerini Sultan’dan ayırmayan Hüseyin Cahit Yalçın’dır. Yalçın hatıralarında Sultan’ın gözünden yaşlar aktığını görünce şaşkınlığını gizleyemez ve bunun bir komedi olduğunu, Sultan’ın bu kadar içten olamayacağını söyler (Yalçın, 1976:63). Nutuk ve yemeğin ardından mebuslar ve Sultan odalarına çekilirken Sultan II. Abdülhamid Ahmet Rıza’ya “*Ömrümde bu kadar mutlu olduğum bir dakikayı hiç hatırlamıyorum!*” diyerek kendisini yeni düzene adapte ettiğini göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid’in ziyafetteki davranışları samimi olarak görülmemekle birlikte bu sözünün içten olduğunu hatırat yazarları belirtirler (Uşaklıgil, 1976:63; Ahmet Rıza, 1950:31 Ocak; Ali Cevat Bey, 2014:41; Bleda, 1979:90). Ayşe Osmanoğlu da hatıralarında Sultan’ı ilk defa bu kadar neşeli gördüklerini, Sultan’ın bu günleri gördüğüne şükrettiğini dile getirir (A.Osmanoğlu, 1994:141).¹¹⁶

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz; Yalçın, **a.g.e.**, s.61-62

¹¹⁶ Ayrıca bkz; Georgeon, **a.g.e.**, s.572; Ahmet Turan Alkan, “*Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, C.II, s.421

3.2. 31 MART'A GİDEN SÜREÇ ve SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAL'İ

Rumeli'de başlayan ihtilal hareketleri sonucu II. Abdülhamid Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek zorunda kalmış, ardından gerçekleşen seçimlerle 17 Aralık 1908'de Meclis açılmış ve anayasal bir dönem başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid'in, Meşrutiyet'i ihsan eden ve onun koruyucusu olarak ilgi görmesi Jön Türkleri rahatsız etmeye başlamıştı. Çünkü Cemiyet'in teşekkülünde Sultan'ın hal'i esas idi fakat bir müddet daha “*müstebit*” olarak nitelendirdikleri hükümdar ile iktidarı paylaşmak zorundalardı (Georgeon, 2012:552-553).

3.2.1. 31 Mart Öncesi İmparatorluğun Durumu

II. Meşrutiyet ile beraber hafiyelik ve jurnalciliğin önü kesilmiş, sansür kalkmış ve genel aklı birlikte meşrutiyet fikrinin temellerini atan bütün sürgünler yurda yavaş yavaş gelmeye başlamıştır. En önemlisi de Sultan II. Abdülhamid'in yıllardır gözetim altında tuttuğu Velihaht Reşad Efendi serbest kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in devlet ricalinin bir kısmı Avrupa'ya gitmiş, bir kısmı ise yeni yönetim tarafından sürgün edilmiştir. Hatırat yazarlarına göre Sultan'ın çevresinde güvenebileceği kimse kalmamıştır. Bütün silahlı kuvvetler İttihatçı olmuş ve Sultan'ın muhafızları etkinliğini kaybetmiştir. İstanbul'a gelen İttihatçıların tezahüratla karşılanması ve itibar görmesi nedeniyle Sultan II. Abdülhamid hayatını ve saltanatını koruyabilmek adına meşrutiyetperver görünüyordu. Sultan, İttihatçıları buna inandırabilmek adına tamamen şeffaf olmaya çalışıyor, kendisinden gizli isteklerde bulunan yabancı sefirleri sadrazama yönlendiriyordu. İttihatçılar da güçlükle elde ettikleri meşrutiyeti bir kere daha kaybetmemek için büyük çaba sarf ediyorlardı. İttihat ve Terakki'nin dönemin ulema çevresince mason olarak algılanması cemiyetin kendisine muhalefet oluşturuyordu. Bunun yanı sıra Sultan II. Abdülhamid'in kötü yönetiminin başlıca eleştirisi olan saray çevresini uzaklaştırmaları, birçok askerin rütbelerinin tenzil edilmesi ve memurların görevlerinden alınması da cemiyete ikinci bir cephe açmıştır. Her ne kadar aleni isyanlara girişmeseler de gizliden cemiyete karşı propagandalara başlamışlardır. Belirtilen bu sebepler dönemin muhalif safının gerekçelerini oluşturuyordu (Mayakon, 2010:75-77; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:236-237; Pekmen, 2013:72; Karabekir, 1993:335,380-381; Küçük, 1988:222).

Cemiyet içerisindeki hâkim düşünce Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesi veyahut padişahı meşrutî sistemle etkisiz kılıp, memleketi kurtaracak İngiliz ve Fransız dostluğunu kazanmak ve meclis sistemini oturtmaktı. Muhittin Birgen hatıralarında bu düşünce yapısının İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde sınırlı kalmayıp toplumun pek çok kesiminde mevcut olduğunu belirtmektedir. Birgen, eserinin devamında bu düşüncenin oturtulması halinde bütün

işlerin yoluna gireceğini, bütün sorunların çözüleceğini düşündüklerini belirtir. Sultan'ın elinden mutlakiyet ve Alman dostluğunun alınması, yeni rejim ve yeni dostluklarla bütün problemlerin çözüleceği ümidi doğmuştur. Muhittin Birgen hatıratında yıllarca Sultan II. Abdülhamid aleyhine faaliyetlerde bulunup Meşrutiyet'i kazandıktan sonra Fransa ve İngiltere'nin dostu olacaklarını, maddi-manevi destekçileri olup onları koruyacaklarını ümit ettiklerini belirtir. Fakat zamanla bunun bir hayal olduğu anlaşılmıştır (Birgen, 2017:141-142).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde zihinlerde canlandırdığı yönetim politikası bu idi. Bu amaçla ihtilali gerçekleştirmişlerdi. Fakat Asım Us'un hatıralarında belirttiği üzere bu politikayı yürütecek yetkinlikte devlet adamları mevcut değildi. Onlar sadece ihtilali gerçekleştirecek askeri güce sahiptiler ve meşrutiyetin iadesi için harekete geçmişlerdi (Us, 2012:195; Kodaman, 2002:304). Meşruti sistemi yürütecek gücü Sultan II. Abdülhamid'in devlet erkânıyla sağlamak ve iktidarı mutlakiyet taraftarı bir hükümdar ile paylaşmak zorunda idiler. İttihat ve Terakki liderleri zamanla Sultan II. Abdülhamid'in ricalini tasfiye sürecine gitmiş, pek çok devlet adamını payitahttan sürgüne yollamışlardır. Hürriyeti Osmanlı tebaasına kazandıran cemiyet, II. Abdülhamid'in makam ve menfaat zincirini kırma, rüşvet, jurnal ve hafiyeliğe karşı çıkma emelleriyle gelmesine rağmen bir müddet sonra bu meseleyi unutarak aynı yoldan ilerleyip kendilerine muhalefet oluşturmuşlardır. Süleyman Tevfik hatıralarında cemiyete dâhil olan kişilerin halka “kendilerine şükran ve minnet borçlu olduklarını ve el üstünde tutulmaları gerektiği” noktasında baskı uygulamaya başladıklarını ve bu durumun rahatsız edici boyuta vardığını belirtir. Cemiyetin gazetelerde isminin “*Cemiyet-i Mukaddese*” şeklinde yazılması tepkilere yol açmış ve ilk eleştiri Süleyman Tevfik'ten gelmiştir. Süleyman Tevfik gazetede döneme dair önemli bir fıkra paylaşır. Şöyle ki:

Bir fakir, yağmurlu bir günde, ayakları çıplak olduğu halde, titreye titreye gidiyormuş. Bunu gören bir hayır sahibi o biçareye bir ayakkabı almış. Fakir, büyük bir sevinçle o efendinin ellerini öptükten sonra yoluna devam etmiş. Fakat biraz sonra arkasından: -Hişt! Hişt! Fakir Bana bak! Diye bir ses işitmiş. Dönüp bakmış ve kendisine ayakkabı alan adamı görmüş, hürmetle yanına gitmiş, o zat: -Yürürken dikkat et, çamurlara basma, çünkü kundurayı ben aldım, demiş. Fakir de: -Peki, efendim, çamura basmam, cevabını verip yürümüş. Bir dakika sonra yine o hayır sahibi durdurarak: -Yürürken dikkat et! Sivri taşlar var, kundura yırtılır, çünkü onları ben aldım, demiş. Bu ihtarlar dört beş defa tazelenmiş. O zaman fakir ayaklarından kunduraları çıkarıp o zata uzatarak: -Alınız kunduralarınızı. Ben yalınayak gezerim, demiş. (Süleyman Tevfik, 2011:270-272).

Süleyman Tevfik'in gazetesinde neşrettiği fıkra halkın üzerindeki meşrutiyet baskısını açıklayan örneklerden biridir. İttihat ve Terakki mensuplarının ifrata varan davranışları imparatorluk içerisinde “sızıltı”ların çıkmasına neden olmuştur. Dönemin huzursuzluğuna dikkat çeken bir diğer isim de Halid Ziya Uşaklıgil'dir. Uşaklıgil eserinde hizipleşmeye başlayan cemiyet erkânını Osmanlı toplumunun çözülüşünü ve dönemin kasvetli havasına dair her gün farklı bir “*musibet*”in karşılarına çıktığını, her köşe başında ayrı bir fikrin ve cemiyet üyesinin önlerini kestiğini belirtir. Bir taraf “*Halife-i Ruy-ı Zemin*”i överken diğer taraf devletten beklediği ayrıcalıkları konuşuyordu. Uşaklıgil'e göre bu durum herkesin Meşrutiyet'ten ayrı bir beklentisi olduğunu, bunların karşılık bulamaması da kıyameti getireceğini göstermekteydi (Uşaklıgil, 2014:875).¹¹⁷ Zeki Mesut Alsan hatıralarında meşrutiyet sonrası Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'nin yeni prensiplerini beraberinde getirirken, Prens Sebahattin Bey'in de yeni düşünce ve akımlarla geldiğini, Meşrutiyet'in yeni bir yol ayrımına girdiğini belirtir. Prens Sabahaddin'e göre inkılâbın imparatorluğun sathına yayılabilmesi için bir takım prensipleri toplumun bütün katmanlarına yaymak gerekiyordu. Öncelikle bireysel girişimcilik ve adem-i merkeziyet prensipleri üzerinden toplumun yeniden şekillendirilmesi lazımdı. Fakat adem-i merkeziyet fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana düsturu olan “*ittihat*” ile tezatlık taşıyordu. Bir diğer umde olan ve yetki genişliği anlamına gelen “*tevsii mezuniyet*” de aslında yönetim açısından henüz deneyim sahibi olmayan bir cemiyet için fazla cüretkâr kaideleri bünyesinde barındırıyordu. İmparatorluğun içerisinde bulunduğu ayrışmanın temelinde yeni sistemin izleyeceği siyasi teamülleri yatıyordu (Alsan, 2006:149).

Ali Ekrem Bolayır hatıralarında pek çok kesimin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşruti sistem ile imparatorluğu makûs talihinden kurtaracağı zehabına kapıldığını dile getirir. Fakat işlerin öyle olmadığı bir ay sonra ortaya çıktığını, ortalıkta “*ipsiz, sapsız, aymaz*” adamların “İttihatçıyım” diyerek gezindiği ve “*ülkeyi uçuruma sürüklediği*”ni belirtir. Ali Ekrem Bolayır, bu gidişata dur demek için İttihat ve Terakki'nin önderleriyle görüşmeye İstanbul'a gitmiş, derdini anlattığı halde herhangi bir karşılık bulamamıştır. Hatta Talat Bey dahi kendisinin bu söyledikleri karşısında kayıtsız kalmıştır. Ali Ekrem Bey, bu kötü gidişattan sadece kendisinin değil birçok insanın huzursuz olduğunu ve aynı görüşü paylaştığını söyleyerek, başlangıçta İttihatçı olup daha sonra cemiyetten uzak kalmaya çaba gösteren Hüseyin Kazım'ın dönem hakkındaki yorumunu nakleder: “...*Bunlar çeteci, komitacı, cahil, akılsız, kendilerinden başka kimseyi beğenmez herifler... Memleketi*

¹¹⁷ Ayrıca bknz; Pekmen, a.g.e., s.70-71

batıracaklar, mahvedecekler. Bundan hiç şüphelen olmasın.” (Bolayır, 2007:410-411). Meşrutiyet’in ilanının üzerinden sadece birkaç ay geçmiştir ve halk içerisinde yeni hareketlenmeler başlamış, iktidar muhalefetini kısa sürede oluşturmuştur. Cemiyetin iktidara gelmeden önce Sultan II. Abdülhamid ve erkânı için kullanılan argümanların pek çoğunun İttihat ve Terakki için kullanıldığı görülmektedir.

İttihat ve Terakki’ye yöneltilen eleştiriler arasında meşrutiyet söylemiyle çıkılan yolda herhangi bir ilerleme kaydedilememesi, devletin içerisinde bulunduğu kısır döngüden kurtulamaması ve bu uğurda gerçekleştirilen atılımların sonuçsuz kalması olmuştur. Cemiyet’in yönetimini eleştirenler arasında, Avrupa’da birlikte mücadele ettikten sonra muhalif safta yer alan Mizancı Murad da bulunmaktadır. Mizancı Murad, Meşrutiyet sonrası hükümetin II. Abdülhamid döneminden farklı olmadığına vurgu yapmaktadır. İdarecilerin söylemleri ile eylemleri arasındaki uyumsuzluğun “*doğu ile batı kadar farklı*” olduğunu söyleyen Mizancı Murad “*hürriyet, adalet, kardeşlik, eşitlik*” sözlerinin yankılanmasına rağmen uygulamada II. Abdülhamid devrine dönüşün olduğunu dile getirmiştir. Mizancı Murad eserinin devamında hürriyetin getirildiğinin söylenmesine rağmen yine ortada zulüm ve istibdadın olduğunu, halkın sesinin kesildiğini ve bunun da istibdadın farklı bir şekli olduğunu belirtmektedir. Ona göre adalet sadece sözde kalmış, bilgisiz insanlar uhuvvet (kardeşlik) argümanını kullanarak toplumu ayırmaya götürmüş ve eşitlik seçkinlerin haklarını savunmaktan ibaret bir kavram olmuştur. Kanunların herkes için konulduğunu, bu kanunların bir takım insanlar için ihlal edilmesinin cinayete mahal verdiğini belirten Mizancı Murad özellikle bir grubun kendisini ön plana çıkarıp bütün hakkı kendinde bulundurmasını “*çocukluk*” olarak görmüştür (Mizancı Murad, 2005:43-44). Bu durumun yanında eylemlerin otoriter tutum sergilemesi de yapılan gelişmelerin kısır bir döngü içerisinde sonuçsuz kaldığını göstermektedir.

İmparatorluğun durumuna dair ayrıntıyı veren bir diğer mesele de Arnavut ve Avcı Taburları meselesidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik’ten gelirken başkentteki güvenliği sağlamak adına beraberinde Avcı Taburlarını getirmiştir. Aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Avcı Taburlarını getirirken güttüğü tek gaye Sultan II. Abdülhamid’in Arnavut Taburlarına karşı bir güç değeri oluşturmaktır. Sultan II. Abdülhamid ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin arasını açan mesele de bu olmuştur. Padişahı koruyacağına ve ona sadık kalacağına dair yemin ettirilen Rumeli ordusunun İkinci Fırka yerine düşünülmesi ve Cemiyet’in II. Abdülhamid’den bu fırkayı dağıtmasını istemesi üzerine iki askeri kuvvet arasında gerginlik baş göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid bu teklif sonrası cemiyetin

sadakatinden şüphe etmeye başlamış ve kendisini hal' etmek istediklerini düşünmüştür (Mayakon, 2010:77-80; Ali Cevat Bey, 2014:153; Alkan, 1999:421; Özcan, 2007:10).

Bu gelişmeler 31 Mart İsyanı'na da bir zemin teşkil etmiştir. Bu olay Kamil Paşa'nın sadrazamlığında gerçekleşmiştir. Avcı Taburu adı verilen askerleri Sadrazam Kamil Paşa Rumeli'ye göndermek veya başka bir bölgeye nakletmek istemiştir. Bu durum İttihat ve Terakki dâhil olmak üzere askerler içerisinde infial yaratmıştır. Durum derhal Meclis'e intikal ettirilip tartışmaya sunulmuştur. Çoğunluğun cemiyet erkânından olması sebebiyle Kamil Paşa'nın Rumeli ordusunu payitahttan uzaklaştırma isteği reddedilmiş ve Kamil Paşa hükümeti güvenoyuna sunulmuştur. Osmanlı tarihinde ilk defa bir hükümet güvensizlik oyu almış ve hükümet düşürülmüştür (Pekmen, 2013:18-23; Tengirşek, 1967:110; Georgeon, 2012:573). Yıldız Sarayı'na Arnavut Taburu yerine Anadolu'dan getirilen askerler yerleştirilmek istenmiş, buna Yıldız'daki askerlerin silahla karşılık vermesi karışıklığa neden olmuştur. Başkentte bulunan iki büyük askeri kuvvetin karşı karşıya gelmesi Saray'da dehşet uyandırmıştır. Sadrazam ve Harbiye Nazırı ivedilikle Saray'a çağırılmış ve işlerin kan dökülmeden önlenmesi emredilmiştir. Bunun üzerine Hilmi ve Ali Rıza Paşalar harekete geçerek askerleri Taşkışla'ya geri çekmişlerdir (Ali Cevat Bey, 2014:59; Georgeon, 2012:574-575; Alkan, 1999:423; Birinci, 2002:344). İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in özgürlükçü yapısıyla birlikte öncelikle gazeteler üzerinden kendi varlığını göstermiş, ardından örgütlenmeye başladığı dönemden itibaren ve ihtilali gerçekleştirdiği askeri kuvvet ile gücünü ortaya koymuştur. İttihat ve Terakki artık gizli bir cemiyet olmaktan çıkmış ve “*siyasi cazibes*”ni kaybetmiştir. Bu durum onun gücünün yavaşça azalmasına ve siyasi şiddetini de arttırmasına neden olmuştur. Zamanla halk ve askerinin muhalefetini doğurmuştur (Birinci, 2002:337).

3.2.2. Gazeteci Hasan Fehmi Cinayeti

Meşrutiyet'in ilanından sonra basın özgürlüğü siyasi ortamı değiştirmişti. Gazeteler sansürün baskısından kurtuldukları için eleştirilerini ağırlaştırmış ve eleştirilerin hedefi Sultan'dan İttihat ve Terakki'ye kaymıştır. Sultan II. Abdülhamid'e karşı birleşmiş olan kalem erbâbları birbirlerine karşı savaşmaya başlamışlardır. Eleştirilerin dozunun artmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de baskı ve şiddeti artmaya başlamıştır. Bundan dolayı faili meçhul cinayetler yaşanmaya başlamıştır. Bunlardan en önemlisi ve 31 Mart İsyanı'nın temel sebebi *Serbestî* gazetesinin Başmuharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesidir. Muhalif bir gazetecinin faili meçhul bir şekilde öldürülmesiyle birlikte suçlamaların hedefi İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur (Kodaman, 2002:307-308; İsmail Kemal, 2016:235).

Saidpaşazâde Şerif Paşa cinayete dair ortamın oluşturduğu gergin havanın doğuracağı sonucun kötü olacağını tahmin ettiğini fakat bu kadar kanlı ve yakın olacağını hiç düşünmediğini belirtmektedir. Bu cinayete birlikte artık “*fikir ve kalemler*”in idam mahkumları olduğunu da söylemektedir (Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:43).

Hasan Fehmi, Teselya doğumlu Mekteb-i Mülkiye mezunu bir gazetecidir. Önceleri Mısır’da *Emel* isimli bir gazetede yazılar yazmış ve burada kendisini sevdirmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu durumu görmüş ve zamanla *Serbestî* gazetesine geçerek muhalif yazılar yazmaya başlamıştır (Pekmen, 2013:58; Birinci, 2002:341). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara geldikten sonra Sultan II. Abdülhamid’in yanlışlarını tekrar etmesi nedeniyle tepkileri üzerine çekmiştir. Hasan Fehmi’nin cemiyetin izlediği politikaları eleştirmesi de onu siyasi bir tehdit haline getirmiştir.

Hasan Fehmi Bey 6-7 Nisan 1909 akşamı arkadaşı Şakir Bey ile Galata Köprüsü’nden geçerken kimliği belirsiz kişiler tarafından silahlı saldırıya uğramış, kendisi köprü üzerinde can verirken arkadaşı Şakir Bey yaralanmıştır. Öldüren kişi köprünün iki ucunda da zabitlerin bulunmasına rağmen kolaylıkla kaçmıştır. Bu olay İstanbul’da büyük yankı uyandırmıştır (Yalçın, 1976:69; Ali Cevat Bey, 2014:61; Rıza Nur, 1967:C.II,295; Süleyman Tevfik, 2011:198,290; Birgen, 2017:82; Georgeon, 2012:575; Lewis, 2015:291; Kurşun, 2012:50; Özcan, 2007:10; Alkan, 1999:425). Hasan Fehmi’nin ölümü ile ilk akla gelen bunun siyasi bir cinayet olduğudur. Bunun nedeni ise Ahrar Fırkası’nın yaptığı açıklamada meseleyi İttihat ve Terakki’nin üzerine atmasıdır. Cinayet haberinin yayılmasıyla birlikte ortalık ısınmaya başlamış, gazetelerde eleştiri yazıları yazılmaya¹¹⁸ ve pek çok Mülkiye talebesinin sokağa çıkıp nümayişlerde bulunmasına neden olmuştur (Ali Cevat Bey, 2014:61; Yalçın, 1976:69; Süleyman Tevfik, 2011:290-291; Akarlı, 1999:263; Alkan, 1999:425).¹¹⁹ Ali Kemal Bey ise arkadaşı Hasan Fehmi’nin ölüm haberi üzerine Mülkiye’deki öğrencilerine ders işleyemeyeceğini söyleyerek sınıftan çıkmıştır. Bunu müteakip pek çok Mülkiye talebesi

¹¹⁸ Rıza Tefvik hatıralarında *Tanın* gazetesinin sahibi ve başmuharriri olan Tefvik Fikret’in cinayet haberi üzerine İttihatçılardan şüphelenerek bu olayı irtica hareketi olarak değerlendirmiş, gücenerek gazeteden çekilmiş ve o gün Hüseyin Cahit Yalçın’ın da yazısının bulunduğu gazetelerden birinin adını “*Lâin*” olarak neşretmiştir. Bknz; Rıza Tefvik, **Biraz da Ben Konuşayım**, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.220-221

¹¹⁹ Hıfzı Topuz, “*Özgürlüğe Kurşun*” isimli, Türk basın tarihinde suikasta kurban giden birçok gazetecinin ölümlerini belgesel roman niteliğinde ele aldığı eserinde, gazeteci Hasan Fehmi’nin cinayetini de müstakil bir bölüm olarak ve bütün yönleriyle kaleme almıştır. Ayrıca bknz; Hıfzı Topuz, **Özgürlüğe Kurşun**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.11-45

hocaları Ali Kemal'in arkasından sınıfı terk etmiş¹²⁰ ve Babıali'ye yürüyerek cinayeti protesto etmişler, katillerin bulunması için söylevlerde bulunmuşlardır.¹²¹

Cenaze *Serbestî* gazetesi idarehanesinden kalkmış, Ayasofya üzerinden Sultan Mahmud türbesine götürülmüştür. Cenazede bulunan pek çok kişinin rivayetine göre; Sultan Mahmud türbesinden başlayarak gazete idarehanesine kadar uzayıp giden bir kalabalık vardır. Cenazenin bu kadar kalabalık olmasının nedeni merhumun güzel ahlaklı ve iyi huylu bir insan olarak bilinmesinin yanı sıra bunun hürriyete atılmış bir kurşun olarak görülmesidir. Cenazede Ali Kemal Bey, Mizancı Murad Bey ve Rıza Nur'un yanı sıra Ahrar Fırkası üyeleri de mevcuttu. Ali Kemal Bey nutuklar atmış ve katillere lanetler yağdırmıştır (Pekmen, 2013:59; Rıza Nur, 1967:C.II,295; İsmail Kemal, 2016:235; Georgeon, 2012:575; Birinci, 2002:341-342; Alkan, 1999:425).¹²² Hüseyin Cahit Yalçın cenaze törenine katılmak istemiş

¹²⁰ Hasan Fehmi'nin vefat haberinden çok Ali Kemal Bey'in verdiği tepkiye karşılık istifasını veren dönemin Selanik Mebusu Cavid Bey, "*Meşrutiyet Ruznâmesi*" isimli eserinde Mekteb-i Mülkiye'de yaşanan olaydan dolayı derin üzüntü duyduğunu ve bir daha orada ders veremeyeceğini belirterek istifa mektubunu kaleme almıştır. Cavid Bey'e Nâil Bey ve Doktor Rıza Bey eşlik eder. Arka arkaya gelen istifaların yanında Ali Kemal Bey de gazetelerde istifa ettiğini bunun en büyük amilinin talebenin hürriyetinin tehlikede olduğunu ve gazeteci arkadaşının müdafaasını yapacağını belirtmiştir. Fakat Cavid Bey eserinde bunun bir yalan olduğunu ve istifasını vermediğini sadece kendisine taraftar toplamak için ortaya attığını belirtmiştir. Ayrıca bknz; Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznâmesi**, (Haz. Prof. Dr. Hasan Babacan- Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, C.I, s.31

¹²¹ Hasan Fehmi'nin öldürüldüğü dönem öğrenci olan üç hatırat yazarı; Hasan Amca, Zeki Mesut Alsan ve İsmail Hakkı Sunata hatıralarında cinayetin ertesi günü yaşananları ayrıntısıyla anlatmaktadırlar. Bu vefata en çok üzülen kişi Hasan Amca'dır. Hasan Amca hatıralarında gazeteciyle aynı mahallede oturduklarını fakat Hasan Fehmi'yi Hasan Abi olarak tanıdığını, vefat ettiğinde Hasan Fehmi denilen gazetecinin yıllardır tanıdıkları Hasan Abi olduğunu bir arkadaşı vasıtasıyla öğrenmiştir. Hasan Amca, öğretmeni Ali Kemal'in gazeteci Hasan Fehmi'nin ölüm haberini öğrencilerine anlattığı günü hatıratında şu sözlerle nakletmektedir: "... 'O atılan vicdansız kurşun, Hasan Fehmi'nin başına değil, söz hürriyetine, fikir hürriyetine, vicdan hürriyetine en basit ve en başta gelen hukuk-u beşere atılmış bir kurşundur'. Nutkun artan şiddetiyle dershanenin sükûnu sarsılmaya başlamıştı. O derin sükût yavaş yavaş yerini asabî ve öfkeli bağrıışmalara bırakıverdi. Nihayet kısa bir müddet sonra hal şiddetli kaynaşmaya tahavvül etti. Ali Kemâl hiçbir şey istemeden, hiçbir tavsiyede bulunmadan çıktı gitti; fakat o belki de istediğinden fazlasını yapmıştı. Hepimiz bahçeye fırlamıştık. Katile, hükümete lanetler yağıyordu. İçimizden yalnız biri hükümete taraftarlık etmek ister gibi oldu. Horhorlu kasap Mustafa'nın bir anda vurduğu yumrukla yere yuvarlandı, sustu. Kalabalığın dağılmak istidadı gösterdiği bir zamanda, aralarından sert bir sesle şöyle bir ihtar yükseldi: 'Arkadaşlar nereye?... Nereye arkadaşlar? Memleketin hürriyetine, vicdanına, kanununa karşı irtikâp edilmiş bu cinayeti sade tel'in etmekle ne yapmış oluyoruz? Bu gibi bir vakada hakkın müdafaası, ilk başta muhakkak memleketin vicdan ve idrâkini temsil eden Dârülfünuna düşer. Biz kocakarılar gibi beddualarımızı yapıp evlerimize gidemeyiz.' Herkes olduğu yerde mıhlı gibi kalmıştı, birçok tasvip sadâları ile karara varıldı: Katili, Sadrazamdan, Meclis-i Mebusan'dan istemek... Topluca Bâbıali'ye doğru yola çıkıldı." Hasan Amca, Sadrazam'ın kapısına vardıklarında içlerinden bir hukuk öğrencisini temsilci seçerek Paşa ile konuşmuşlar ve katilin bulunmasını istemişlerdir. Sadrazamın mütereddit tavırları ve titrek sesiyle öğrencilere güven vermemesi tepki ile karşılanmıştır. Ardından Meclis önüne ilerleyen kalabalık Ahmet Rıza ile görüşmüş, Ahmet Rıza'nın ilgisiz tavırları karşısında şiddetli tepkiler veren kalabalık süvari kuvvetleriyle dağıtılmak istenmiştir. Yaşanan arbededen sonra grup yavaş yavaş dağılmıştır. Bknz; Hasan Amca, **a.g.e.**, s.215-219. Hasan Amca'nın kaleme aldığı o günkü notların benzeri Zeki Mesut Alsan'nın "*Hürriyet Pervanesi*" ve İsmail Hakkı Sunata'nın "*İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe*" isimli eserlerinde görülmektedir. Bknz; Alsan, **a.g.e.**, s.196-199; İsmail Hakkı Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.246-248

¹²² Yukarıda belirtildiği üzere hatırat yazarları cenazenin kalabalığı ve ihtişamı hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bu tanımlamalara zıt bir görüş Cavid Bey'den gelir. Cavid Bey mezkûr eserinde o günü şu sözlerle anlatmıştır:

fakat cenazede herhangi bir saldırıya uğrayabileceği endişesiyle Cavit Bey ve arkadaşları tarafından engellenmiştir (Yalçın, 1976:70-71; Birinci, 2002:342).¹²³

Hasan Fehmi'nin katli basında büyük yankı uyandırmıştır. Dönemin devlet erkânı ve muhalefeti arasında tartışma konusu olmuş, cenaze üzerinden siyasi çatışmalara girilmiş, olay bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Hüseyin Cahit'e göre bu biraz da kendilerinin herhangi bir suikasta uğramalarını engellemek amacıyla yapılmış bir yaygaradır (Yalçın, 1976:69-70). Ahmet İzzet Paşa'ya göre Hasan Fehmi'nin katli halkı kıskırtmak, muhalefeti galeyana getirip cemiyete karşı bir kamuoyu oluşturmak amacıyla yapılmıştır (Ahmet İzzet Paşa, 2017:331).¹²⁴ Saidpaşazâde Şerif Paşa da bu görüşe katılmaktadır. Şerif Paşa, Ayasofya Meydanı'nda yapılan mitingde halkın, ülkenin son dönemde içinde bulunduğu karışık durumdan şikâyetçi olduğunu belirtmektedir. Şerif Paşa, 31 Mart İsyanı'nda, isyancı askerlerin ziyadesiyle galeyana geldiklerini, istifası istenilen mebusları o anda Hasan Fehmi adına öldürebilecek nefrette olduklarını belirtmektedir (Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:48-49).¹²⁵

3.2.3. 31 Mart İsyanı'nın Nedenleri

31 Mart İsyanı adı verilen Avcı Taburlarının başlattığı ve Sultan II. Abdülhamid'in hal'iyle sonuçlanan isyan, Rûmî takvimle 31 Mart 1325'te gerçekleştiği için bu isimle anılmış

“Perşembe günü cenâzeyi büyük bir debdebe ile kaldırdılar. Fakat bütün o kalabalık softa ve hamâl kalabalığı idi. Beş altı Ahrâr Meb'usu. O kadar.” Bknz; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.1, s.31

¹²³ Hasan Amca, gazeteci Hasan Fehmi'nin cenazesine katılanlar arasındadır. Hatıralarında o günü şu sözlerle tasvir etmektedir: *“Cenazeyi, postane önünde hatırlıyorum. Hasan Fehmi, kırmızı atlastan yapılmış Türk bayrağına sarılmış, tabutun baş tarafında yine kırmızı atlas üzerine ve kefa billâhişehida Muhammed Resulullah cümlesi altın telle yazılmıştı. Dârülfünunluların parmakları üzerinde kendine mesnet bulan tabut, bir çocuk şuarsuzluğu ile kâh direniyor, kâh hareket ediyor, uçmak ister gibi başını kaldırıyor, duruyor, tekrar ağır ağır ilerlemeye devam ediyordu. Belki Hafız Sami idi, âdeta gökten dökülüyormuş gibi bir ses... Na't okuyor, Mevlevi Dedeleri kendilerine mahsus, o güne kadar işitmediğim kesik ve muttarit, hazin bir nağme ile İsmi Celâl çekiyorlardı. Hasan Fehmi, Ankara caddesinden yokuş yukarı ilerleyerek Sultan Mahmut türbesindeki ebedî istirahatgâhına yollanıyordu. Kalabalık o derece kesif bir haldeydi ki, hiçbir fert ihtiyarıyla yürümüyor, âdeta sele kapılmış bir tahta parçası gibi akıyordu.”* Bknz; Hasan Amca, **a.g.e.**, s.219

¹²⁴ Falih Rıfki Atay da merhum gazetecinin cenaze töreni için aynı görüşü paylaşmaktadır. Törende yapılan nümayişleri taşkınca ve aşırı bulmuştur, bu ve buna benzer olayların toplum olarak iyi günler geçirmediklerini dile getirmektedir. Bknz; Falih Rıfki Atay, **Batış Yılları**, Bateş Bayilik Teşkilatı, İstanbul, 1999, s.27

¹²⁵ Muhittin Birgen ise Hasan Fehmi ve ondan birer yıl sonra arka arkaya öldürülen Ahmet Samim ve Zeki Beyler için farklı bir yorum getirirken, İttihat ve Terakki'yi de yazı hürriyetini düşünmeden tesis etmelerini eleştirmektedir. Birgen'e göre, İttihat ve Terakki yazı özgürlüğünü verirken fazla cüretkâr davranmıştır. Bu durum gazetede yapılan eleştirilerin önü alnamaz bir hale gelmesine neden olmuştur. Kanunun yetersiz kaldığı eleştiri ortamını silahların susturduğunu söyleyen Birgen, Hasan Fehmi'nin irtica taraftarı Ahmet Samim'in ise Rum Patrikhanesi'nin temsilcisi olduğunu iddia etmiştir. Bknz; Birgen, **a.g.e.**, s.100. Refik Halit Karay ise merhum Hasan Fehmi, bir yıl sonra öldürülen Ahmet Samim ve Zeki Bey için Bekirağa Bölüğü'nde mahpus bulunduğu dönemde şunları söylemiştir: *“...Makedonya usulü aman vermez ceza yanında bu, karakulak değilse de Terkos suyu gibi kalırdı. Keşke Ahmet Samim'i, Zeki Bey'i, Hasan Fehmi'yi ense köklerine saplanan birer kurşunla cansız yere sereceklerine Bölüğe misafir etseler, hatta domuz topu, perde değneği isimleriyle tarihe geçen nevicat işkencelere uğratsalardı!”* Hasan Fehmi'nin ölümü Refik Halit Karay'da büyük bir etki uyandırmış olması ki hatıratında sık sık kendisinden bahsetmiştir. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen hala aynı derecede üzüntü duyduğu anlaşılmaktadır. Bknz; Karay, **a.g.e.**, s.83, 100-102, 123, 147

olup Miladi takvimle 13 Nisan 1909'da gerçekleşmiştir. İsyanın İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı gerçekleştiği bilinmektedir. Bu Selanik'ten Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte getirilen Avcı Taburları önderliğinde başlamıştır. Bu taburun her ne kadar Meşrutiyet'i korumak için getirildiği iddia edilse de hatırat yazarlarının pek çoğu bunu Sultan'ın özel kuvvetlerine karşı Cemiyet'in kendi güvenliğini sağlamak istemesi şeklinde yorumlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Said Paşa hükümetine karşı tavır alması, ardından Kamil Paşa hükümetinin güvensizlik oyu ile düşürülmesi, cemiyetin siyasi istikrarsızlığı ve muhalefete karşı yapılan baskılar toplum içerisinde de huzursuzluğa yol açmıştı (Özcan, 2007:9-10; Rey, 2014:142-143).

Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan II. Abdülhamid, imparatorluğu kurtaracak şeyin meşrutiyet olduğuna inanmamakla birlikte askeri güce karşı boyun eğip bekleme yolunu seçmiştir. Sultan, İttihat ve Terakki ile anlaşma yoluna giderek meşrutiyetperver bir padişah olarak rolünü iyi oynuyordu. Bazı gazeteler sansürün kaldırılmasıyla birlikte Sultan II. Abdülhamid ve hanedan hakkında yaptıkları eleştirilerde bir takım uygunsuz kelime ve tasvirlerle sadece Sultan II. Abdülhamid'i karşılarına almakla kalmıyor, Osmanlı padişah ve hanedanına duygusal bağlılık hisseden halkı ve her akşam içtimasında "*Padişahım Çok Yaşa!*" nidalarıyla dualarda bulunan askerleri de rencide ediyordu. İhtilal esnasında Saray'daki birkaç askerin padişahın izin alınmadan idam edilmesi askeri, cemiyete karşı kışkırtmaya başlamıştır (Ahmet İzzet Paşa, 2017:95; Kodaman, 2002:304).

İsyanı tetikleyen en büyük etken askerin cemiyete karşı tavır alması, dine ve hanedana zarar geleceği yargısının oluşmasıdır. II. Abdülhamid, askerin önemini amcası Sultan Abdülaziz'in hal'i esnasında fark etmiş, kendi politika ve stratejilerini bu çerçevede oturtmuştur. Saltanatı boyunca askere iyi davranmış, çeşitli ihsanlarda bulunmuş, onların hoş tutulmasını, talimlerde yorulmamasını, herhangi bir hizmetle uğraştırılmamasını ve daima iltifat ve gönül okşama ile memnun olmalarının sağlanmasını istemiştir. Mahir Said Pekmen'e göre; askerler daima gözetim altında tutulmalı, davranışlarına ve sevk halinde ise güvenliğin sağlanmasına dikkat edilmelidir. Sultan II. Abdülhamid'in askerlerin gönlünü hoş tutmaya çalıştığı ve onlara ne kadar önem verdiği sık sık tekrarladığı "*Ulema kuvve-i maneviyem ise askerim kuvve-i maddiyemdir*" sözünden anlaşılmaktadır. Sultan bu ihsanına karşılık askerlerden kendisine tabi olmalarını ve ibadetlerine dikkat etmeleri istiyordu. Bu nedenle askerlere "*Beş vakitte namaz, Padişaha dua!*" etmeleri öğütleniyordu (Pekmen, 2013:100-101; Mizancı Murad, 2005:55).

İttihat ve Terakki, Meşrutiyet ile beraber otuz üç yıl boyunca rahata alışmış askerleri bir anda yola getirebileceğini düşünerek, bütün düzeni değiştirip âtil durumdaki askerî sisteme el atmıştır. İlk iş olarak mektepli ve alaylı askerleri ayırmışlardır. Mektepli askerler görevlerinde kalırken pek çok alaylı asker görevlerinden azledilmiş ve birçok medrese talebesinin askere alınmasını kararlaştıran kanun tasarısı da Meclis'e sunulmuştur. Bu durum askerler ve softalar arasında yakınmalara ve cemiyete karşı bir kin oluşmasına neden olmuştur. İkinci mesele de talimlere çıkmayan ve hiçbir hizmette yer almayan askerleri harekete geçirmektir. Sultan'ın yıllarca sakinlikle yönettiği askeri sabah erken içtima alıp, talimlere çıkararak gün içerisinde yormaya başlamışlardır. Cemiyet mensubu genç zabitlerin heyecanla giriştikleri bu reform sürecinde askerleri kendilerinden soğutan bir diğer unsur ise şevkle yaptıkları talim ve terbiyede askerlerin ibadetlerine ve manevi duygularına dikkat etmemeleri olmuştur. Abdest almalarına izin verilmeyen asker, İttihat ve Terakki mensubu genç subayları “gâvur” olarak nitelendirmişlerdir. Hocalarla görüşülmesini istemeyen subayların “*askerlikte diyanet aranmaz*” şeklinde emirler vermeleri askerlerde; “*dinin elden gittiği*” yönünde şüphelerin oluşmasına neden olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in yukarıda bahsedilen “*Beş vakit namaz, Padişah'a dua!*” düsturu kaldırılmış, onun yerine askerin öncelikli vazifesinin vatanın müdafaası olduğu ve bunu gerçekleştirmek için de askerin sık sık talim ve terbiyesinin gerekli olduğu söylenmiştir. Yıllardır din ve padişah uğruna savaşan askerin, bilincine “*vatan ve millet*” kavramlarının yerleştirilmeye çalışılması, itikadından vazgeçmek istemeyen asker üzerinde olumsuz etki yapmıştır (Pekmen, 2013:102-103; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006: 236-237; Süleyman Şefik Paşa, 2004:170; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, 1990:40; Yalçın, 1976:93; Rıza Nur, 1967:C.II,295-296; Mizancı Murad, 2005:56-58; Küçük, 1989:222; Kodaman, 2002:305-306; Birinci, 2002:342-343; Özcan, 2002:1574).

Mehmed Memduh isyanın talimat alınarak gerçekleştiğini düşünmekte ve bunu kanıtlayacak pek çok delilin olduğunu söyleyerek soruna dair özetle şu noktaları belirtmektedir: Askerlerle ilgili sorun Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başından beri vardır. Sultan, hal' tehlikesine karşı askerleri gerek teçhizat gerekse eğitim açısından yoksun bıraktığı için asker “*sönük bir mezara*” dönmüş ve her zaman şüpheli grup olarak anılmıştır. Asker arasında fikir hareketlerinin yayılmasını engellemek için onları her zaman gözetim altında tutması askerin büyük bölümünün nefretini çekmiştir. Saray askerlerinin Sultan'a tabi merkezden uzak askerlerin de muhalif olması iki birliğin birbirlerine karşı nefret duymasına neden olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Vilâyât-ı Selâse Müfettişliği esnasında İttihat ve

Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini örtbas etmesi ve ihtilal sonrası cemiyet tarafından ısrarla sadrazamlığa getirilmesi Sultan'ın güvenini kırmıştır. Ayrıca hoşnut olunmayan Meclis'in yeniden dağıtılması için fırsat oluşturmak ve askerleri din ve devletin elden gittiğine ikna edebilmek için mektepli subaylar dinsizlikle itham edilmiş ve bu yolla asker tahrik edilmiştir. Ona göre; isyan, meşrutî sistemi kaldırabilmek amacıyla hazırlanmış bir plandır (Mehmed Memduh, 1990:C.II,28-31).¹²⁶ Ahmet İzzet Paşa ve Refik Halit Karay, Mehmed Memduh'un görüşleriyle paralel olarak isyanın Saray tarafından olmasa da İttihat ve Terakki'ye, meşrutiyete, devlete ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine ve Paşa'nın şahsına düşman olan bir takım fırka ve unsurların ürettikleri bahaneler sonucu çıkarılmış olduğunu dile getirmişlerdir (Ahmet İzzet Paşa, 2017:84-85).

3.2.4. Avcı Taburları'nın Ayaklanması: 31 Mart İsyanı

Yukarıda belirtilen sebepler doğrultusunda Rumi 31 Mart Salı akşamı Taşkışla'daki askerler tarafından isyan başlatılmış olup, kışlada bulunan zabıtlar odalarına kilitlenmiş ve diğer askerler de kışkırtılarak Meclis'e doğru harekete geçilmiştir. Güzergâh üzerinden isyancılar Beyoğlu, Tophane, Yıldız Taksim ve Kasımpaşa mevkiilerine yol alarak buradaki askerleri de isyana teşvik etmiştir. Meclis önünde büyük bir kalabalık toplanmış, bu gürüha halk da iştirak etmiştir. Bu iştirakte Derviş Vahdeti'nin Ayasofya'daki propagandasının etkisi büyüktür. İsyanı merak eden halk da bölgeye akın etmişti; bu isimler arasında Refik Halit Karay da bulunmaktaydı. Refik Halit eserinde Avcı Taburlarının isyanını ve bir türlü kontrol altına alınamamasını eleştirmiştir. Meşrutiyet'in koruyucusu olarak getirilen askerlerin isyancılara katılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Meşrutiyet'i yıkmakla suçlayarak onlara “*yuh olsun*” diyerek tepki göstermiştir¹²⁷ (Pekmen, 2013:107-108,112-113; Ahmet İzzet Paşa, 2017:85; Süleyman Şefik Paşa, 2004:167-168; Süleyman Tefvik, 2011:292-293; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:237; İsmail Kemal Bey, 2016:236-237; Türkgeldi, 2010:25; Karay, 2011:51-53; Yalçın, 1976:77; Zonaro, 2008:314-316; Karabekir, 1993:434-436; Mehmed Memduh, 1990:C.2,27; Ahmet Rıza, 1950:2 Şubat; İnönü, 1985:51; Georgeon, 2012:575;

¹²⁶Mevlânzâde Rifat ise hatıralarında bu isyanın bir irticaî olay olarak görmediğini, kesinlikle gerici bir ayaklanma olmadığını tek hedefin Sultan II. Abdülhamid'i hal' etmek amacıyla düzenlendiğini iddia etmektedir. Bknz; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.23

¹²⁷ Bahsedildiği üzere isyanı gidişatını merak eden halk arasında Zeki Mesut Alsan da bulunmaktadır. Alsan hatıralarında askerlerin halka karşı tutumunu, halkın isyana ve askerlere verdiği tepkileri daha ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Bunun yanı sıra isyanın siyasi niteliğinden daha ziyade toplumsal boyutunu ele almıştır. Bknz; Alsan, **a.g.e.**, s.190-193

Küçük, 1988:222; Özcan, 2002:1574; Karpat-Zens, 2002:1512; Kurşun, 2012:51; Kodaman, 2002:308; Birinci, 2002:346-347; Alkan, 1999:426; Özcan, 2007:10).¹²⁸

Rıza Nur hatıratında isyanın müsebbibi olarak Hamdi Çavuş'u göstermektedir. Ona göre; İttihatçıların "gavur" oldukları ve türlü rezaleti yaptıkları inancı Çavuş'u isyan ettirmiştir. Rıza Nur'un belirttiğine göre Hamdi Çavuş, saraya gidip durumu padişaha anlatmak istemiş fakat başarılı olamamıştır. Bunun üzerine İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırma işini kendisinin yapmaya karar verdiğini ve yanına askerler alarak zabıtları "tevkif" ettiklerini bildirmiştir. Bu hareket zamanla büyümüş, Meclis'in önünde büyük bir güruh halini almıştır. Rıza Nur isyanın başlangıcını eserinde bu sözlerle anlatır. İsyani kumanda edenler arasında şu isimler de mevcuttu: "Erzurumlu Hamdi bin Yaşar, Kevkilili Mehmed bin Arif, Akoreli Kasım bin Salih, Keylanlı Hazım bin Bayram, Başçavuş İzmirli Ali bin Abdullah, Asitaneli Arif bin Hasan, İzmirli Ali bin Osman ve Bursa Yenişehirli Ali bin Abdullah". Hareket İttihat ve Terakki ile Tanin üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun nedeni Derviş Vahdeti'nin halka ve askerlere, onların Meşrutiyet ile halkı dinsizliğe sürüklediğine dair propaganda yapmasıdır. Tanin üzerine yürüyen askerler burayı kullanılamaz hale getirmişlerdir (Rıza Nur, 1967:C.II,295-296; Pekmen, 2013:108; Yalçın, 1976:72-74; Süleyman Tefvik, 2011:293; Süleyman Şefik Paşa, 2004:168,170-171; Ahmet Rıza, 1950:2 Şubat; Kurşun, 2012:51Özcan, 2007:10).¹²⁹

İsyandan haberdar olunmasının ardından her kışla komutanı emrinde bulunan askerleri kışla dışına salmama ve onları kontrol altında tutma kararı almıştır. Selimiye Kışla Komutanı Süleyman Şefik Paşa hatıratında, kışlasında bulunan askerlerin olaydan haberdar olduğunu ve onların isyana katılmalarını engellerken bir hayli zorlandığını belirtmiştir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:166-168).¹³⁰ İsyancı askerlerin büyük bölümü Ayasofya'ya yol alırken bir kısmı Harbiye Nezareti'ni kuşatmıştır. Bunun üzerine Mahmut Muhtar Paşa tarafından Ahmet İzzet Paşa, nezaretin güvenliği için bölgeye sevk edilmiştir. Fakat Ahmet İzzet Paşa buradaki halk ve askerlerin galeyana gelmiş olduğunu, türlü nasihatlerde bulunsa da bunun pek etkili olmadığını belirtmiştir. Mahmut Muhtar Paşa da nezaret çevresini top ve tüfeklerle donatıp tehdit yoluyla kontrolü sağlamaya çalışmış fakat etkili olmamıştır. Son çare olarak Sadrazamlığa yardım için telgraf çekilmiş ve izlenecek yol sorulmuştur. Ancak herhangi bir

¹²⁸ Ayrıca bkz; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.37-38; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.1, s.35

¹²⁹ Ayrıca bkz; Alsan, **a.g.e.**, s.200; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.38

¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz; Süleyman Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.170-172

cevap alınamamıştır. Bu durum Ahmet İzzet ve Mahmut Muhtar Paşaların bir girişimde bulunmasını engellemiş, isyan giderek büyümüştür (Ahmet İzzet Paşa, 2017:85-86).¹³¹

İsyanın etkileri İstanbul halkı üzerinde korku ve panik uyandırmıştır. Fakat en büyük endişe Yıldız Sarayı'nda yaşanmıştır. Sultan II. Abdülhamid isyanı ilk duyduğunda merak ve telaşa düşmüş, hemen Bâbîâli'ye haber verilmesini ve gerekli önlemlerin alınmasını bildirmiştir. Sultan, hareketin her safhasından haberdar olmak istediğini de belirtmiş ve herhangi bir fenalık olmaması için ellerinden gelenin yapılmasını emretmiştir. Saatler ilerledikçe isyanın şiddetini arttırması Sultan'ı daha da endişeye ve telaşa sevk etmiş fakat yine de herhangi bir şey yapmamaya karar vermiştir (Ali Cevat Bey, 2014:65,72; Georgeon, 2012:576).¹³²

Ayasofya Meydanı'nda toplanan askerlerin en fazla tepki gösterdikleri kişiler Hüseyin Cahit ve Meclis Reisi Ahmet Rıza'dır. Buradaki isyancıların yaptıkları açıklamaya göre; asıl tepki Meşrutiyet'e değil, devleti ve toplumu dinden uzaklaştıran cemiyet üyelerine ve mebuslardır. Bu doğrultuda asilerin istekleri şudur: "hükümetin istifası, Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Cavit ve Talat Beylerin Meclis'ten atılması, mağdur edilen alaylı subayların görevlerine iadesi, şeriatın uygulanması, Kamil Paşa'nın sadarete ve Nazım Paşa'nın

¹³¹ 31 Mart İsyanı'nın taraflarından biri olan Mevlânzâde Rıfat hatıralarında Harbiye Nezaretî'nin kuşatılması ile ilgili Ahmet İzzet Paşa'nın açıklamalarına karşı daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Mevlânzâde Rıfat eserinde; isyanın genişlemesi üzerine kontrolden çıkacağı endişesiyle, Sadrazam Hüseyin Hilmi ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın, Nezaret'te bulunan Mahmut Muhtar Paşa'ya bölgedeki kontrolü ele alması ve güvenliği sağlamasına dair görev verildiğini belirtmektedir. Mahmut Muhtar Paşa'nın yapması gerekenler arasında vazife dışı kalan askerlerin isyana katılmalarını engellemesi gerektiği de vardır. Mevlânzâde Rıfat, Mahmut Muhtar Paşa'nın görevi yerine getirirken gurur yaptığı ve gereğinden fazla cesurane davranmaya çalışarak asilere şiddetle karşılık vermeyi amaçladığını belirtmektedir. Harbiye Nezaretî'nin kapılarını kapattırıp bütün askerleri görev başına çağırması olan Mahmut Muhtar Paşa yaptığı nutukla bütün askerleri etkisi altına aldığını düşünüp, Nezaret'i kuşatan asilere karşı gözü kapalı savaşacakları konusunda emin tavırlar sergilemekteydi. Nezaret'i kuşatan kitle sadece asi askerlerden oluşmuyor, meydandan Nezaret'e kadar ilerleyen süreçte bu isyancı güruha halktan ve bir takım softalardan insanlar da katılıyordu. Kapıları kapatılan ve etrafı toparla çevrili olan Nezaret'teki askerlere isyancı güruhtan onlara katılmaları için çok sayıda davette bulunulmuştur. Asilerin sürekli tekrarladıkları söylem; meşruti hükümeti korumak ve şeriatı ayaklar altına alan dinsizlerin elinden kurtarmak olduğudur. Yapılan bu kışkırtmaların yanı sıra asi askerlerin hoca kıyafetiyle koruma altına alınan Nezaret'in parmaklıklarından atlayıp askerlerin arasına karışarak onlara dertlerini anlatmasıyla birlikte buradaki askerler de kararsız kalmış ve direnişi bırakmışlardır. Bu durum Nezaret'teki zabitleri endişeye düşürmüş ve askerlerin başlarında bulunmaları gerekirken yavaş yavaş oradan kaçmalarında etkili olmuştur. Komutasız kalan askerlerin bir kısmı da dini propaganda yapan asilerin konvoyuna katılmıştır. Bknz; **a.g.e.**, s.42-43

¹³² İsyanın saray cihetini en iyi anlatabilecek eser; Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarıdır. Ayşe Osmanoğlu eserinde; gece atılan silah sesleriyle uyandıklarını, sadece kendilerinin değil sarayda bulunan herkesin korkuya kapıldığını bildirmektedir. Ayşe Hanım, Sultan'ın vaziyeti kavrayabilmek adına sık sık Başkâtip ve Mabeyncilerle görüştüğünü ve "Korktuğum oldu. Yorgan kavgası demiyor muydum? İşte başladı." şeklinde üzüntü ile gelişmelerden haberdar olmaya çalıştığını nakletmektedir. Ayşe Osmanoğlu ve harem halkı sarayın balkonlarından dürbünle olayları görmeye, meseleyi anlamaya çalışmışlar, fakat pek başarılı olamamışlardır. Saraydaki her bir ferdin sadece korku içinde beklemekle yetindiğini söylemektedir. Sarayın isyan anındaki durumu korku ve panikten ibarettir. Olayın merkezinden uzak olup müdahale imkânı bulunamamasının yanı sıra müdahale noktasında pek de taraftar değillerdir. Bknz; **a.g.e.**, s.141-142

seraskerliğe getirilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lağvedilmesi, isyancıların Padişah tarafından affı ve Meclis Reisliği'ne İsmail Kemal Bey'in getirilmesi"¹³³ (Mehmed Memduh, 1990:C.II,27; Georgeon, 2012:575; Birinci, 2002:347-348; Alkan, 1999:426; Özcan, 2007:10).

İstanbul'da bulunan mebuslar birer birer Meclis'te toplanmaya ve asilerin istekleri hakkında ne yapacakları üzerine düşünmeye başlamışlardır. İsyankâr askerlerin bir kısmı Meclis içerisinde gezmeye, etrafı kontrol etmeye çalışmış, mebusların bulunduğu salonda yapılacak toplantılara katılmak istemişlerdir. Mebusların itirazına askerler tehditkâr tavırla karşılık vermiş, Meclis oturumunda bulunma isteğini yineleyerek salona oturmuşlardır. Meclis'te yapılan tartışmalar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarının ahlak ve dine aykırı olduğu, vatan ve milli duygular aleyhinde tavırlar sergiledikleri yönünde olmuştur. Tartışmanın sonunda İsmail Kemal'in de dâhil olduğu bir heyetin Saray'a gidip Padişah ile görüşerek hâlihazırdaki hükümeti azletme ve isyancıların diğer isteklerini iletmesi kararlaştırılmıştır. Heyetin binadan çıkacağı esnada bir kargaşa çıkması görüşmelerin telgrafla yapılmasına neden olmuştur. Bu da işlerin yavaşlamasına ve ortamın daha da gerilmesine sebebiyet vermiştir. Uzun bir bekleyişten sonra Saray'dan asilerin istekleri ve yeni hükümete dair irade ellerine ulaşmıştır (İsmail Kemal Bey, 2018:236-237; Tengirşek, 1967:111-115; Pekmen, 2013:111-126; Özcan, 2007:10).¹³⁴

Heyetin Meclis'ten çıkacağı esnada gerçekleşen kargaşanın sebebi Meclis'in önünde görülen Lazkiye Mebusu Emin Arslan'ın Hüseyin Cahit'e benzetilerek linç edilmesidir. Asilerin ellerinden kurtulmaya çalışan Emin Bey Meclis'in kapısından girdiği esnada açılan ateşle öldürülmüştür (Pekmen, 2013:122-123; Süleyman Şefik Paşa, 2004:167,182; Yalçın, 1976:81-82,95; Mehmed Memduh, 1990:C.2,27-28; Duru, 1957:40; Georgeon, 2012:576; Kurşun, 2012:51; Özcan, 2007:10; Birinci, 2002:348; Alkan, 1999:426).¹³⁵ Emin Arslan'ın öldürüldüğü esnada Meclis'te bulunan Mahir Said Pekmen, Yıldız'a gönderilen heyetin görüşmeleri devam ederken Meclis'in bahçesinden gürültülerin geldiğini söylemiştir. Pekmen, askerlerin uzun boylu birini hırpaladığını, "zavallı gencin" de koşarak onlardan kurtulmaya çalıştığını nakletmektedir. Bahçeye girdiği anda askerler tarafında vurulan kişiye karşı nefretin bir türlü dinmediğini söyleyen Mahir Said Bey, isyancıların mebusun cesedi üzerine ateş etmeye devam ettiğini bildirmiştir (Pekmen, 2013:122). Asıl öldürülmek istenen

¹³³ Bknz; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.40, 53-55; Alsan, **a.g.e.**, s.192

¹³⁴ Bknz; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.59-62

¹³⁵ Bknz; Atay, **a.g.e.**, s.27-28; Alsan, **a.g.e.**, s.193-194; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.I, s.36

kişi olan Hüseyin Cahit hatıralarında kendisi zannıyla öldürülen mebusun haberini Madam Nadra denilen bir tanıdıklarının evinde haber aldığını, utancından kadının yüzüne bakmadığını ve bu kötü akıbete kendisinin sebep olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir (Yalçın, 1976:81-82).

Saray'dan gelen telgrafın incelendiği esnada Ayasofya Meyanında ikinci bir kargaşa çıkmıştır. Silah seslerinin Meclis'e yakın gelmesi içeride bulunanların telaşa kapılmasına neden olmuştur. Bu kargaşanın nedeni ise Adliye Nazırı Nazım Paşa'nın Meclis Reisi Ahmet Rıza zannıyla öldürülmesidir (Pekmen, 2013:125; Türkgeldi, 2010:26; Süleyman Şefik Paşa, 2004:167,182; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:237; Mehmed Memduh, 1990:C.2,27-28; Yalçın, 1976:95; Georgeon, 2012:576; Kurşun, 2012:51; Özcan, 2007:10; Birinci, 2002:348; Alkan, 1999:426).¹³⁶ Hatırat yazarlarının geneli Adliye Nazırı Nazım Paşa'nın Ahmet Rıza zannıyla vurulduğunu iddia etseler de Mahir Said Pekmen ve Ali Fuat Türkgeldi farklı bir görüş arz etmişlerdir. Pekmen ve Türkgeldi eserlerinde Bahriye Nazırı Rıza Paşa'nın asi askerlerin tavrına sinirlenip silah çekmesinin asileri iyice sinirlendirdiğini ve bunun üzerine asilerin Bahriye Nazırına ateş ettiğini, Rıza Paşa'nın olayda yaralandığını, bu esnada yanında bulunan Adliye Nazırı Nazım Paşa'nın ise vefat ettiğini belirtmektedirler (Pekmen, 2013:125; Türkgeldi, 2010:26). Emin Arslan ve Nazım Paşa dışında asiler tarafından Şerif Sadık Paşa, daha sonraları Yıldız süvari zabıtlarından; Ali Mümtaz, Mülâzım-ı sâni Nureddin, Mülâzım-ı evvel İhsan, Mülâzım-ı sâni Yusuf, Mülâzım-ı sâni Remzi, Mülâzım-ı evvel Ahmed Selahaddin Bey ve Mülâzım Salahaddin Bey de öldürülmüştür (Pekmen, 2013:139,147).

Olayların patlak vermesiyle birlikte Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Yıldız'a gelip derhal istifasını verir, ardından Ahmet Rıza olayları haber alır almaz Meclis'e ulaşmak üzere yola çıkar fakat ortalıkta silah atan askerlerin onu öldürmek için fırsat kolladıklarını öğrendiğinden en kestirme yol olarak Babıâli'ye ulaşır ve orada kendi istifasını hazırlar. Yaşanan olayların ardından yukarıda belirtildiği üzere Yıldız'a istifalar bildirilir ve akşama doğru hükümetin istifasının kabul olduğu öncelikle Meclis'e telgrafla iletilir (Mehmed Memduh, 1990:C.II,28; Pekmen, 2013:121,126; Türkgeldi, 2010:25-26; Ali Cevat Bey, 2014:65; Ahmet Rıza, 1950:2 Şubat; Georgeon, 2012:576; Lewis, 2015:292; Birinci, 2002:348; Alkan, 1999:426-427).¹³⁷

¹³⁶ Ayrıca bkz; Atay, **a.g.e.**, s.28

¹³⁷ Ayşe Osmanoglu hatıralarında isyanın alevlenmesi üzerine istifa eden Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın haberini alan Sultan'ın bu durumdan son derece müteessir olduğunu, her ne kadar Paşa'nın menfaatperest olduğu düşünülse de bu durumun Saray'da kaygı uyandırdığını belirtmektedir. Bknz; **a.g.e.**, s.142

Gecikmeli gelen telgrafta yeni hükümetin sadrazamı olarak Tevfik Paşa'nın, harbiye nazırı olarak Gazi Ethem Paşa'nın seçildiği ve asilerin aff-ı şahaneye mazhar olacağı ve fermanı okumak üzere Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Meclis'e geleceği ifade edilmiştir. Yıldız'dan gelen telgrafta özellikle af haberinin yer alması asilerin telaşını yatıştırır. Bir müddet sonra Başkâtibin arabası Meclis'in önüne gelmiştir. Başkâtip Ali Cevat Bey, Meclis'in toplantı salonunda Şeyhülislam ile birlikte Sultan'ın fermanını okur, ardından orada bulunan askerlerin yanı sıra halkı da sükûnetle dağıtmaya çalışır. Asilerin endişe ettikleri noktaları aydınlatmaya çalışır, şeriatın elden gitmediğini ve isyana karışanların padişah tarafından affedildiğini belirtir. Harbiye Nazırının tayini geç olduğu için asker bir türlü teskin edilememiştir. İsyana karışmış askerler Başkâtip Ali Cevat Bey'in etrafını sararak sürekli sorular sorunca nazırın tayini okunmadan dağılmayacakları anlaşılır. Harbiye Nazırlığına Müşir Ethem Paşa'nın tayin edildiği haberinin gelmesi üzerine Ali Cevat Bey haberi meydanda toplanmış bulunan askerlere bildirmiş ve herkesin evlerine dağılmasını ve sükûnetin sağlanmasını tembih etmiştir. Haberi duyan askerler hep bir ağızdan "Padişahım çok yaşa!" nidalarıyla Ayasofya Meydanı'nı inletmiştir. (İsmail Kemal Bey, 2016:238-239; Ali Cevat Bey, 2014:66-72; Pekmen, 2013:126-130,132,134-135,144; Türkgeldi, 2010:26-30; Tengirşek, 1967:115-116; Mehmed Memduh, 1990:C.II,28; Yalçın, 1976:95-96; Karabekir, 1993:442; Georgeon, 2012:576; Lewis, 2015:292-293; Birinci, 2002:348; Alkan, 1999:426-427).¹³⁸

Ayasofya Meydanı'nda ve İstanbul'un pek çok yerinde ellerinde silahlarla gezen askerler Sultan'ın fermanını sevinç gösterileriyle karşılamış, yeni hükümetin ilanı ve aff-ı şahaneye mazhar olmanın da verdiği heyecan ile bütün gece silah atarak gösteri düzenlemişlerdir. Bu durum İstanbul halkında büyük korku uyandırmış, silah sesleri Yıldız'dan işitilmiş, Saray'daki herkes İstanbul'un yeni bir isyana sahne olacağını veya işgale uğradıklarını düşünmüşlerdir (Ali Cevat Bey, 2014:73-74; Yalçın, 1976:91-92; Pekmen, 2013:133-134). İsyanın ilk akşamı bu şekilde son bulmuş fakat askerlerin tamamı kışlarına dönmemiştir. İstanbul sokaklarında başıboş dolaşmaya devam ederek silah atmışlardır. İstekleri kabul olunan askerlerin Selimiye Kışlası'nda eğlence tertip ettikleri Kışla Komutanı Süleyman Şefik Paşa'nın hatıralarında nakledilmiştir. Süleyman Şefik Paşa her ne kadar durumun vahameti nedeniyle bu eğlenceyi tasvip etmese de komutayı elinden kaçırmamak adına askerlere eğlence tertip edeceğini ilan etmiş ve verdiği ziyafetin ardından askerlerin avluda eğlenmelerine izin vermiştir. Bu eğlencede dikkat çeken en önemli nokta askerlerin

¹³⁸ Ayrıca bknz; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.56-57,73-78,83-84

kendi aralarında tertip ettiği orta oyunudur. Süleyman Şefik Paşa eserinde oyunu şu sözlerle anlatmaktadır:

Bir nefere yırtık pırtık bir elbise giydirmişler. Bayağı sefil, biçare bir dilenci kıyafeti, boynuna bir ip takmışlar. Birisi bu zavallıyı sürüklüyor. Diğer birisi sürükleyene acı bir sesle soruyor: 'Ulan bu nedir?' Sürükleyen 'Ulan halimi anlamadın mı? Ahmed Rıza Bey'in hürriyeti?' Yani işte Ahmed Rıza Bey'le İttihatçıların hürriyeti, milletin boynuna ip takmış sürüklüyor demek istiyor. Bütün asker coşkun bir his ile bağırıyorlar... (Süleyman Şefik Paşa, 2004:174-179).

İsmail Kemal Bey kurulan yeni hükümette görev verildiği bildirilmek üzere Yıldız Sarayı'na davet edilmiştir. Fakat İsmail Kemal Bey bu kadar karışık bir dönemde herhangi bir nazırlığı kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan, İsmail Kemal Bey ile yüz yüze görüşmek istemiştir. Divan odasına alınan İsmail Kemal Bey'i Sultan II. Abdülhamid ayakta karşılamıştır. İsmail Kemal Bey, Sultan Abdülhamid ile yaptığı görüşmenin olumlu olduğu noktasında emindir. Sultan'ın kendisini hoş karşıladığını, görüşmediği zaman zarfınca yaşını almasına rağmen genç ve dinç olduğunu ve görüşlerinin de aynı doğrultuda bir hayli değiştiğini belirtmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in meşruti yönetimden memnun olduğunu, bu sistemin değişmesini kesinlikle düşünmediğini ve bu olayları çıkaranları kınadığını hatta sert bir dille eleştirdiğini dile getirmiştir. İsmail Kemal Bey, Sultan II. Abdülhamid'in tüm görüşlerinde kesinlikle samimi olduğu ve bu olaylarla kendisinin hiçbir ilgisinin olmadığı kanaatindedir. İsmail Kemal Bey'in Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesinin bir diğer nedeni istifa eden Mahmut Muhtar Paşa yerine I. Ordu Kumandanı olarak Nazım Paşa'nın atanması yönünde Sultan'ı ikna etmek istemesidir. Görüşmenin sonunda İsmail Kemal Bey'in ifade ettiğine göre Sultan bu meselede de İsmail Kemal Bey'e güvenerek ikna olmuştur (İsmail Kemal Bey, 2016:242-243; Ali Cevat Bey, 2014:77; Pekmen, 2013:141-142; Georgeon, 2012:577).¹³⁹

Bu görüşmelerin ardından yeni hükümet ve izlenecek yol belirlenmiş olmasına karşın asi askerler bir türlü kışlarına dönmüyor, ortalık bir türlü yatışmıyordu. Askerler sokaklarda hala silah atmaya ve halka “*şeriat çıktı, daha uslanmadınız mı?*” gibi sözlerle tacizlerde bulunmaya devam ediyorlardı. Asilerin bir kısmı Yıldız'a gidip “Padişahım çok yaşa!” dualarında bulunuyor, buna karşılık Sultan II. Abdülhamid de sarayın penceresinden görünüp

¹³⁹ Yukarıda belirtilen ifadenin aksi bir görüşü Mevlânzâde Rıfat anılarında kaleme almıştır. Mevlânzâde Rıfat, İsmail Kemal Bey'in Sultan ile görüşmesindeki amaç olan Nazım Paşa'nın Hassa Komutanlığı'na tayinin aslında Sultan II. Abdülhamid'in hal' projesinin bir ayağı olduğunu, bunun bir diğer ayağı olan Kamil Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi olduğunu fakat bunda başarılı olamadığını da belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; **a.g.e.**, s.63-64, 66, 69-70

onlara selam veriyordu. İsyanın üçüncü gününe tesadüf eden Perşembe günü Yıldız Sarayı'na toplanan askerler donanmadan bir asker getirmişlerdir. Getirilen kişi *Âsâr-ı Teyfik* zırlı süvarisi Binbaşı Ali Kabûli Bey'dir. Binbaşı, gemisinde diğer zabıtlere verdiği nutuk esnasında Meşrutiyet'e bağlılığın altını çizmek adına "*padişah dahi başta olsa meşrutiyete sadık kalmayanların imhası bu topraklarla yapılacaktır!*" demiştir. Bu durum galeyana gelmiş zabıt arasında infial yaratmış, bazı askerler tarafından sözler çarpıtılmış ve Ali Kabûli Bey'in Yıldız'ı topa tutacağı iddia edilerek diğer askerler harekete geçmiştir. Binbaşı'yı darp ederek gemiden indirmişler ve Yıldız'a sürükleyerek götürmüşlerdir. Yol boyunca darp edilen Ali Kabûli Bey, saraya vardıklarında yarı ölü haldedir. Sarayın önünde bağrıışmaların artmasıyla merak uyanmış, Başkâtip ile birlikte Sultan II. Abdülhamid pencereye çıkıp, orada bir takım askerlerin darp edilmiş Ali Kabûli'yi pencerenin önüne sürüklediklerini görmüştür. Hatırat yazarları bu noktada ikiye ayrılmıştır. Bir kısım hatırat yazarları, Sultan II. Abdülhamid'in Ali Kabûli'yi gördüğünde gayet soğuk ve tasvipkâr tavırla Binbaşı için elinin tersiyle "*ne yaparsanız yapın*" gibi işaret edip içeri girdiğini ifade ederken¹⁴⁰ diğer kısım hatırat yazarları ise Sultan'ın telaşlı ve son derece üzgün bir halde pencereden Ali Kabûli'yi görüp "*yapmayın, Allah aşkına bırakın*" dediğini fakat yine de gözünün önünde binbaşının şehit edildiğini nakletmektedirler. Bu konuda kesin bir bilgiye ulaşılamasa da Mahir Said Pekmen hatıralarında Sultan'ın Ali Kabûli'nin öldürülmesi için her hangi bir eylemde bulunmasa da onu kurtarabilecek kudrette iken hiçbir şey yapmadığını belirtir (Pekmen, 2013:96,156; Ali Cevat Bey, 2014:79-81; Zonaro, 2008:316; İnönü, 1985:51; Birinci, 2002:349; Alkan, 1999:427; Sıddık, 2017:71-84).¹⁴¹

3.2.5. Hareket Ordusu ve Sultan II. Abdülhamid'in Hal'i

İsyanın başladığı gün mebusların çoğu İstanbul'dan ayrılmıştır. Bunlar arasında Hüseyin Cahit, Babanzâde İsmail, Ahmet Rıza hatta Sultan II. Abdülhamid'in uzun yıllar sadrazamlığını yapmış, en güvendiği adamı Said Paşa da bulunmaktadır. Bir kısmı

¹⁴⁰ Belirtilen iddiaya Ayşe Osmanoğlu da hatıralarında cevap vermiştir. Sultan'ın Selanik'e sürgün edildiği gün bile bu kadar üzgün olmadığını dile getiren Ayşe Osmanoğlu, Binbaşı'yı Yıldız'a getirdikleri zaman Sultan'ın "*Bırakınız çocuklar. Allah aşkına bana başışlayınız.*" diye bağırdığını dile getirmiştir. Şehadetin ardından Sultan, hareme ailesinin yanına dönerek onlarla üzüntüsünü paylaşmıştır. Ayşe Osmanoğlu o güne dair hatıralarında şunları söylemiştir: "*Babam, Harem'e döndüğü zaman ter içinde kalmış, kederle omuzları çökmüş bir haldeydi. Başını tutarak 'Bizim için artık kurtuluş yolu yok. Askere itaatsizlik gelmiş. Yeniçeriliğe dönmüş yazık' diyordu. Padişahın yanında bulunan kızı sıfatıyla benim bildiğim budur. Keder, yüzünden akıyordu....*" Bknz; **a.g.e.**, s.143-144

¹⁴¹ Ayrıca bknz; Atay, **a.g.e.**, s.28; Alsan, **a.g.e.**, s.201-202. Mevlânzâde Rifat hatıralarında Ali Kabûli Bey'in Yıldız'ı bombalamak için topları bu yöne çevirdiğini fakat topların başında bulunan askerler hedefin Yıldız olmasına tepki gösterdiğini belirtmiştir. Askerlerin Binbaşuya saldırarak feci olay yaşandığını belirten Mevlânzâde Rifat Ali Kabûli Bey'e emri Prens Sabahattin'in verdiğini de iddia etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bknz; **a.g.e.**, s.127-128,141-145

İstanbul'un dışında Ayestefanos'taki yat kulübüne geçmiştir. Bir kısmı da Hüseyin Cahit gibi yurtdışına gitmişlerdir. Ali Fuat Türkgeldi'nin ifade ettiğine göre İsmail Canbulat gazetelerde “*Meşrutiyet Mahvoldu*” başlığıyla bir yazı yayınlamış ve bunu Selanik'e de telgrafla yollayarak İstanbul olaylarını yaymıştır. İstanbul'daki olayların haberi Anadolu ve Rumeli'de büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle Meşrutiyet'i ilan ettirmek için büyük uğraşlar vermiş Rumeli'deki üyeler için bu mesele üzüntü verici olarak görülmüştür. Bu nedenle isyancılara karşı büyük bir kin beslemeye başlamışlardı. Rumeli Orduları Müfettişi Ferik Mahmud Şevket Paşa, emrindeki askerlere Meşrutiyet'in elden gittiğine dair son derece etkili bir nutuk okumuştur. Dinleyen askerler galeyana gelip padişahı ve meşrutiyeti kurtarmak için silaha sarılarak, İstanbul üzerine yürümek için ayaklanmışlardır. İstanbul'u asilerden arındıracak padişahı ve meşrutiyeti kurtaracak olan birliğe “*Hareket Ordusu*” adı verilmiştir. Hatırat yazarlarının geneli Hareket Ordusu'nu kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Sadece Mehmet Selâhattin Bey hatıralarında ordu için ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Mehmet Selâhattin Bey'e göre, hükümetin teşekkülünden sonra İstanbul'da sükûnet sağlandığı ve asi askerler kışlarına döndükleri için Selanik'ten İstanbul'a ordunun gelmesi gereksizdi. Mehmet Selâhattin Bey eserinin devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Hareket Ordusu'nu eşkıya çetesinden oluşan ve Rumeli'nin “*Dönme Yahudileri*”nin de dâhil edildiği bir ordu olarak gördüğünü belirtmiştir. Meclis, İstanbul'dan Selanik'e Hareket Ordusu'nun yürüyüşünü engellemek, onlara nasihat vermek amacıyla bir heyet göndermiş olsa dahi muvaffak olamamıştır. Gönüllü birliklerden oluşan Hareket Ordusu 14 Nisan'da Selanik'ten İstanbul'a hareket etmiştir (Süleyman Tefvik, 2011:311-312,314-318; Yalçın, 1976:108,113; Ali Cevat Bey, 2014:89; Pekmen, 2013:166-173; Uşaklıgil, 2014:918-920; Mehmet Selâhattin Bey, 2006:20-21; Türkgeldi, 2010:29-30; İnönü, 1985:52; Georgeon, 2012:578; Alkan, 1999:427; Kodaman, 2002:209; Alkan, 2002:355; Kurşun, 2012:52; Özcan, 2007:10; Birinci, 2002:355).¹⁴²

İsyanın başlangıcında Ayestefanos'ta toplanan mebuslar burada bir meclis oluşturmuş, hatta bu meclis için “*Meclis-i Milli*” demişlerdir. Bu esnada Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu'nun da bir kısmı bölgeye ulaşmış ve burada bir ordugâh kurulmuştur. Bölgeye ulaşan Hareket Ordusu kuvvetlerini karşılamaya Ahmet İzzet Paşa gönderilmiştir. İstanbul'da artık Sultan'ın hal' edileceğine dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır. Bu söylentilerin yanı sıra pek çok tevatür de kulaktan kulağa yayılmıştır. Bu durum İstanbul'da özellikle Yıldız'a yakın bölgelerde paniğe neden olmuştur. Ayestefanos'a naklolan ve bünyesinde Ahmet Rıza, Mahir

¹⁴² Ayrıca bknz; Mevlânâde Rifat, a.g.e., s.151-152; Alsan, a.g.e., s.202-204

Said Pekmen, Cavid Bey ve İsmail Hakkı Beyler gibi önemli mebusların yanı sıra Talat Bey, Enver Beylerin yer aldığı Meclis'e Sultan II. Abdülhamid'in en güvendiği adamlarından Said Paşa başkanlık etmiştir (Pekmen, 2013:186-187; Ahmet Rıza, 1950:3 Şubat; Said Paşa, 1328:C.II/II,476; Ahmet İzzet Paşa, 2017:88-89; Mentеше, 1986:143; Süleyman Tevfik, 2011:318-319; Mehmet Selâhattin Bey, 2006:23; Zonaro, 2008:316; Georgeon, 2012:579-580; Birinci, 2002:355).¹⁴³

Ayestefanos'taki Meclis oturumları ile ilgili Ahmet Rıza *Cumhuriyet Gazetesi*'nde yayınladığı hatıralarında önemli bilgiler vermiştir. Ahmet Rıza'nın belirttiğine göre; Ayestefanos'taki Meclis'in ilk konusu isyanın bastırılması veya emniyet ortamının oluşturulması değil, Sultan'ın hal'idir. Yine Ahmet Rıza'nın belirttiğine göre; Mahmut Şevket Paşa'nın Ayestefanos'a geldiğinde aklında Sultan'ı hal' meselesi mevcut olup, bunu emrindeki askerlere söyleyememiştir. Askerlerine İstanbul'a hareketten kastın Sultan'ı mürteci isyancılardan kurtarmak olduğunu söylemiş, aksi takdirde bütün ordunun Sultan'ın lehine bir isyana kalkışacaklarından endişe ettiklerini belirtmiştir. Hal' meselesinin ancak İstanbul'un bütün sathının kontrol altına alınması ve Yıldız'ın mukavemet göstermeden teslim olmasından sonra açıklanmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Sultan'ın hal'i İstanbul kontrol altına alınıncaya kadar meclis oturumu içerisinde gizli tutulmuştur. Meclis üyeleri Sultan'ın hal'e mukavemet göstermeyeceğini düşünmektedirler (Ahmet Rıza, 1950:3 Şubat; Ahmet İzzet Paşa, 2017:89; Pekmen, 2013:190-191,193-194,198; Georgeon, 2012:579; Küçük, 1988:222).¹⁴⁴

Ahmet Rıza'nın anılarında belirttiğinin aksine, Halil Mentеше hatıralarında Meclis'te konuşmaların farklı yönde ilerlediğini belirtmektedir. Halil Mentеше, Ayestefanos'ta kurulan Meclis'te Said Paşa tarafından yeterli çoğunluğun sağlanmadığı halde "*köyde bulunmuyorlar mı, mevcut sayarız*" fikrinin ortaya atıldığını, İstanbul'da isyancı askerler içerisinde kalmış olan hükümetin burada kurulan Meclis-i Milli tarafından ıskat edilmesi gerektiğini belirtmiş ve "*yapılması gereken nedir?*" diye sorunca mecliste bulunan kişiler arasında gürültü oluşmuş, bu sırada Said Paşa ortamdaki uzaklaşmıştır. Bunun yanı sıra Said Paşa, Mahmut Şevket Paşa ile Sultan'ın hal'i üzerine görüşmüş ve Mahmut Şevket Paşa'dan "*Benim vazifem âsileri tenkidir. Padişah hakkında karar vermek Millet Meclisi'ne aittir.*" diyerek meseleyi kapatmıştır (Mentеше, 1986:144). Mahir Said Pekmen de hatıralarında Mahmut Şevket Paşa'nın Sultan'ın hal'inin mevzu bahis olmadığı konusunda teminat verdiğini dile

¹⁴³ Ayrıca bkz; Alsan, a.g.e., s.204; Cavid Bey, a.g.e., C.1, s.42

¹⁴⁴ Ayrıca bkz; Alsan, a.g.e., s.204-205

getirmektedir (Pekmen, 2013:197). Pekmen'in belirttiği hususa bakılacak olursa; Mahmut Şevket Paşa'nın Ahmet Rıza ile yaptığı görüşmenin gerçek olabileceği düşünülmektedir. Belirtmek gerekir ki 31 Mart İsyanı'na dair bilgiler oldukça müphem olup, ekserî hatırat yazarı subjektif bir tutum sergilediklerinden Sultan'ın hal'ine ve Ayestefanos görüşmelerine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle hatırat yazarlarının verdikleri öznel bilgilerden öteye geçebilecek bir anlatım yapılamamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey de bahsedilen bakış açılarından birini fezlekesinde nakletmektedir. Ali Cevat Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın Sultan'ın hal' edilmeyeceğine, ordunun padişahın arkasında olduğuna ve ona daima sadık kalacaklarına dair verdiği beyanatın Yıldız'da büyük memnuniyet uyandırdığı söylemektedir (Ali Cevat Bey, 2014:93,95).

Yukarıda da belirtildiği üzere muamma olan Ahmet Rıza ve Mahmut Şevket Paşa'nın konuşması üzerine Meclis-i Milli'de Sultan II. Abdülhamid'in hal'ine dair herhangi bir karar çıkmamış olup Ordu, 10 Nisan Cuma günü Ayestefanos'tan yola çıkıp, İstanbul'a hareket etmiştir. İstanbul'a hareketin tek gayesi başkentte düzen ve asayişini temin etmek, Padişah ve Meşrutiyet'i irtica hareketinden kurtarmak ve bu irticai hareketi tertipleyenleri en ağır biçimde cezalandırmaktır. Selanik'ten gelen ordunun başkentteki ordu ile arasındaki çatışmanın hangi boyutlara varacağı düşünceleri insanları endişeye sevk etmekle birlikte, imkânı olan pek çok ailenin yavaş yavaş İstanbul'u terk ettikleri bilinmektedir. Büyük ailelerin çoğunluğu başkentteki yabancı elçiliklere sığınmışlar, bir kısmı da adalardaki konaklarına taşınmışlardır. İstanbul kapılarına dayanan Hareket Ordusu kumandanlarından Mahmut Şevket Paşa, *Sabah Gazetesi* vasıtasıyla İstanbul halkına ve erkân-ı harbiyeye hitaben beyannâmeler yayınlamıştır. Bu beyannamelerde Hareket Ordusunun İstanbul'a geliş amacı, Meşrutiyet'in yeniden ihdası ve irticai hareketin son bulması olarak belirtilmiştir (Süleyman Tevfik, 2011:319; İsmail Kemal, 2016:244-245, Pekmen, 2013:180-183; Zonaro, 2008:317; Kurşun, 2012:52; Alkan, 1999:427-428; Birinci, 2002:355; Özcan, 2007:10).

Hareket Ordusu'nun Ayestefanos'tan İstanbul'a hareketinden kısa bir süre sonra İstanbul'a ulaşması ve Çatalca tarafından şehre girmesiyle birlikte asilerle ufak çaplı da olsa çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. İstanbul'un belirli bölgelerinde direniş gösterilse de ordu büyük mukavemet görmeden İstanbul'u kontrol altına almıştır. İstanbul'un kontrol altına alınması hatırat yazarları ve özellikle de Hareket Ordusu'nda görev almış askerler tarafından ayrıntılı olarak kaleme alınmıştır.¹⁴⁵ Sultan II. Abdülhamid isyanın başından beri hiçbir olaya

¹⁴⁵ İstanbul'un Hareket Ordusu tarafından kontrol altına alınmasının bütün aşamalarını burada ele almak konuyu esas noktasından uzaklaştıracığından burada sadece işgalin hatırat yazarları üzerinde oluşturduğu etki ve genel

dâhil olmamasının yanı sıra Hareket Ordusu'nun İstanbul'a geleceğine ve kontrolü ele geçireceğine inanmamış, fakat silah seslerini duymaya başlayınca büyük bir üzüntü yaşamış ve kederli bir halde yaşanacak olan sonu beklemiştir. Bunun yanı sıra yaşanan olayların İstanbul halkı üzerinde oluşturduğu etki de ziyadesiyle büyüktür. Halid Ziya Uşaklıgil hatıralarında o günü iki kelimeyle anlatmıştır: “*Telaş ve heyecan*”. Uşaklıgil bütün büyük gelişmelerin Yeşilköy’de gerçekleştiğini, bir yandan da Hareket Ordusu’nun Yıldız’a hareket ettiğini dile getirmektedir. Ayan ve Mebusan Meclisi’nin İstanbul’a gelip devletin mukadderatına dair önemli bir karar vermesi gerektiğini belirten Uşaklıgil, isyana karşı alınacak tedbirlerin acilen belirlenmesi ve sükûnetin bir an önce sağlanması gerektiğini düşünmektedir (Uşaklıgil, 2014:921-922; Süleyman Tevfik, 2011:320-321; İsmail Kemal, 2016:245; Mehmet Selâhattin Bey, 2006:23; Pekmen; 2013:232-240; Ali Cevat Bey, 2014:96-99; Selâhattin Adil Paşa, 1982:98-100; Karabekir, 1993:447-450; Said Paşa, 1328:C.II/II,477; Türkgeldi, 2010:31-32; Tengirşek, 1967:118; Zonaro, 2008:318-319; Georgeon, 2012:580-581; Kurşun, 2012:52).¹⁴⁶

İstanbul kuşatılırken muhalefeti “*mukavemet etme*” düşüncesi sarmıştır. Bu düşüncenin gerçekleşmesi ihtimaline karşı cemiyet mensupları birçok bölgeye tedbir telgrafları çekmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın’ın ifadesine göre; kuşatmanın kolay olmayacağı düşünülmektedir (Yalçın, 1976:113; Biren, 2006:C.II,28-29).¹⁴⁷ İstanbul’un kontrolünün sağlanmasının ardından en önemli mevki Yıldız Sarayı’nın kuşatılmasıdır. Kuşatılma esnasında sarayı koruyan birliklerin her hangi bir mukavemet göstermemesinin nedeni ise Sultan II. Abdülhamid’in verdiği kesin talimattır. İstanbul’daki birliklerin başında bulunan komutanlar Sultan II. Abdülhamid’e her ne kadar direniş gösterilmesi konusunda baskı yaptılar ise de bir türlü başarılı olamamışlardır. Sultan II. Abdülhamid, Hareket Ordusu’na karşı her hangi bir direniş gösterilmemesini, Yıldız’da bulunan İkinci Fırka’nın silah bırakmasını kesin olarak emretmiştir. Hatırat yazarlarının bir kısmına göre Sultan II. Abdülhamid’in karşılık vermemesinin en önemli nedeni kardeşi kardeşe kırdırmak istememesi ve başkentte daha fazla Müslüman kanının akıtılmasından çekinmesidir. Diğer kesim, Sultan’ın mukavemet gösterip başarılı olamadığı takdirde yaşananlardan sorumlu tutulup ağır cezalara tabi tutulmaktan endişe ettiğini ve vehme kapıldığını söylemiştir. Bunun yanı sıra

bir anlatım tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Süleyman Tevfik, **a.g.e.**, s.320-321; Pekmen, **a.g.e.**, s.232-240; Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyet’in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi**, (Yay. Haz. Faik Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014 s.96-99; Karabekir, **a.g.e.**, s.447-450; Selâhattin Adil Paşa, **Hayat Mücadeleleri**, Zafer Matbaası, İstanbul, 1982, s.98-100; Alsan, **a.g.e.**, s.204-208; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.155-157

¹⁴⁶ Ayrıca bkz; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.I, s.42

¹⁴⁷ Ayrıca bkz; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.119; Alsan, **a.g.e.**, s.199

Sultan'ın birliklerinin Hareket Ordusu'na karşı direniş göstermesi halinde İstanbul'un kanlar içerisinde kalacağı ve Hareket Ordusu'nun kuşatmayı başarısızlıkla sonlandıracağı düşüncesi de hâkimdir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:180,183-184, Mayakon, 2010:81-82; Rey, 2007:143-144; Ali Cevat Bey, 2014:96; Biren, 2006:C.II,47; Selâhattin Adil Paşa, 1982:100-101; Albatı, 1945:32; Woods, 1976:132; Küçük, 1988:222; Georgeon, 2012:581; Özcan, 2002:1575; Alkan, 1999:428).¹⁴⁸

Beşiktaş'tan başlayarak Yıldız'a ilerleyen hareket ordusu burada hiçbir zorluk çekmeden sarayı kuşatmış ve başkente tamamen hâkim olmuştur. Yıldız kuşatmasının en önemli noktası ise; saray abluka altına alındıktan sonra Meclis'in yeniden toplanması ve hal' görüşmelerinin hitama ermesine kadar devam etmesidir. 27 Nisan günü Yıldız Sarayı'na hal' heyetinin gönderilmesine kadar geçen sürede Yıldız Sarayı kuşatma altında kalmış, içeriye herhangi yiyecek ve içecek dâhil olmak üzere hiçbir şeyin girmesine izin verilmemiş, hatta sarayın elektrikleri ve gazı dahi kesilmiştir. Yıldız Sarayı kontrol altına alındıktan sonra Mahmut Şevket Paşa örfi idarenin ilan edildiğini ve Ayestefanos'taki mebusların İstanbul'a gelebilecekleri haberini bildirmiştir (Uşaklıgil, 2014:924-925; Yalçın, 1976:118; Süleyman Tevfik, 322-323; Ali Cevat Bey, 2014:103-108; Karabekir, 1993:457-459; Woods, 1976:133; Ahmet Rıza, 1950:3 Şubat; Georgeon, 2012:582;).¹⁴⁹

Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafından sonra İstanbul'a dönen mebuslar, durumu analiz edebilmek adına Meclis'te yeniden toplanmışlardır. Bu meseleye dair bilgiler müphem olmakla birlikte bir kısım Ayestefanos'ta içtima ettiğini belirtirken diğer kısım ise Ayasofya'da toplandığını dile getirir. Meclis'te Sultan'ın hal'ine dair müzakereler gerçekleştirilmiştir. Mahir Said Pekmen görüşmelerin Ayestefanos'ta gerçekleştiğini belirtirken, hal' görüşmelerini de ayrıntılarıyla nakletmiştir. Pekmen, müzakerelerde ortaya Sultan II. Abdülhamid'in Hareket Ordusu'nu bastırmak için Avusturya İmparatoru ile ittifak oluşturarak arkadan saldıracağına ve kontrolü ele geçireceğine dair iddialar ortaya atıldığını ve bu meselenin infial yarattığını "hal'" seslerinin yükselmesine neden olduğunu dile

¹⁴⁸ Ayrıca bkz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.144; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.132

¹⁴⁹ Ali Cevat Bey'in fezlekesinde naklettiği bilgilere karşılık Ayşe Osmanoglu'nun şiddetle cevap verdiği meselelerin başında Yıldız Muharasası gelmektedir. Ali Cevat Bey eserinde muhasara esnasında yemek, ısınma ve elektrik gibi temel ihtiyaçların kesilmesine binaen sarayı kuşatan askerlerle irtibata geçmeye çalışmasına rağmen sert cevaplar aldığını ve elinden hiçbir şeyin gelmediğini belirtirken, Ayşe Osmanoglu hatıralarında kuşatmanın ilk günlerinden itibaren Ali Cevat Bey'in Sultan II. Abdülhamid'e ve saraydaki pek çok kadına terbiyesizce davrandığını, aşağılayıcı biçimde konuştuğunu dile getirmektedir. Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.145-148; Ş.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.46-49; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.133

getirmiştir.¹⁵⁰ Gerçekleştirilen görüşmelerin ardından Sultan Abdülhamid'in hal'ine ve yerine Veliht Reşad Efendi'nin, V. Mehmed Reşad olarak tahta getirilmesine karar verilmiştir. Buradaki en büyük tartışma Sultan Abdülhamid'in hal' fetvasının kaleme alınmasında gerçekleşmiştir. Fetva Emimi Hacı Nuri Efendi, fetvada yer alan ve Sultan'a atfedilen “*31 Mart'ın müsebbibi olmak, dini kitapları tahrip ve devlet hazinesini israf etmek*” suçlarını asılsız bularak belgeyi imzalayamayacağını belirtmiştir. Hacı Nuri Efendi fetvayı ancak ve ancak Sultan'ın saltanattan feragat şartı ile imzalayabileceğini bildirmiştir. Fakat bu mesele gündeme getirilmeden o sırada Meclis'te bulunan Küçük Hamdi Efendi (Elmalılı Hamdi Yazır) tarafından kaleme alınarak, Sultan Abdülhamid'in hal'ine karar verilmiştir.¹⁵¹ Sultan'ın hal'ine karar verilen Meclis oturumuna başkanlık eden II. Abdülhamid'in şehzadelikinden beri hizmetinde bulunan ve yedi kez sadrazamlığa getirilen sadık adamı Said Paşa'dır (Pekmen, 2013:201-205,240-243; Süleyman Tevfik, 2011:324; Selâhattin Adil Paşa, 1982:100-101; Ahmet Rıza, 1950:3 Şubat; Said Paşa, 1328:C.II/II,477-478; Mayakon, 2010:82; Yalçın, 1976:118-119; Uşaklıgil, 2014:925; Zonaro, 2008:319; Rey, 2014:144-145; Ahmet İzzet Paşa, 2017:89; Biren, 2006:C.II,45-47; Ali Cevat Bey, 2014:137,184-191; Türkgeldi, 2010:33-35,37-38; Mehmet Selâhattin, 2006:21; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:239; İsmail Kemal Bey, 2016:246; Rıza Nur, 1967:C.II,302-303; Mahmut Muhtar, 1999:112; Süleyman Şefik Paşa, 2004:203; Woods, 1976:137-138; Duru, 1957:40-41; Erkin, 2010:87; İzbudak, 1946:51; İnönü, 1985:53; Abdülmecid Fehmi, 1993:31-32; Küçük, 1988:222-223; Özcan, 2002:1575; Karpat-Zens, 2002:1512; Kodaman, 2002:309; Birinci, 2002:358; Akarlı, 1999:264; Alkan, 1999:428; Özcan, 2007:10-11; Georgeon, 2012:582; Lewis, 2015:294; Kurşun, 2012:52).¹⁵²

Sultan'ın hal'ine dair en ilginç bilgiyi Fausto Zonaro verir. Zonaro hatıralarında, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girdiği gün Enver Paşa'nın kendisine resmini çizmesi için poz verdiğini ve bu esnada Sultan'ın 31 Nisan gecesi tutuklanarak Selanik'e yollanacağını

¹⁵⁰ Mahir Said Pekmen'in hatıralarında bahsettiği meseleye dair belirtmek gerekir ki, Sultan II. Abdülhamid'in Hareket Ordusu'nu bastırması için Avusturya İmparatorluğu'ndan destek almasına gerek yoktur, Sultan'ın Yıldız'a konuşlandığı İkinci Fırka ile Hareket Ordusu'nu rahatlıkla bastırabilecek kuvvettir. Sultan'ın Rumeli'den gelen kuvvetleri bastırmamasının temel nedeni yapacağı direnişin sonuçlarını göze alamamasındandır.

¹⁵¹ Ahmet Reşit Rey'in hatıralarında hal' fetvasına dair şu yorumu dikkat çekmektedir: “*Sonradan Meclis-i Milli'nin de, fetva makamının da iddialarının asılsız olduğu İttihat ve Terakki liderlerinden birinin diğerleri tarafından yalanlanmayan itirafla meydana çıktığı zaman, yapılan fenalığın derecesi anlaşıldı. Böyle bir fetvayla bir padişahı devirip sonra memleket halkına meydan okuyan çılgınca bir zorbalıkla fetvanın uygulanmasında meclisin hatasını ilan etmek yerine saltanatının devamı istenilmeyen padişahın feragatini kabul edivermek daha ciddi, daha ağır bir davranış olurdu. Böylelikle meclisin de cemiyetin de bir dereceye kadar haysiyeti korunurdu.*” Bknz; **a.g.e.**, s.144

¹⁵² Bknz; Atay, **a.g.e.**, s.31; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, C.I, s.89; Kamil Paşa, **a.g.e.**, s.337; Küçük, **a.g.mad.**, s.223

fisıldadığını belirtmektedir. Zonaro'nun iddia ettiğine göre hal' ve Selanik sürgünü Meclis oturumunda tartışılıp kararlaştırılmış bir meseleden çok İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin tasarısıdır (Zonaro, 2008:319).¹⁵³

Hareket Ordusu şehrin kontrolünü sağlarken ve Meclis oturumları gerçekleşirken Yıldız Sarayı'nda ayrı bir fırtına esiyordu. Ali Cevat Bey'in fezlekesinde belirttiği üzere 26 Nisan Pazartesi akşamı “zulmet” çökmüştü. Ali Cevat Bey Yıldız Sarayı'nın içinin ve bahçesinin intikam ile yanıp tutuşan askerle dolu olduğunu belirtmiştir. Saray efradının kendilerinin topa tutulacağından endişe ettiğini, korkudan odalarında bağıştıklarını hatta en ufak bir kapı çarpmasında dahi ortalığın karıştığını, Sultan'ın bu esnada telaş ve korku emaresi göstermediğini anlatmaktadır. Ertesi sabah saraydaki asker güruhunun boşaltıldığını, sadece koruma amaçlı bir iki jandarma bırakıldığını görünce Sultan Abdülhamid dâhil herkes işin aslını anlamış hatta Sultan, Ali Cevat Bey'e hitaben “*Ammim merhum hakkında da böyle yaptılar idi.*” diyerek heyetin geleceğini tahmin etmiştir (Ali Cevat Bey, 2014:111-113).¹⁵⁴

Sultan Abdülhamid'in heyet ile görüşmesini ayrıntılı olarak ele alan ender kaynaklardan biri Ali Cevat Bey'in hatıratıdır. Ali Cevat Bey, hatıralarında Enver ve Galip Beyler tarafından heyetin geleceğinin Sultan'a iletilmesi söylenmiştir. Bu esnada İstanbul taraflarından top seslerinin gelmesi Ali Cevat Bey'i şaşkınlığa sevk etmiş, çünkü yukarıda da belirtildiği üzere Mahmut Şevket Paşa tarafından telgrafla Sultan'a hal'in söz konusu olmadığına dair teminat verilmesine rağmen yeni padişahın habercisi olan top seslerinin gelmesi şaşkınlığa neden olmuştur. Ali Cevat Bey, fezlekesinde hal' meselesine o kadar üzölmüştür ki Sultan Abdülhamid tarafından huzura çağrıldığında karşısına çıkmaktan utanmış dille getirmiştir (Ali Cevat Bey, 2014:113). Yıldız'a, Sultan Abdülhamid'e hal'i tebliğe gelen heyet arasında şu isimler bulunmuştur: “*Meclis-i Âyan azasından Bahriye Feriki Arif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Dıraç Mebusu Jandarma Livası Esad Paşa, Selanik Mebusu Emanuel Karasu Efendi*”. Sultan II. Abdülhamid hal' heyetini Küçük Mabeyn'de gayet sakin ve vakur bir eda ile karşılamış, Esad Paşa'nın “*...Millet seni azletti, lakin hayatınız emindir...*”¹⁵⁵ sözüne metanetle karşılık vermiştir. Fakat Avlonyalı Ekrem Bey hatıralarında

¹⁵³ Ayrıca bknz; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.159-162; Cavid Bey, **a.g.e.**, C.I, s.43

¹⁵⁴ Sultan II. Abdülhamid'in kızları Ayşe Osmanoğlu ve Şadiye Osmanoğlu da hatıralarında Sultan'ın bu esnada *metin ve mütevekkil* olarak dolaştığını belirtmektedir. Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.149; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.49; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.136-137

¹⁵⁵ Selim Deringil, eserinde “*Kantorowicz, İngiltere Kralı II. Richard'ın tüm kraliyet ziynetlerini 'giydiğinin tersi sırayla' törenle çıkardığına gönderme yapar*” anlatımına binaen Sultan II. Abdülhamid'e bildirilen hal' heyetini benzetmektedir. Öncelikle kullanılan “*Millet seni azletti*” ifadesi bir itibarsızlaştırma imgesi içerirken ardından Esad Toptani'nin söylediği “*Ama hayatınız emindir*” ibaresi ile eski sistemin diliyle konuşmaya ve saygı içeren

Sultan'ın bu söz karşısında sinirlendiğini ve Esad Paşa'yı huzurundan el işaretiyle kovduğunu belirtmiştir. Bu haberin ardından Sultan heyete, kendisinin abisi V. Murad'a baktığı gibi Çırağan Sarayı'nda ailesiyle kalmak istediğini belirtmiş, fakat bu isteğinin kabul edilemeyeceği, kendisini istedikleri hanedan üyeleriyle birlikte Selanik'e gönderecekleri bildirilmiştir.¹⁵⁶ Hal'in tebliği ile ilgili de kaynaklar kendi aralarında ayrılmışlardır. Bir kısım kaynak Sultan'ın heyeti Küçük Mabeyn'de karşıladığını belirtirken diğer bir kısım ise Çit Köşkü'nde karşıladığını nakletmiştir. Bir diğer husus ise Selanik'e gönderilmesidir. Bazı hatırat yazarları Sultan'a Selanik ikametinin hal' tebliği esnasında söylendiğini iddia etmektedirler. Fakat diğer hatırat yazarları da bu meselenin Meclis'te tartışıldıktan sonra Sultan'a bildirildiğini nakletmektedirler. Hüseyin Cahit Yalçın, Sultan'ın hal' haberine en sevinen muhaliflerden olmuştur, o kadar ki tebliğ heyetinde bulunup Sultan Abdülhamid'in o anki yüz ifadesini görmeyi arzuladığını belirtmektedir (Ali Cevat Bey, 2014:114-115; Mayakon, 2010:82-83; Süleyman Tevfik, 2011:325; Avlonyalı Ekrem Bey, 2006:239; Yalçın, 1976:119; Albatı, 1945:33; Selâhattin Adil Paşa, 1982:101; Woods, 1976:138; Georgeon, 2012:582-583; Küçük, 1988:223; Alkan, 1999:428; Özcan, 2002:1575; Karpat-Zens, 2002:1512).¹⁵⁷

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hareketi ve Yıldız'ın kuşatılması esnasında Sultan II. Abdülhamid'e Rusya Büyükelçiliği'nden kendilerine tahsis edilmiş vapurla Avrupa'ya götürülebileceğine dair bir teklif gelmiştir. Bu, hayati tehlike geçinceye ve İstanbul'da Rus kuvvetlerinden mürekkep bir ordu ile kontrol sağlanıncaya kadar güvenli bir bölgeye

ifadeler kullanmaya devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz; Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s.190-191

¹⁵⁶ Ali Cevat Bey hal'in tebliğinden sonra Sultan'ın çok daha büyük tepkiler vereceğini düşünmüştür. Çünkü Sultan II. Abdülhamid her ne kadar aklî dengesi yerinde biri olsa da 33 yıllık saltanatı müddetince "hal" kelimesini duymaktan korkmuş, o günün gelmemesi için elindeki tüm imkânları kullanmış ve devlet politikalarını da bu minvalde şekillendirmiştir. Bu nedenle Sultan'ın rahatsızlanacağını düşünmüştür. Fakat Ali Cevat Bey de fezlekesinde beklenenin olmadığını gayet serinkanlılıkla karşıladığını belirtmiştir. Ali Cevat Bey'in ifadesiyle "....zat-ı şahaneleri kendileri gibi sahib-i azim ve irade olan büyük adamlara mahsus ve münhasır bir tavr-ı azamet ve haşmet ile metanet ve vekar-ı hümayunlarını muhafaza buyurdular." şeklinde karşıladığı anlaşılmaktadır. Fakat Sultan'ın daha sonra tüm bu olanlardan Ali Cevat Bey'i sorumlu tuttuğu görülmektedir. Sultan, Başkâtibe "bu olanlardan haberin vardı" diyerek kızdığını, bir keyfiyet üzerine huzurdan gönderildikten sonra geç kalmasına da kızarak yeni padişahın cülusuna katılmakla itham etmiş, kendisini değil biraderi Mehmed Reşad Efendi'yi sevmekle suçlamıştır. Bu duruma son derece içerlenen Ali Cevat Bey kendisini tutamayarak Sultan'ın ayaklarına kapanarak ağladığını ve bunların hiçbirinin aslı olmadığını anlatmaya çalıştığını belirtmiştir. Bknz; **a.g.e.**, s.115-117

¹⁵⁷ Sultan'ın heyet ile görüştüğü anları daha ayrıntılı aktaran diğer isimler hanedan üyeleridir. Sultan'ın o anki ruh halini en net biçimde anlatanlar arasında iki kızı Ayşe ve Şadiye Osmanoğlu hatıralarında hal' tebliğini özetle; cülus toplanırın atılmaya başladığı anlarda kendilerinin bir anda ağlamaya başladıklarını fakat Sultan'ın metin ve mütevekkil şekilde aralarında dolaştığını ve hal'i "Elhükümülillah" olarak yorumladığını belirtmektedir. Esad Paşa'nın "Millet seni azletti" sözüne karşılık Sultan'ın "Zannedersem hal' etti demek istiyorsunuz. Pekala!...." şeklinde gür bir sesle cevap verdiğini ve sebeplerini sorarak yukarıda da belirtildiği üzere Çırağan'da kalma teklifini iletmiştir. Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.149-152; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.49; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.137; Mevlânzâde Rifat, **a.g.e.**, s.162-163

alnabileceğine dair bir düşüncedir. Davet bizzat Rus Çar'ından gelmiştir. Ardından Alman İmparatoru'ndan *Lorelei* isimli vapurun emrine amade olduğu haberi gelmiştir. Fakat Sultan Abdülhamid bu teklifleri reddetmiştir. Sultan'ın bu teklifleri reddetmesi şaşkınlık uyandırmıştır. Çünkü Sultan Abdülhamid'in hayatını korumak için gönderilen bu teklifleri reddetmesi hayret uyandırmıştır (Ali Cevat Bey, 2014:103-104; Midhat, 1946:226).¹⁵⁸ Her ne kadar Rusya ve Almanya gibi Avrupa'nın büyük devletlerinden teklifler gelse de Sultan Abdülhamid, yabancı bir ülkenin elinde koz olarak kullanılmayı göze alamamış, vehimli yapısına rağmen ölümü göze alarak İstanbul'da kalmayı yeğlemiştir. İstanbul'un Hareket Ordusu tarafından kontrol altına alınması ve hal'in gerçekleşmesi sonrası Sultan Abdülhamid'in cemiyet liderleri tarafından Selanik'e sürgün edilmesine karar verilmiştir. Bu karar bazı kaynaklarca hal' heyetinin Yıldız'dan ayrılmasından ve bazılarına göre de heyet Yıldız'dayken verilmiştir. Sultan Çırağan'da kalma isteğinde ısrar etmiş, fakat bu isteği yeniden reddedilmiştir. Sultan'a Selanik'e gönderileceğini haber veren kişiler arasında bulunan Galip Bey sert ve yüksek bir sesle kararın katî olduğunu belirtmiştir. Sultan'a karşı hakir davranışların sergilenmesi, lakayt tavrın oluşması da bir nevi intikam hissini dışavurumu olması bakımından son derece dikkat çekicidir. Sultan Abdülhamid aile üyelerinden birkaçını ve mabeyn görevlilerinden belirlenen isimleri¹⁵⁹ ve hazırladıkları eşyaları alarak Sirkeci'den trene bindirilerek Selanik'e gönderilmiştir (Ali Cevat Bey, 2014:117-119,138,192; Zonaro, 2008:319-320; Albatı, 1945:33; Georgeon, 2012:583; Küçük, 1988:223; Akarlı, 1999:264; Özcan, 2002:1575; Lewis, 2015:294).¹⁶⁰

3.3. 31 MART ÜZERİNE TARTIŞMALAR ve II. ABDÜLHAMİD'İN SELANİK ve BEYLERBEYİ HAYATI

27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid hal' edilip yerine kardeşi Şehzade Reşad Efendi, Sultan V. Mehmed Reşad unvanıyla tahta çıkmıştır. Böylelikle de II. Abdülhamid'in sürgün

¹⁵⁸ Yukarıda belirtildiği üzere gelen teklifleri sakın ve azamete reddeden Sultan II. Abdülhamid için kızı Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarında şu yorumda bulunmuştur: “Çar'ın teklifini görüyor musun Cevad Bey? Allah bana böyle bir şey yapmayı kısmet etmesin. Başıma gelecek her felâkete razıyım. Ecdâdımın mezarı neredeyse benimki de orada olmalıdır. Bu ihaneti yapmaktansa ölümü tercih ederim....” Fakat Ali Cevat Bey'in eserinde sadece teşekkür kısmını ele alması burada bahsedilen bölüme dair herhangi bir bilgi vermemesi dikkat çekicidir. Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.145

¹⁵⁹ II. Abdülhamid ile birlikte Selanik'teki Alatin Köşküne giden isimler şöyledir: “Başıkbal Müşfika Hanım, İkinci İkbâl Sâzkâr Hanım, Üçüncü İkbâl Fatma Pesend Hanım, Altıncı İkbâl Saliha Naciye Hanım, Şadiye Sultan, Ayşe Sultan, Refia Sultan, Abdürrahim Efendi, Mehmed Abid Efendi, İkinci Hazinedar Zülfe, Hazinedar Gülşen, Hazinedar Mülkicihan, Hazinedar Nevrestan, İkinci Musahip Cevher Ağa, Dördüncü Musahip Selim Ağa, Musahip Şöhreddin Ağa, Çerkes Mehmed Paşa (Bidar Kadın'ın kardeşi), Kâtip Ali Muhsin Bey, Kahvecibaşı Ali Efendi, Kilerci Sıtkı, Kilerci Hakkı, Aşçı Veli Baba (Sultan'ın emektarı), Aşçı Mustafa”. Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.157-158

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.152-157; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.50-53; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.138-139

hayatı başlamıştır. Sultan Abdülhamid'in hal'inden sonra tartışmalar son bulmamış, 31 Mart İsyanı ve tertipçileri üzerine devam etmiştir. 31 Mart'ın sorumluları ve destekleyicilerinin kimler olduğu konusunda hatırat yazarları ikiye ayrılmıştır. Bir kısım yazarlar bütün yaşananlardan Sultan Abdülhamid'i sorumlu tutarken, diğer bir kesim Sultan Abdülhamid'in olayların dışında kaldığını ve 31 Mart'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan gruplar tarafından tertip edildiğini iddia etmişlerdir. Hatırat yazarlarının yargılarındaki değişikliği Sultan Abdülhamid ile olan yakınlıkları ve konuları belirlemiştir.

3.3.1. 31 Mart İsyanı'nın Tertipçileri: Sultan II. Abdülhamid'in Müdahalesi Üzerine Tartışmalar

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulduktan sonra İttihat ve Terakkiye ve Meşrutiyet'e muhalif olan kesimler, askerleri çeşitli bahanelerle galeyana getirerek 31 Mart İsyanı'nı başlatmışlardır. Bu işin sadece bir tabur askerin aniden isyan bayrağı açarak başlamadığı, uzun süreç içerisinde fakat acemice planlanmış kışkırtıcı bir hareket olduğu düşünülmektedir. Bilgilerin yetersiz olması ve olayın sıcaklığını koruması nedeniyle hatırat yazarlarının birçoğu bu konu hakkında kesin yargıya varamamakta, sadece varsayımlar üzerinden yorum yapmaktadırlar. 31 Mart İsyanı'nın tertipçisi olarak başlangıçta Derviş Vahdeti ve onun yayın organı olan *Volkan Gazetesi* düşünülmüş, irticai hareketlerin ve İttihat ve Terakki'ye muhalefetin temsilcisi olarak da Ahrar Fırkası gösterilmiştir. İttihat ve Terakki'ye muhalif kitlenin bu fırkanın içerisine toplandığı düşüncesinde olan hatırat yazarları genel olarak bu iki kutup üzerine eleştiri oklarını yöneltmiştir. 31 Mart öncesi Derviş Vahdeti, gazetesi aracılığıyla protestolara başlamış ve şeriat propagandası yapmıştır. Hatırat yazarları da bu konuda aynı fikri taşımaktadır. Onlara göre de; 31 Mart'ın destekçisi olarak Derviş Vahdeti görülmektedir. Asiler meydana toplandığında onlara tüfeklerin başına geçmelerini söyleyenin de Derviş Vahdeti olduğu nakledilmektedir. Asi askerleri teşvik ve tahrik edenlerin, onları kışlalarından çıkarıp meydanlara toplayanların cahil er ve erbaşlar olduğu iddia edilmektedir. Bunlar peşlerinden büyük bir grup halinde askerleri İttihat ve Terakki'ye karşı galeyana getirmişlerdir (Yalçın, 1976:94,120; Ahmet İzzet Paşa, 2017:84-85; Süleyman Şefik Paşa, 2004:171,176; Mehmet Selâhattin,2006:18-20; Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:233-234; Tengirşek, 1967:119; Georgeon, 2012:577; Kurşun, 2012:54-55).¹⁶¹

¹⁶¹ Mevlânzâde Rifat hatıralarında isyanın tertipçilerine dair çok önemli isimler vermektedir. İlk olarak Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sabahattin'i sorumlu gösteren Mevlânzâde Rifat ardından "Kamil Paşa ve oğlu Said Paşa, Nazım Paşa, Hüsnü Paşa ve oğlu Kemal Bey, Ayan Reisi Said Paşa, Cemalettin Efendi ve oğlu Muhtar Bey, eski Stockholm sefiri Şerif Paşa, İsmail Kemal Bey, Ali Kemal Bey, Fazlı Bey, Doktor Nihad Reşat Bey, Ahmed Cevdet Bey, Zühtü Bey, Murad Bey, Rıza Nur Bey, Vahdeti Efendi, Kasidecizâde Ziya Molla, ben, vs." olarak göstermektedir. Mevlânzâde Rifat tertibatçılar arasında kendisini de göstermekten sakınmaz. İsyanı

31 Mart'ın belki de en büyük sorumlusu olarak görülen iki isim Prens Sabahattin ve Mizancı Murad Bey'dir. Bu isimlerin yanı sıra *İkdam*, *Osmanlı* ve *Serbesti* gazetelerinin sahipleri ve muharrirleri olan Cevdet Bey, Ali Kemal ve Mevlânzâde Rıfat Beyler ile Berat Mebusu İsmail Kemal Bey de sorumlu görülmektedir. Hatta iddialara göre; bu şahıslar Hareket Ordusu İstanbul'a gelince şehri terk etmişlerdir. Bu isimlerin dışında Prens Sabahattin'in sütkardeşi Fazlı, Maliye Müsteşarı Abdurrahman, Duyûn-ı Umûmiye Komiserlik Kâtibi Zeki, Rûsûmat Müfettiş-i Esbakı Celâl, Dağistanlı Ferid, Kaymakam Faik gibi birçok isim tevkif edilmiş ve isyanı planlayan ve uygulayanlar arasında sayılmıştır. Prens Sabahattin'in 31 Mart'ta gerçekleştirdiği iddia edilen en kanlı planı; Ali Kabuli Bey'in donanma toplarını Yıldız'a çevirmesi ve sonucunda Sultan'ın gözleri önünde parçalanmasıdır. Bu olay isyanın önünün alınamayacağı ve artık Prens Sabahattin ve destekleyicilerinin kontrolünden çıktığının göstergesidir (Pekmen, 2013:216-217; Cemal Paşa, 2016:30; Birinci, 2002:352-353).¹⁶²

Hanedan üyelerinin isyana dâhil olmasına ilişkin en dikkat çekici iddiayı Ahmet İzzet Paşa ortaya koymaktadır. Ahmet İzzet Paşa hatıralarında padişahın ihtilali istemesinin doğal olduğunu fakat bu işte izin ve dahlinin olmadığına emin olmadığını belirtmektedir. Fakat Sultan'ın oğullarından birinin isyan öncesi saraydaki tertibattan şüphelendiğini ve diğer kardeşinin bir takım kişilerle görüşüğünü iddia etmektedir. Fakat Ahmet İzzet Paşa buna da ihtimal vermemektedir. Bu isyanın kendi çıkarları doğrultusunda hazırlandığı ve İttihat ve Terakki lehine sonuç verecek şekilde tertip edildiği rivayetini aktarmaktadır (Ahmet İzzet Paşa, 2017:97).

Hanedan üyelerinin müdahil olması bir yana Sultan Abdülhamid de eleştirilerin hedefi olmuştur. Hatırat yazarlarının bir kısmı bu ihtilali tertipleyenin Sultan Abdülhamid olduğunu ve kendisini gizleyerek Ahrar Fırkası ve Derviş Vahdeti üzerinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ortadan kaldırıp yeniden istibdadı getirmeyi planladığını düşünmektedirler. Rumeli olaylarının patlak verdiği dönemde Sultan Abdülhamid'in eskisi kadar güçlü olmadığını bu nedenle de meşruti sistemi benimsemiş gibi görünerek onunla yönetime razı olduğunu düşünmüşler, 31 Mart İsyanı'nı planlayarak veya planlanmış olayları kendi lehine çevirerek mutlakiyet devrine dönmeyi amaçladığını fakat başarısız olduğunu iddia

Ahrar Fırkası'nın da desteklediğini söyleyen Mevlânzâde Rıfat işlerin iyi gitmeyeceği korkusunun daha ilk dakikalarda kendilerini sardığını söylerken, isyanın eylem adamı olarak adlandırılan Prens Sabahattin'in adamı olan Fazlı Bey'in bu işi başarıyla tamamlayamayacağını düşünmektedir. Bknz; **a.g.e.**, s.23-24,40,50,105,110-111
¹⁶² Prens Sabahattin'in isyanın planlarına dair ve Ali Kabuli hadisesi için bknz; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.125-126,129-131,135-136

etmişlerdir.¹⁶³ Sultan'ın isyanda dahli olduğuna dair en önemli iddia şudur: İhtilalin Sultan aleyhine olmadığı ile ilgili kendisine telgraf geldiği, bu nedenle isyan esnasında telaş göstermediği, hatta Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaştığında bile inanmadığı, küçük bir birlik zannettiğidir. Sultan gibi evhamlı yapıda bir insanın bu kadar sakin ve korkusuzca hareket etmesinin şüphe uyandırdığı düşünülmektedir. Yabancı basının dahi isyanı II. Abdülhamid'in başlattığını düşündüğü ve bu yönde neşriyatta bulunduğu, mebusların bir kısmının da bu iddialara olumlu veya olumsuz yönde karşılık veremediklerini bildirmektedirler. Fakat her ne kadar bu iddialar ortaya atılsa da kesin bir kanıya varamamışlar, bu ihtilal olayında Sultan'ın dahli olup olmadığına dair net bir cevap bulamamışlardır (Birgen, 2017:414-415; Ali Cevat Bey, 2014:74; Yalçın, 1976:141-142; Pekmen, 2013:140,161; Mayakon, 2010:81; Kurşun, 2012:53).

İsyanı Sultan II. Abdülhamid'in planlamadığını hatta olaydan haberi olmadığını düşünen hatırat yazarları çoğunluktadır.¹⁶⁴ Bu iddiayı savunmalarındaki en önemli neden; Sultan'ın o dönemde bu tarz projeleri hazırlayabilme imkânı olmamasının yanı sıra bu isyanı gerçekleştirecek cesaretinin olmaması ve sonuçlarına katlanabilecek bir gücünün bulunmamasıdır. Bu daha çok Sultan'ı tahttan indirip yerine sesi dahi çıkmayan Velihaht Reşad Efendi'yi getirme niyetinde olan İttihatçıların ortaya attıkları bir iftira olarak yorumlanmaktadır. Bunların yanı sıra Sultan, isyanın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılmasına ümitlenip meseleyi kendi lehine çevirmeye çalıştığı düşünülmektedir. Burada isyan anında hiçbir şekilde müdahil olmaması, hiçbir kuvvet göndermemesi, sakince beklemesi şüpheleri Sultan üzerine çekmektedir.¹⁶⁵ Bu meselede Sultan'ı suçlayacak delillerin bulunabileceği düşünülmemekte, olayların sadece sanılar üzerinden tartışmaları ele alınmaktadır. 31 Mart İsyanı'na dair görüşler şüpheden öteye gitmemektedir. Sultan, Meşrutiyet'e riayet eden bir padişah imajı çizmiş, isyan esnasında eline pek çok fırsat

¹⁶³ Ayrıca bkz; Mevlânzâde Rıfat, **a.g.e.**, s.140

¹⁶⁴ Şadiye Osmanoglu da Sultan'ın bu meselede bir dahli olmadığını ileri sürmüş ve isyanı duyduğunda ziyadesiyle endişe ettiğini ve üzüldüğünü belirtmiştir. Bknz; **a.g.e.**, s.46. Sultan'ın bu mesele ile ilişkisi olmadığını savunan bir diğer kişi ise olayın planlayıcılarından olduğunu iddia eden Mevlânzâde Rıfat'tır. Mevlânzâde Rıfat eserinde şu sözlerle Sultan'ı savunmaktadır: “31 Mart 1909 kıyâmı, bir irticâî olay, yani gerici ayaklanması değildir. Devrik Sultan Abdülhamid de kesinlikle olayın tahrikçisi değildir. Bilakis olayı engellemeye en fazla çalışanlardan biridir. Olayı hazırlayanların sonuca ulaşamamasının temel nedeni de odur. Bu da korkusunun ürünüdür. Eğer Sultan Abdülhamid olayın hazırlayıcısı olsaydı, iş başka bir müthiş renge girerdi. Nitekim ümitlenen yardakçılarının, eğer Hareket Ordusu şimşek hızıyla toplanıp yetişmeseydi, İstanbul'u kana boyayacakları konusunda şüphe yoktu.” Bknz; **a.g.e.**, s.23

¹⁶⁵ Falih Rıfkı Atay hatıralarında Sultan'ın hiçbir eylemde bulunmamasına dair şu bilgiyi paylaşmıştır: “Sultan Hamid'in 31 Mart Vak'ası ile doğrudan doğruya ilgili olup olmadığını gösteren bir vesikayı sonradan da görmedim. Okuduğum çeşitli hatıra ve tarih kitapları arasında yalnız o günler yanında bulunan başkâtibinin bir tek fıkrası beni şüpheye düşürmüştür: Bir askerlik başkâtibi kendisine okullu subayların öldürülmemesi için askerlere ferman buyurulmasını padişahı rica eder. Sultan Hamid, onlar da askerlere az mı yaptılar, yollu kaçamak cevap verir. Önlemek için bir davranışta bulunmaz.” Bknz; **a.g.e.**, s.31

geçmesine rağmen bunları kullanmayı reddetmiş ve Meşrutiyet'e sadakatleriyle bilinen devlet adamlarının göreve getirmiştir. Bunlar Sultan üzerindeki suçlamaları bertaraf etmektedir. (Süleyman Tevfik, 2011:310; Ulunay, 2004:17; Süleyman Şefik Paşa, 2004:180-181; Biren, 2006:C.II,47; Ahmet İzzet Paşa, 2017:97; Midhat, 1946:225; Bleda, 1979:91; Rıza Nur, 1967:C.II,296,304; Pekmen, 2013:77-78,94,161; Georgeon, 2012:576-577; Birinci, 2002:349; Alkan, 2002:428; Kurşun, 2012:54). Mehmet Selâhattin ise farklı bir görüş ortaya koymuş ve eserinde 31 Mart İsyanı'nı İttihatçıların planlayıp gerçekleştirdiğini fakat Sultan II. Abdülhamid ve taraftarlarına isnad ettiklerini iddia etmiştir (Mehmet Selâhattin, 2006:25). Ali Cevat Bey de Sultan'ın isyanın kendi aleyhinde sonuçlanacağını tahmin ettiğini ve suçun üzerine atılacağını düşündüğünü nakletmektedir. Ali Cevat Bey, Sultan'ın buna müsaade etmek istemediğini ve suçsuz olduğunu kanıtlamak için mahkeme kurulmasını talep ettiğini belirtmektedir. Hatta Sultan'ın bu uğurda tahttan feragat edebileceğini bildirmektedir (Ali Cevat Bey, 2014:136).

Sultan'ın hal'inden sonra ikinci defa Sadrazamlığa getirilen Hüseyin Hilmi Paşa'nın da mevcut bulunduğu Meclis oturumunda Divan-ı Harb-i Örfî tarafından "*Hakan-ı Sabık'ın 31 Mart Vak'asında iştirak ve medhali bulunduğu tebeyyün ettiğinden bahisle Divan-ı Harb-i Örfî'de taht-ı muhakemeye alınmasına*" dair bir mazbata verilmiştir. Bu, Meclis'te büyük yankı uyandırmıştır. Sadrazam tarafından sorulan bu soru karşısında öncelikle büyük bir sükûnet hâsıl olmuşken, Harbiye Nazırı Salih Paşa'nın itirazı neticesinde bozulan sessizliğin yerini ret sesleri almıştır. Sultan'ın hal'inin onandığı Meclis oturumunda istifaya yanaşmayıp kat'i hal' oyu veren Sâhib Bey "*Altı yüz senelik Devlet-i Aliyye'de asla görülmemiş bir hal! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da, burada okunmasına da teessüf ederim.*" şeklinde bağırıştır. Meclis'te oylamaya sunulan mazbata reddedilmiştir. Bu konuda pek çok ortak görüş mevcut olmakla birlikte dönemin İttihat ve Terakki liderlerinden Talat Paşa'nın da pek çok kez Sultan'ın isyan hadisesinde herhangi bir iştirakinin olmadığını belirttiği ifade edilmektedir (Türkgeldi, 2010:42-43).

Sultan'ın 31 Mart Hadisesine dahli konusunda en ayrıntılı yorumu Hüseyin Kâzım Kadri yapmaktadır. Hüseyin Kâzım Bey eserinde 31 Mart İsyanı'nı Sultan'a atfetmenin haksızlık olduğunu söylemektedir. Ona göre; isyanın asıl nedeni Sadrazam Hilmi Paşa'nın basiretsizliği ve yürüttüğü politikanın yanlışlığıdır. Sadrazamın suçu kendi üzerinden atmak için II. Abdülhamid'e yüklemesinin iftira olduğunu belirten Hüseyin Kâzım Kadri, II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde dahi hal' meselesinin planlandığını söylemektedir. Yalnız hal' meselesinin iç ve dış politikada yapacağı etkiden çekindiklerini belirten Hüseyin

Kâzım Kadri 31 Mart'ın buna uygun bir zemin hazırladığını belirtmektedir. Hal' meselesinin sadece Müslümanlar nezdinde değil, Ermeni, Rum ve Musevi çevrelerde de olumsuz etki oluşturduğunu söyleyen Hüseyin Kâzım Bey, hal' fetvasının yalan olduğunu ve Sultan'ın isyanda dahlinin olmamasının ortaya çıkmasından sonra devlet içerisinde huzursuz bir ortamın oluşmasına neden olduğunu söylemektedir (Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:235-236).

3.3.2. 31 Mart Sonrası Yorumlar

Dönemin pek çok erkânı ve aydını 31 Mart Vakası sonrası olası ihtimaller ve alınacak önlemler üzerine yorumlarda bulunmuşlardır. Olayların sakinleşmesinin ardından sadece isyan vakası ve Sultan'ın eleştirisiyle yetinilmemiş, meşrutî sistem, şeriat ve din üzerine de tartışılmıştır. Bu eleştirileri yapanlardan birisi Hüseyin Cahit Yalçın'dır. Yalçın, bahsedildiği gibi sadece isyan ve Sultan'ın eleştirisini yapmamış daha geniş bir perspektiften bakarak şeriat ve Meşrutîyet üzerine bir eleştiri kaleme almıştır. Yalçın eserinde; Hz. Muhammed'in dini ile Meşrutîyet sisteminin asla uyuşmayacağını, isyana biraz da olsa üçüncü bir gözden bakılması halinde, meselenin trajikomik boyutunun anlaşılacağını ileri sürmektedir. Şeriat isteyerek Meclis'i basan grubun isteklerinde samimiyet ve mantık olması halinde bu isteklerinin haklı bulunacağını belirtmektedir. Yalçın, bakış açısını meşrutî sistem üzerinden daha geniş bir boyuta taşıyarak önceki şer'î rejimlerin de zorba hükümdarlar tarafından şeriatla alakası olmadan yönetildiğini söylemektedir. Daha sonra eleştirilerine halk üzerinden devam etmektedir. Halkın Kur'an bilgisinin olmadığını, hocaların camilerde öğrettiği ameli bilgilerin dışında dine dair ayrıntılı eğitimden mahrum olduklarını, cami hocalarının ve okuldaki öğretmenlerin anlattıkları din ile âlimlerin anlattıkları din arasında ciddi uçurumlar olduğunu söylemektedir. Meşrutîyet ve şeriat kavramları üzerinden açıklamalarına devam eden Yalçın, Kur'an'ı okumaya başladığında fark ettiği şeyler arasında, yasa koyucu olarak Allah'ın gönderdiği din ve onun kurallarını içeren kitap varken bunun üzerine yeni bir yasa düzenleyici organın gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Bu da Meşrutîyet'in aslında din ile uyuşmadığını ve kurulu bir yasal düzen olan dinin üzerine yeni bir yasa oluşturacak meclisin varlığının bir çeşit küfre sapmak olduğunu iddia etmektedir. Özellikle bu Meclis'te Müslüman vekillerin yanında Hıristiyan ve Yahudi vekillerin de var olması, Müslümanların riayet edecekleri kuralları belirleyenlerin içerisinde dinlerine aykırı bir kurulun varlığını dine aykırılık olarak görmektedir. Böyle bir sistemin gerçekliğine ve işleyebileceğine inanan herkesin "*büyük bir komedyâ*" içerisinde olduğunu söyleyerek Osmanlı Meşrutîyet'ini "*samimi-yetsizlik ve iki yüzlülük*"le itham etmektedir (Yalçın, 1976:121-123).

Bir diğ er tartış ma konusu da 31 Mart İsy anı'nın “irticaî hareket” olup olmamas ıdır.¹⁶⁶ Mizancı Murad *Tatlı Emeller Acı Hakikatler* isimli eserinde bu meseleyi ayrıntısıyla ele almıştır. Mizancı Murad'a göre, bu asla bir irticaî hareket değildir. İsy anın bu şekilde tartış ılması da gereksizdir. İsy anın temel nedenini Meş rutiyet ve anayasa değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulad ığı yanlış politikalar ve yolsuzluklar olarak gösterir. Ona göre; özellikle askeri alanda yapılan hatalar büyük bir muhalefete yol açmıştır.¹⁶⁷ Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hareket etmesi kararını lüzumsuz bulan Mizancı Murad, yabancı elçilerin dahi hal' meselesinin gündemde olmadığını belirttiklerini, fakat amacın hal' ederek saray ve çevresinin mal varlığını ele geçirmek olduğunun anlaşıldığını dile getirmiştir. Yıldız'ın her ne kadar yağma edilmediği iddia edilse de, Sultan II. Abdülhamid'in Selanik'e sevk edilmesinden sonra yapılan yolsuzlukları dile getiren Mizancı Murad, kurulan Divân-ı Harplerde uygulanan cezaların ganimet elde etme amacını destekler nitelikte olduğunu vurgulamıştır. (Mizancı Murad, 2005:53,62-63,116).

Saidpaşazâde Şerif Paşa Mizancı Murad ile aynı görüşü paylaşmakta ve anlattıklarının bir kısmı benzerlik taşımaktadır. Uzun süre tahakküm altında kalan bir milletin isyan aracı olarak irticayı kullanmasının şüpheli görüldüğünü belirtmektedir. Şerif Paşa, isyanı ana hatlarıyla yorumladığı eserinde; ayaklanmayı tekrar tekrar bir irtica olarak görmediğini lakin “ülke için afet, bir cinayet” olarak gördüğünü iddia etmektedir. Eserinde askerin itaat merkezinden çıkıp isyan etmesini, tehlikeli dönemlerde bu tür ayaklanmaların baş göstermesini ülkenin sonunu getirecek meseleler ve yok olmaya iten bir sebep olarak göstermektedir (Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:45-49). İsy an için irticaî hareket nitelendirmesi yapan ender isimler arasında Halid Ziya Uşaklıgil bulunmaktadır. İsy anın şiddetinin tüm İstanbul'u kapladığını ve uzun zamandır büyük uğraşlar vererek elde ettikleri Meş rutiyet ortamının yerini şeriat adı altında İstanbul'a hâkim olan “vahş et”in aldığını belirtmektedir (Uşaklıgil, 2014:917). Uşaklıgil'e benzer cümleler kurarak aynı düşünc eyi Süleyman Tefvik de paylaşmaktadır (Süleyman Tefvik, 2011:296).

¹⁶⁶ Ali Birinci, 31 Mart Vakası'nın irticaî olay olarak yorumlanmasının daha geç dönemde ortaya çıktığını, o günkü gazete ve metinlerinde ayaklanmanın olayın seyri doğrultusunda farklı isimlendirmeler yapıldığını belirtmektedir. Bu isimler arasında şunlar bulunmaktadır: “*Hâdise-i askeriye, harekât-ı askeriye, 31 Mart ihtilâl-i askeri, hareket-i askeriye, askerî kıyam, askeri bir iğtiş aş...*”. Bknz; Birinci, “*31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu*”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.XIII, s.346; Alkan, *a.g.m.*, s.424

¹⁶⁷ Mevlânzâde Rıfat da bu ayaklanmayı irticaî hareketin ötesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine düzenlendiğini dile getirmektedir. Mevlânzâde Rıfat, buna rağmen İttihatçı mebusların hepsinin askerleri durdurmaya çalıştığını, birçoğunun da Meclis'e geçerek üzerlerine düşen görevleri yerine getirdiğini belirtmektedir. Ona göre; kendilerine karşı hiçbir tehdit olmasına rağmen Ahrar Fırkası mensubu mebuslar istifa edip ya şehri terk etmiş ya da saklanmayı tercih etmişlerdir. Bu durum Sultan II. Abdülhamid'e fırsat verebilir, zorluklarla elde edilmiş olan Meş rutiyet elden gidebilirdi. Mevlânzâde Rıfat'ın verdiği bu bilgiler isyanı planlayan ve her safhasını bilen biri için fazlasıyla objektif bir bakış açısıdır. Bknz; **a.g.e.**, s.110-111,151

Kavramlar ve sistemler üzerinden yapılan eleştirilerin yanı sıra isyan esnasında yapılan veya yapılmayan eylemler de tartışma konusu olmuştur. Özellikle Sultan'ın olaylar esnasında hiçbir yaptırımında bulunmaması hatırat yazarlarını şaşırtmış, bazılarını büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Hatırat yazarlarının bazıları Sultan'ın kontrolü eline alıp birliklerini isyanı bastırmaya yönlendirmesi halinde olayların bu kadar büyümeyeceğini ve ölümlerin de önüne geçileceğini düşünmektedirler. Örneğin o dönemde Selimiye Kışla Komutanlığı'nda bulunan Süleyman Şefik Paşa bu görüşü savunanlar arasındadır. Süleyman Şefik Paşa, hatıratında Sultan'ın yapması gereken hareket planına dair soğukkanlılığını muhafaza edip İttihat ve Terakki'yi ilga etmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun yanı sıra askerlere Meşrutiyet'in güvende olduğunu, yeni hükümetin tayininin yapılacağını ve Cemiyet'in ilga edildiğini bildirmesi gerektiğini düşünmektedir. Süleyman Şefik Paşa, bunların yapılması halinde Yemen İhtilali, Trablus Savaşı, Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'nın gerçekleşmeyeceğini ve Osmanlı'nın hayatta kalacağını düşündüğünü ifade etmektedir. Fakat bunları yapmak yerine Sultan'ın vehme kapılıp eli kolu bağlı oturduğunu belirtir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:189-90).

Bir diğer kanı ise meşrutî hükümetin zaafının devleti bu duruma sürüklediğidir. Bazı devlet erkânı, Meşrutiyet sonrası kurulan hükümette İttihat önderleri tarafından vazifelendirilmeleriyle fırkaya bağlı olmuşlar ve bu durum fırka liderlerinin direktifi dışında herhangi bir eylemi gerçekleştirmelerini kısıtlamıştır. Bu nedenle isyan başladığında görevli erkânın pek çoğu eli kolu bağlı vaziyette kalmış ve isyanın İttihat ve Terakki aleyhine gelişmeye başlamasıyla korkuya kapılıp pek çoğu istifa ederek payitahttan uzaklaşmışlardır. Bu durum zamanla hükümette zaafılara yol açmış ve isyan önü alınamayacak vaziyete gelmiştir. Öne sürülen görüş ise; bütün hükümet yetkililerinin vazifeleri başlarında kalıp üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeleri durumunda isyanın kolayca bastırılıp tehlikenin bertaraf edilebileceği yönündedir (Pekmen, 2013:25). Hükümet veya cemiyetin zaafılarının yanı sıra hal' hadisesinde de büyük hatalar olduğunu Mehmed Memduh hatıratında belirtmektedir. Mehmed Memduh isyanın delillerini ve gerekçelerini ele aldıktan sonra Sultan'ın hal'ine dair şu yorumu yapmaktadır: “*Abdülaziz Han ile Sultan Murad'ın tahttan indirilmelerinde akıllı vekiller, darbenin güvenliğini sağlamak için tedbirler almış olduklarından memlekette kimse kimseye saldıramamıştı. Üçüncü tahttan indirme ki, Abdülhamid Han'ın düşüşüdür, karışıklıklar, belâlar ortaya çıkardı.*” (Mehmed Memduh, 1990:C.II,53). Mehmed Memduh'un ifadesinden 31 Mart'ın, Sultan'ın hal'inin hazırlık aşaması olduğu ihtimalini düşündürmektedir.

İsyanı tam anlamıyla ele alıp yorumlamak mümkün değildir. Bunun nedeni ise ayaklanmanın pek çok safhada gerçekleşmesidir. Her hatırat yazarının isyanı, kendi perspektifiyle kaleme alması da bunu imkânsız hale getirmektedir. Mevlânzâde Rıfat ve Ahmet Fazlı Bey gibi kişilerin isyanın sorumluluğunu üstlenmesine rağmen, dâhil olan diğer kişilerin bunu reddetmesi meseleyi çıkmaza sürüklemektedir. Ardından kurulan Divân-ı Harplerde uygulanan yersiz cezalarla genel bir kanaat mümkün olamamaktadır. Mesele hakkında yapılan çalışmalar yorum ve tahminden başka bir şey olmayacaktır. Söylenebilecek en gerçekçi saptama; isyanın II. Meşrutiyet'in tepkisi olduğudur. İsyanın etkisi ve şiddeti fazlasıyla büyüktür, fakat sonuçlarının isyanın şiddetinden daha büyük olduğu görülmektedir. 31 Mart İsyanı'nda iki kazananın olduğu belirtilmekte, bunlardan ilki ordu ikincisi ise Sultan'ın hal'inden sonra iktidarını güçlendiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Her ne kadar ordunun ve İttihat ve Terakki'nin güçleri tekelinde bulundurduğu söylenemese de büyük bir pay sahibiydiler. Muhalefetin tam anlamıyla yok edilememesi ve devletin yıkıma doğru sürüklenmesi İttihatçıların tam anlamıyla başarıya ulaşamadıklarını göstermektedir. İsyana kadar İttihat ve Terakki'nin muhalefeti kaldıramaması, henüz alışılmamış siyasi rejimlerin içinde olmalarından kaynaklanmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'i eleştiren bir cemiyetin "*Abdülhamidvâri*" bir politika sergilemesi normal görülmüş ve Meşrutiyet'le birlikte sık sık kullanılan bir terim haline almış, "*ittihad, ittihad-ı tâmmе ve ittihad-ı anâsır*" kavramları cemiyet için kendi bünyesinde birleşme kastı taşımaya başlamıştır. Bunun en temel nedeni Sultan II. Abdülhamid'e rağmen ve ondan sonra tek kontrol merkezi olmalarıdır (Birinci, 2002:354,360; Kodaman, 2002:309; Özcan, 2007:11; Hanioglu, 2001:482; Birinci, 2012:218-219).

3.3.3. Sultan II. Abdülhamid'in Ardından Osmanlı

Sultan II. Abdülhamid 27 Nisan 1909'da hal' edilip Selanik'e gönderildikten sonra yeni bir hayata başlamış ve Osmanlı Devleti de yeni sisteme geçiş yapmıştır. Diğer yandan iktidar, Sultan II. Abdülhamid gibi otoriter bir padişahın hâkimiyetinden bir fırkanın hâkimiyetine geçmiştir. 33 yıl Saray'ın hâkimiyeti devam ederken, bu dönemde sönük kalmış Bâbîâli devri yeniden canlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı'nın fiili son padişahı olduğu düşünülmektedir. Bunun en önemli nedeni ise halefi olan kardeşi Mehmed Reşad döneminde yönetimin bir partinin elinde bulunmasıdır. Osmanlı hanedanlığı hilafet ile birlikte kâğıt üstünde 1924'e kadar hüküm sürse de aslında fiili anlamda Sultan II. Abdülhamid ile birlikte sona ermiştir (Georgeon, 2012:587-588).

Bazı hatırat yazarları Sultan'ın hal'inden sonra ülkenin derin bir nefes aldığını düşünmektedir. Hatıratlarında bu meseleye geniş bir yer ayırmışlardır. Örneğin; Mahmut Muhtar Paşa'nın "*Meşrutiyet gemisinin, çarparak sonunda batmasıyla neticelenen uğursuz kaya parçası*" olarak nitelediği 31 Mart Hadisesi üzerine söylediği bu söz dikkat çekicidir (Mahmut Muhtar Paşa, 1999:112). Bir diğer isim de Halid Ziya Uşaklıgil'dir. Uşaklıgil hatıratında isyanın başlangıcı ve şiddetin sürati ne kadar hızlı ise bastırılmasının da aynı ölçüde olduğunu belirtmiştir. II. Abdülhamid sonrası ise otuz üç yıl karanlık ve tahribat içerisinde olan memleketin yeniden aydınlığa kavuştuğunu ve bunun müsebbibinin "*tahtından söküldüğünü*" dile getirmiştir. Bunun yanında yıllarca hapis hayatı yaşamış olan veliahtın Meşrutiyet'in ilk padişahı olduğunu söyleyen Uşaklıgil, halkın da tereddütsüz ona biat ettiğini belirtmektedir. Halid Ziya'ya göre artık "*kara bulutların dağılması*"yla birlikte yeni umut dolu bir dönem başlamıştır. Selanik'e gönderilen Sultan II. Abdülhamid'in ardından iktidarı ele alan Talat Paşa'nın ilk icraatları arasında yukarıda bahsedilen "*asırlardan beri yerleşmiş saray*"ın ortadan kaldırılması olmuştur. Halid Ziya Uşaklıgil, istibdadın şaşaalı yaşantısına karşı, Meşrutiyet'in sade ve temiz anlayışına uygun bir saray oluşturmak istenildiğini belirtmektedir (Uşaklıgil, 2014:926-927,930).¹⁶⁸

Hatırat yazarları, Meşrutiyet'in ve Osmanlı halkının Sultan II. Abdülhamid'den her ne kadar soracakları olsa da devletin bir anda geçmişi silip alışkanlıklarını değiştirmesini beklemenin imkânsızlığından bahsetmektedirler (Uşaklıgil, 1965:108). Hüseyin Cahit Yalçın hatıralarında bu mesele üzerine İttihatçıların II. Abdülhamid'e ve keyfi yönetimine karşı isyankâr ve komitacı bir ruh ile eğitilmiş olduğunu söylemektedir. Ona göre; İttihatçıların otoriter rejimi yıkmak için ölümü göze alarak gösterdikleri savaşıma eğilimi, iktidara geldiklerinde dahi zihinlerinde yerini muhafaza ediyordu. Yalçın, bu düşüncenin her zaman yönetimde ve davranışlarında etkili olduğunu da belirtmektedir (Yalçın, 1976:193).

Cemiyetin, ihtilal sonrası yaptıklarını ve bunların nedenini Sultan II. Abdülhamid'in etkilerine bağlamalarına karşı Ahmet İzzet Paşa tepki göstermiş ve aslında en büyük hatanın Fransız ihtilalciliğine özenmek olduğunu söylemiştir. İttihat ve Terakki'nin otuz üç yıl boyunca yaşanan tüm sıkıntı ve sorunları II. Abdülhamid'e ve yönetimine yüklemesine tepki gösteren Ahmet İzzet Paşa, Avrupa millet ve liderleri aleyhinde sözler sarf etmelerini "*münasebetsiz tafrafuruşuk*" ve "*paçavralık*" olarak nitelendirmektedir (Ahmet İzzet Paşa,

¹⁶⁸ Sultan'ın gelini Mislimelek Hanım da hatıralarında "... Sultan Hamit devrindeki muhteşem harem artık yok olmuştu... Kayınpederimin hal'i ile imparatorluğumuz yok olmaya mahkûm edilmişti." şeklinde açıklama yaparak Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yok olmaya başladığını, onun son Osmanlı padişahı olduğunu düşünmektedir. Bknz; a.g.e., s.139

2017:318). Ama yine de Mahmud Muhtar Paşa'nın hatıratında bahsettiği II. Abdülhamid'den kalan ‐ahlaki, içtimai, siyasi ve iktisadi‐ alışkanlıkların hayatlarını etkilediğidir (Mahmut Muhtar Paşa, 1999:123).

Meşrutiyet devri politikaları başlarda hürriyetperver olsa da zamanla daha sert bir tutum almıştır. Bu duruma tepkiler ve yorumlar gecikmemiştir. Örneğin Refik Halit Karay eserinde şunları söylemiştir:

...İstibdat, isim değiştirerek; bütün şiddetiyle yani Divan-ı Harplerden çıkan idam ve ağır hapis cezalarıyla bir tek adamın listesini yaptığı sürgünlerle, istibdadınkine rahmet okutan işkencelerin, en kötüsü tarihimizdeki tabire göre 'vücutlarının izalesi vacip olan' gazetecilerin sokak ortalarında vurdurulup öldürülmesiyle devam etti ki bu sonuncu ceza müstebid padişah rejiminde yoktu; Makedonya usulü bir dağ başı geleneği idi. (Karay, 2011:83).

Bir diğer eleştiriyi de Mizancı Murad yapmıştır. Murad, meşrutiyet dönemindeki ‐hürriyet, adalet, kardeşlik, eşitlik‐ sözlerine karşılık, II. Abdülhamid yönetiminin devam ettiğini dile getirmiştir (Mizancı Murad, 2005:43).

Sultan Mehmed Reşad'ın saltanatının ilk yıllarında halkla iç içe olması, Balkan seyahatine çıkması halkta iyi bir izlenim oluşturmuşsa da zamanla rahatsızlıkları nedeniyle Cuma selamlıklarının dışında pek görünmemeye başlaması kamuoyunda abisi gibi sarayda oturup kapandığına dair tepkilere yol açmıştır. Ali Fuat Türkgeldi hatıralarında bu söylentilerin önüne geçebilmek adına Sultan Mehmed Reşad'a, Ayasofya Camii'nde selamlığın icra edilmesini, daha sonra da ecdadı II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in türbelerini ziyaret etmesini tavsiye ettiğini, fakat Sultan'ın kardeş kanı döktükleri gerekçesi ile buna sıcak bakmadığını belirtmiştir. Türkgeldi, ayrıca kendisinin devrinde de en az seleflerinin devrindeki kadar kan döktüğünü nakletmektedir (Türkgeldi, 2010:113). Meşrutiyet düzeninin kurulmasının üzerinden çok geçmemesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskı rejimi kendini göstermeye başlamıştı. Hatta öyle ki Meşrutiyet'in en azılı düşmanı olarak nitelendirilen ‐irtica‐nın kendisini göstermeye başladığı düşünülmekte ve II. Abdülhamid devrine dönüşün yavaş yavaş başladığı iddia edilmektedir. Talat Paşa'nın tabiri ile artık İttihat ve Terakki Cemiyeti de ‐Abdülhamid'vari‐ bir politika uygulamaya başlamıştır (Birgen, 2017:418; Mahmut Muhtar, 1999:122; Talat Paşa, 2016:41).

Hatırat yazarlarına göre; Meşrutiyet'in yeniden canlanması kısa sürmüş istibdad, fırka üzerinden kendisini göstermeye başlamıştır. Bu sefer daha sert bir istibdad, daha açık ifade ile askeri diktatörlükle donatılmış bir baskı rejimi halini almıştır. Genç, siyasette acemi olan

ihtilalci subaylar olarak görülen bu grup, ellerinde olan geniş iktidar yetkisini ihtiraslarına alet ederek istibdad ve baskı rejimini geri getirmişlerdir. Artık ne söz ne de yazı hürriyetinden bahsedilebilir. Gazeteler Sultan II. Abdülhamid'in tazyikinden daha şiddetli bir baskı ile susturulduğundan hiçbir keyfi muameleye dair yazı neşredilememiştir. Örfi idare ile kurulan Divan-ı Harpler fırkaya karşı muhalif bir oluşumu da bırakmamıştır. Bu olaylar Süleyman Şefik'in "... *Meşrutiyetçi İttihat hükümeti, Sultan Hamid'e rahmet okuttular. Sultan Hamid yalnız sürer idi. Bunlar ise öldürüyorlar...*" sözünü hatırlatmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'i Osmanlı'yı Avrupa Devletlerinin gerisinde bırakmakla itham edip hal' etmek isteyen Fırkanın hal'den sonra verdiği vaatlerin hiçbirini yerine getirmediği belirtilmektedir. Mabeyn kâtiplerinden Ahmet Reşit Rey hatıralarında bu durumdan esefle bahsetmektedir. Dönemin Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref ile görüşen Rey, "*Abdülhamid devrindeki maarife ulaşabilmek için bir hayli çaba gerekir*" cevabıyla, eğitimin önündeki engel olarak görülen padişahın yokluğunda neden gelişemediği, aksine geri gittiği sorusuyla baş başa kalmıştır. Dönem, Meşrutiyet istibdadına geçiş olarak adlandırılmaktadır. Artık insanlar "*Sultan Abdülhamid devrini mumla arar*" olmuşlardır (Mahmut Muhtar, 1999:133; Rey, 2014:57-58,196; Süleyman Tevfik, 2011:426; Süleyman Şefik, 2004:132,160; Rıza Tevfik, 2013:247; Biren, 2006:C.II,132-133; Ahmet İzzet, 2017:C.II,214,314; Hasan Rami Paşa, 1997:110; Saidpaşazâde Şerif Paşa, 1990:27,71; Asaf Tugay, 1962:8; Rıza Nur, 1967:C.II,325)¹⁶⁹

Hareket Ordusu'nun İstanbul'u kontrol altına almasından sonra şehre fatih edasıyla giren Mahmut Muhtar Paşa hatıralarında rejimin aldığı yeni hali özetlemektedir. Mahmut Muhtar Paşa'ya göre, Yıldız kamarillasının yerini "*cemiyetçilik*" ve "*komitacılık*" almıştır. Memur, servet ve nüfuz sahibi olabilmek için İttihat ve Terakki'ye itaat etmek gerektiğini söyleyen Mahmut Muhtar Paşa, liyakatin yerini adam kayırmanın aldığını vurgulamaktadır. Artık parti üzerinden iltimasçılık yürümektedir. Mahmut Muhtar Paşa eleştirilerine Meşrutiyet'in yok olması üzerinden devam etmiştir. Rejimin, keyfileşmeye başladığını ve yine şahsi meselelerin arttığını söylemektedir (Mahmut Muhtar Paşa, 1999:133). Rıza Nur II. Abdülhamid ve İttihatçılara dair, "*gelen gideni arar*" diyerek eleştiride bulunmuş, II. Abdülhamid'den şikâyetçi olanların İttihat ve Terakki devrinde onu mumla aradıklarını belirtmiştir. Rıza Nur eleştirilerinde ileriye giderek Mustafa Kemal döneminde de İttihatçıları aradıklarını, onların aslında "*zemzemle*" yikanmış olduklarını söylemiştir (Rıza Nur, 1967:C.II,332-333).

¹⁶⁹ Ayrıca bknz; Ş. Osmanoğlu, a.g.e., s.11,122-123

Ahmet Rıza hal' hadisesinden sonra işlerin değişmeye başladığını, tarafsız olmanın imkânsızlaştığını ve riyasetin tek kişide toplanmasının onu rahatsız etmesiyle Cemiyet'in Merkez-i Umûmisi'nden ayrıldığını belirtmiştir. Artık Cemiyet, yayınladığı nizamnameye ve başlarken belirttiği kurallara aykırı hareketlerde bulunmaya başlamış, keyfi atamaların yapılması işlerin yavaş yavaş bozulduğunu göstermiştir. Ahmet Rıza bu durumu; "...*istibdad tatlı geliyor...*" şeklinde yorumlamıştır (Ahmet Rıza, 1950:5 Şubat). Sadece görev dağılımında keyfi davranılmadığını hazinenin de ziyadesiyle "*çarçur*" edildiğini belirten Ahmet Rıza, Sultan II. Abdülhamid devrine gönderme yaparak o dönemden şikayet edenlerin aslında II. Abdülhamid'in ihsan ve taltiflerinden faydalanamayanların olduğunu, bu nedenle bu kadar şikâyet ettiklerini dile getirmiştir (Ahmet Rıza, 1950:11 Şubat).

Ahmet Rıza'nın yukarıda belirtilen sözü üzerine dönemin İttihat ve Terakki liderleri Sultan'ın Selanik'te ikamet ettiği dönemde bankalarda bulunan paralarını sorgulamaya başlamışlardır. Sadrazam'ın konağında verdiği bir kahvaltıda II. Abdülhamid'in, Deutsche Bank'ta ne kadar parası olabileceği üzerinde konuşulmuştur.¹⁷⁰ Bir diğer önemli mesele ise apar topar Selanik'e gönderilen Sultan'ın, Yıldız Sarayı'nda kalan mücevherleri ve özel eşyalarıdır. Sultan saraydan çıktıktan sonra hükümet tarafından oluşturulan heyet saraya gelmiş ve teftiş etmeye başlamıştır. Halil Mentеше hatıralarında bu heyet içerisinde bulunduğunu ve Sultan'ın ve saray erkânının arkalarında bıraktıklarını tespit etmek için gönderildiğini belirtmiştir. Sultan'ın odasında bulunan bavulları açtıklarında içlerinde paralar, mücevherler ve Osmanlı Bankası'na ait olduğu anlaşılan banknotlar bulunmuş, bunların hepsini ayırmışlardır. Bavullardan çıkan banknotlar orduya, mücevherler Paris'te sergide satılıp gelen para donanmaya aktarılmıştır. Selâhattin Adil Paşa ise hatıralarında bütün banknot ve mücevherleri Osmanlı Bankası'na iade ettiklerini belirtmiştir. Fakat daha sonra Milli Mücadele Döneminde, bağımsızlık mücadelesi için Anadolu'ya geçtiğinde Kürt Mustafa Paşa Divanı'nda "*Yıldız Yağması*" ithamıyla yargılandığını ve idama mahkum edildiğini belirtmektedir (Türkgeldi, 2010:36; Mentеше, 1986:129-130; Selâhattin Adil Paşa, 1982:102-103).¹⁷¹

¹⁷⁰ Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank'taki tahvillerini şu koşullarda 3. Orduya devretmiştir: "1. *Abdürrahim Efendi'nin okuması ve diğer Sultanların evlenmeleri için İstanbul'a gönderilmeleri*, 2. *Yanıdaki hizmetlilerin biraz serbest bırakılmaları*, 3. *Alatini Köşkü'nin kendisi adına satın alınması ve kendisine maaş bağlanması*, 4. *Hayatının emniyeti*". Ayrıntılı Bilgi için bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.175-180; Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s.80; Georgeon, **a.g.e.**, s.594-596

¹⁷¹ Ayşe Osmanoğlu hatıralarında, Mehmed Âbid Efendi'ye refakat etmek amacıyla yanında gitmek isteyen Mâhiyenver Kalfa'nın Sultan II. Abdülhamid'in mücevherlerinin ve tahvillerinin bulunduğu çantaları yanına almak istediğini fakat Yıldız Sarayı'na hükümet tarafından gönderilen heyet tarafından çantaları yanına almasına izin verilmediğini belirtmektedir. Halid Ziya Bey'in bu meseleyi çarpıtarak, meseleyi gizlemek amacıyla üstünü

Sultan II. Abdülhamid'in ardından Bosna-Hersek ilhaki gerçekleşmiş, Trablusgarp Harbi, Balkan Harpleri ve I. Dünya Savaşı baş göstermiştir. Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid'in saltanatı müddetince kaybettiği topraklar kadar toprak kaybetmiştir. Dönemin erkânı ve entelektüel kesimi Sultan II. Abdülhamid ile selefleri arasında bir kıyasa girişerek zaman zaman Sultan II. Abdülhamid devri olaylarını muhakeme etmeye başlamışlardır. Sultan Mehmed Reşad bile ara sıra abisi II. Abdülhamid ile ilgili anılarını başkâtipleri ile paylaşmaktan geri durmamıştır. Başkâtipler, Sultan Mehmed Reşad'ın abisi II. Abdülhamid'i anarken o gün içinde bulunduğu psikolojinin abisine hitabında etkili olduğunu iddia etmektedirler. Onlara göre; eğer Sultan Reşad güne neşeli uyanmışsa II. Abdülhamid'e “*birader*” diyerek hitap ettiğini, fakat Sultan, güne geçmiş günlerin hesabıyla başlar ise onun intikamını içeren “*düşük hakan*” şeklinde bahsettiğini, ancak asla ama asla kötü söz ve hakaret içeren sözler sarf etmediğini söylemektedirler (Uşaklıgil, 1965:34,79; Türkgeldi, 2010:53).

Sultan Mehmed Reşad karakter olarak II. Abdülhamid'e göre daha halim-selim, kibirsiz, muhafazakâr ve kötülük düşünmeyen, temiz yürekli bir insan olarak betimlenmektedir. İttihatçıların elinde kukla olduğu iddia edilmekte ve siyasete dâhil olmama isteği saltanata nail oluncaya kadar kapalı kapılar ardında kalmasına bağlanmaktadır. Ölümden korkmadığı fakat hal'den korktuğu belirtilmektedir. Bunun en önemli sebebi belki de hal' edilince yine mahpus hayatına dönmeyi istememesinden kaynaklanabilir (Topuzlu, 2017:196-197; Bleda, 1979:92-93). Padişah olarak, Sultan II. Abdülhamid'in kardeşinden daha ehil olduğu kabul edilmektedir. Bunu II. Abdülhamid'e en muhalif kişiler bile kabul etmiş ve hakkını teslim etmiştir. Sultan Reşad'ın Avrupa hükümdarları gibi yönetici vasfına malik olmadığı, Sultan II. Abdülhamid'in zamanla görerek, tecrübe ederek önemli bir bilgiye sahip olduğu düşünülmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri, II. Abdülhamid'in hal'ine sevinenlerin Sultan Reşad'ın yönetiminden ne kadar pişman olduklarına vurgu yaparak bunun bir “*musibet*” olduğu itirafında bulunur. Sultan II. Abdülhamid'in muhtıralarını gördüklerinde ise şaşkınlığını gizleyemediğini, cahil diye itham edilen hükümdarın muhtıralarında ne kadar isabetli kararlar verdiği ve nasıl böyle vâkıf mütaalarda bulunduğu hayret ettiğini belirtmektedir. Fakat Sultan Reşad'ın bundan tamamen yoksun olduğunu, onun devrinin İttihat ve Terakki'nin istibdad devri olduğunu ve kendisinin bu kadar cahil ve gafil olduğunun tahmin edilemeyeceğini söylemektedir. Yalnız bu durumun İttihatçıların işine yaradığını ve

örttüğünü ve hatıralarında da bu şekilde belirttiğini nakletmektedir. Bknz; **a.g.e.**, s.166; Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.254-255

Sultan Reşad'ın bu eksikliği ile istedikleri gibi iktidarı ellerinde bulundurduklarını ve rahatça hareket ettiklerini itiraf etmektedir (Uşaklıgil, 1965:337; Hüseyin Kâzım Kadri, 2000:236-238).

Melekhaslet (Melek huylu) padişah olarak görülen Sultan Mehmed Reşad'a dair yapılan yorumlar birer itiraf mahiyetinde iken, tahta çıkması dahi istenilmeyen Sultan Vahdettin için çok daha sert ve itham edici yorumlar yapılmıştır. Yapılan kıyaslamalarda Sultan II. Abdülhamid'in kardeşi Sultan Vahdeddin'den evlâ olduğu düşünülmektedir. Örneğin; II. Abdülhamid'i babasının katili olarak gördüğü Ali Haydar Midhat bile hatıralarında onun her türlü kötülüğü yapabilecek karakterde bir insan olmasına karşın, Sultan Vahdettin'den daha iyi biri olduğunu düşünmektedir (Midhat, 1946:225). İttihat ve Terakki ileri gelenlerine göre, Yusuf İzzeddin Efendi intihar etmese idi Şehzade Vahdeddin Efendi'nin padişah olamazdı. Sultan Vahdeddin'in cemiyete karşı tavır alması, hafiyeliği devam ettirmesi, istenmemesindeki en önemli nedendir. Veliht Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ani intiharı ve Sultan Mehmed Reşad'ın yaşlanması, hastalıklarının artması nedeniyle Veliht Vahdeddin Efendi'nin yerine yeni bir isim düşünölmeye başlanmıştır. Fakat o sırada dünya savaşının patlak vermesi ve ciddi bir varoluş mücadelesi içerisinde olunması nedeniyle saltanat karışıklığı çıkarmak istenilmemiş, moralleri bozulması ve müttefiklerin olumsuz tavrı göze alınamamıştır. Bu nedenle Vahdettin Efendi'nin veliaht olmasına göz yumulduğu hatırat yazarları tarafından iddia edilmektedir (Bleda, 1979:93-94). Sultan Vahdeddin saltanata eriştiği andan itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı düşmanca bir tavır sergilemiş, tavırlarının bir kısmından Sultan II. Abdülhamid'in intikamını almaya çalıştığı hissi uyanmıştır. Hatta en büyük emellerinden birinin Sultan II. Abdülhamid'in istibdadını geri getirmek olduğu düşünülmüştür (Birgen, 2017:418).

31 Mart Hadisesi ve hal' meselesi geçtikten ve ortalık yatıştıktan sonra Sultan II. Abdülhamid dönemine dair devlet erkânının içsel muhakemeleri başlamıştır. Bunlar arasında Sultan II. Abdülhamid'in saltanatını başından sonuna gören ve Sultan Mehmed Reşad'ın ilk Mabeyn Başkâtibi olan Halid Ziya Uşaklıgil de bulunmaktadır. Halid Ziya hatıralarında II. Abdülhamid'e dair zihninde canlandırdığı muhakemeyi şu sözlerle dile getirmektedir:

....Bu padişahın nice zulümlerini dinleye dinleye, hatta birçoklarına yakından şahit ola ola otuz şu kadar yıl onunla, onun türlü kötülük ile dolu saltanat devrini beraber sızlaya sızlaya, inleye inleye gençliğimi sürükleyip götürdüm; fakat onu tartan muhakeme terazimin bir kefesinde yığın yığın zulümleri kümelenirken diğer kefesinde de onun kat'i bir surette beraatine hüküm verdirecek kadar değil belki, fakat onu mazur gösterecek hafifletici sebepler toplanıyordu. Bilirdim ki bu adamın bütün keskin zekâsına, nâfiz nazarına

mukabil, bir tarafında zehrini akıtmış muzur bir köpeğin yarasıyla çürüyen bir meyve gibi beyinde bir vehim marazı vardı ve etrafında menfaat arayan haris hıyanet elleri bu çürüğü daha ziyade yayılacak bir istidad veren aşularını getirince o artık hastalığın büsbütün hâkimiyeti altına girmiş ve onun esareti altında yaşamıştı. Sonra bütün kayıtlara rağmen vatana ümran ve irfan aşılaman icraatı da inkâr olunamazdı; işte böylelikle terazide bir muvazene teminine çalışırken hep şaşalamış, hep kefelelerden hangisinin ağırlığına inanmak lazım geleceğine şaşırılmış kalmıştım.... (Uşaklıgil, 1965:256-257).

Diğer bir önemli isim ise, Sultan'ın mabeyn kâtipliğini yapmış, ardından Hüdavendigar ve Ankara gibi vilayetlerde valiliklerde bulunmuş Tefvik Biren'dir. Biren hatıralarında Sultan II. Abdülhamid'in hataları ve sevapları bulunduğunu, bunların göz önünde bulundurularak yorum yapılması gerektiğini savunur. Ona göre, Sultan'ın en büyük hatası saltanatı devrinde o kadar büyük çabalar verilmesine rağmen Meşrutiyet'i ilan etmemesidir. Yaşananların Sultan II. Abdülhamid'i unutturduğunu ve zamanla onun döneminin aranır hale geldiğini belirtmiştir (Biren, 2006:C.II,127). Sultan Vahdettin'in de Sultan II. Abdülhamid'i memleketi kurtarabilecek bir zat olarak gördüğü iddia edilmektedir. Hatta memleketi en iyi idare edebilecek iki kişinin II. Abdülhamid ve Talat Paşa olduğunu düşünen Sultan Vahdettin'in, kendisini onlar gibi ülkeyi yönetecek salahiyyette görmediği belirtilmektedir Lakin bu sözlerinde samimi olmadığı düşünülmektedir (Ahmet Rıza, 1950:13 Şubat; Bleda, 1979:121).

Trablusgarp, Balkan ve Dünya Harbini görenlerde, bu savaşlarda alınan mağlubiyetler karşısında yeni bir düşünce hâsıl olmuştur: "*Sultan Abdülhamid olsaydı, bunlar olmazdı*". Mabeyn kâtiplerinden Ahmet Reşit Rey bu meseleden sıkça bahseden hatırat yazarları arasındadır. Rey, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında Balkan Harbi'ne engel olmak adına Sırp ve Yunanlıların Bulgarlarla olan ittifakının önüne geçilmeye çalışıldığını, bunun için aralarındaki mezhep ayrılığının kullanıldığını ve hal'e kadar bu birleşmeye mani olduğunu söylemiştir (Rey, 2014:38,44-46). Bahsedilen düşünceye Selimiye Kışla Komutanı Süleyman Şefik Paşa'nın ve Henry F. Woods'un da katıldığı hatıralarında görülmektedir. Süleyman Şefik Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in 31 Mart hadisesinde daha dirayetli durması ve saltanatta kalması halinde Osmanlı'nın bu savaşları görmeyeceğine ve daha uzun yıllar yaşayıp gideceğine kanidir. Woods Paşa, Sultan'ın saltanata gelirken yaşadığı o şanssız olayın ona karşı bir ön yargının oluşmasına neden olduğunu belirtmektedir. Sultan'ın idare tarzının dağılmakta olan imparatorluğu bir arada tuttuğunu ve zalim olarak görülen yönetim sayesinde günümüz Cumhuriyetinden bahsedebilmekte olduğunu söylemektedir (Süleyman Şefik Paşa, 2004:189; Woods, 1976:115-117).

“*Olsaydı-Olmazdı*” meselesine dair belki de en ilginç bilgiyi Muhittin Birgen aktarmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Enver Paşa'nın Moskova'da bulunduğu esnada yanında vekil olarak bulunan zatın düşüncelerinin bu yönde olduğunu belirtmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in hal'inde başrol oynamış, Balkan ve I. Dünya Savaşı'nın aktörleri olarak görülen Enver Paşa'nın vekili “...*Osmanlı'nın başına gelenlerin müsebbibi İttihat ve Terakki'dir. Eğer Abdülhamid yerinde olsaydı, 908 ihtilali olmasaydı Osmanlı'nın başına bu felaketler gelmezdi*” gibi düşüncelere hâkim olması ziyadesiyle ironiktir (Birgen, 2017:713). II. Abdülhamid'in saltanatında Sultan Abdülaziz ve Tanzimat Devri hasretle anılmıştır. Sultan'ın hal'inden sonra yaşanan felaketler üzerine onun döneminin özlemle anılması normal olarak görülmektedir. Osmanlı tarihine bakıldığında her gidenin ardından aynı üzüntünün duyulduğu görülmektedir.

3.3.4. Sultan II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Hayatı

Sultan II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'ndan alınıp Selanik'e gönderilmiş, Selanik'te Alatini Köşkü'ne yerleştirilmiştir. II. Abdülhamid, ömrünün üç yılını Selanik'te sürgünde geçirmiştir. Osmanlı padişahları içerisinde imparatorluğun taşrasına sürgün edilen ilk Osmanlı padişahı olarak tarihe geçmiştir (Kırmızı, 2010:33-36). Eşref Albatı şehzadelere ders verdiği dönemde II. Abdülhamid'in oğlu Abdürrahim Efendi'den babasının Selanik yolculuğu ve köşkteki yaşantılarına dair bilgiler almıştır. Abdürrahim Efendi'nin anlattığına göre; Yıldız'dan arabaya binip, Sirkeci'ye geçtiklerini ve oradan trenle sessiz sakin Selanik'e ulaşmışlardır. Abdürrahim Efendi, Selanik yolculuğu esnasında görevli zabitlerin hakaretlerine maruz kaldıklarını, bu durumun Alatini Köşkü'nde de devam ettiğini nakletmiştir. Bu durumdan ziyadesiyle rahatsız olan şehzadeyi babası II. Abdülhamid'in teskin ettiğini ve sabırlı olmasını istediğini belirtmiştir (Albatı, 1945:33).¹⁷²

¹⁷² Ayşe Osmanoğlu hatıralarında yolculuklarını ve Selanik'teki yaşantılarına dair önemli bilgiler vermektedir: “... *Böylece Yıldız Yokuşu'ndan iniyor, insandan eser görmediğimiz İstanbul'un sokaklarından geçiyor, yolda mütemadiyen acıklı veda gözyaşlarımızı bırakıyorduk. Nihayet Sirkeci'ye vardık. Babamın arabası bizden önce gelip durmuştu, kendisi inmek üzereydi. Bizim araba da durunca hemen kendimizi atarak babamıza doğru koşmaya başladık. Yine etrafını sardık... Trene gelmiştik. Babam vakar ve temkinle trenin basamaklarını çıktı... Ekspres hareket etti. Son hızla gidiyorduk. Küçük bir kompartıman vardı. Babam oraya girdi. Biz de salona gelişi güzel dağıldık. Bazıları yerde oturmaya bile mecbur kaldılar. Geçirdiğimiz korku ve heyecandan cümlemiz harap bir haldeydik. Tren, istasyonlarda durdukça ürkerek: -Ne olduk, yine ne var?- diye birbirimize soruyorduk. Bazı istasyonlarda nümayişler yapıldığını ve bir defasında taş atıldığını hatırlıyorum. Bu sebepten perdeleri indirmiştik. Selanik'e vardığımız saati tahminden bugün acizim. Ertesi gece saat on (yirmi iki) idi zannındayım.” Ayşe Osmanoğlu, trenin Selanik'ten uzak bir yerde durduğunu, gece vakti bir tarlanın içerisinden bir hayli yürüdüklerini ve yeniden arabalara binip yarım saat sonra Alatini Köşkü'ne vasil olduklarını belirtmektedir. Sultan'ın en büyük tiryakisi olduğu sigarayı bir hayli zaman içmediği için yanındaki zabitlerin birinden “*Hemşerim bir sigara verir misin?*” diyerek sigara istemiştir. Alatini Köşkü'nün bahçesine geldiklerinde Fethi Okyar tarafından karşılanmışlar ve Köşk'e girer girmez kapıların arkalarından kapandığını dile getiren Ayşe Osmanoğlu, yeni bir hayat serüveninin başladığını belki de burada öleceklerini belirtmektedir.*

II. Abdülhamid Selanik'e alışmaya çalışırken, yeni Sultan Mehmed Reşad da Balkan seyahatine çıkmış ve uğradığı şehirlerden biri Selanik olmuştur. Sultan Reşad Selanik'e geldiği gün, Mabeyn Başkâtibi Halid Ziya Bey'i abisi sabık sultan Abdülhamid'i görmesi ve ahvalini sorması için Alatini Köşkü'ne göndermiştir. Halid Ziya Bey hatıralarında sabık Sultan II. Abdülhamid'i göreceği için heyecanlandığını belirtmiştir. Bu heyecanının asıl nedeni yıllardır korktuğu, hakkında çeşitli rivayetler duyduğu ve adının her anılmasında etrafı ürpertinin kapladığı kişiyle karşılaşacak olmasıdır. Halid Ziya, kudretinden herkesin titrediği kişinin şimdi ufak bir köşkte "*mahpus hayatı*" yaşadığını görmenin ayrı bir heyecan uyandırdığını belirtmiştir. II. Abdülhamid, gelen başkâtibi, Sultan Mehmed Reşad yolladığı için kapıda, ayakta karşılamıştır. Halid Ziya, sabık Sultana ilişkin kafasında canlandırdığı "*çirkin, esmer*" bir zattan öte "*güzele yakın, beyaz-pembe bir yüz*" ile karşılaştığını belirtmiştir. Halid Ziya Bey, Sultan ile görüşmelerinde Sultan Mehmed Reşad'ın selamlarını ilettiğini kendilerinin zat-ı şahaneden bir isteklerinin olup olmadığını sorduğunu ve sabık Sultan'ın da isteklerini Halid Ziya Bey vasıtasıyla ilettiğini belirtmiştir. Sabık Sultan, karşılamada olduğu gibi yolcu ederken de heyete köşkün kapısına kadar eşlik etmiştir. Sultan, Halit Bey'e elini uzatmış, o da karşılık olarak elini öpmüş ve görüşmeleri burada son bulmuştur (Uşaklıgil, 1965:247-248,250-255).

Sultan II. Abdülhamid'in devlet erkânı üzerinden Selanik yaşantısını anlatabilecek bir hatırat bulunmamaktadır. Sultan'ın Selanik hayatını en ayrıntılı ele alan eser, hususî doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in günlüğüdür. Bu nedenle döneme ait üçüncü kişilerin duydukları ve onlara anlatılanlardan yola çıkarak bir anlatım ortaya çıkarılabilir. François Georgeon *Sultan Abdülhamid* isimli eserinde, Hakan-ı Sabık'ın Selanik yaşantısını yine Âtîf Hüseyin Bey üzerinden anlatır. Zira Âtîf Hüseyin Bey o dönemde Sultan'ın sohbet arkadaşı olmuştur. Başlarda iletişimleri soğuk protokol icapları üzerinden yürüse de zamanla Doktor Bey'in de

Fakat Selanik'e geldiklerinden birkaç ay sonra İstanbul'a nişanlılarının yanına dönmüşlerdir. Ayşe Osmanoğlu hatıralarında köşkün harap bir halde, pis ve eşyasız olduğunu, uzun zamandır yemek yemedikleri için açlık hissettiklerini ve sıcak yemek o anda bulamadıkları, tabak, çatal vs. hiçbir şey olmadığı için elle yemek zorunda kaldıklarını, konakta yatak, karyola gibi temel ihtiyaç malzemelerinin dahi olmadığını, sandalyeleri birleştirerek ve yerlere paltolarını sererek geceyi geçirdiklerini anlatmaktadır. Üçüncü günden sonra yemek düzeninin oturduğunu, ilk haftayı eşyasız geçirdiklerini lakin ikinci haftada yavaş yavaş eşyalarının gelmeye başladığını belirtmektedir. Zamanla köşk hayatına ve Selanik'e alışmışlardır. Ayşe Osmanoğlu hatıralarında önemli bir olayı da anlatmaktadır. Selanik'te ikamet esnasında Yüzbaşı Kürt Salim Sultan II. Abdülhamid'e bir anda ateş etmiş, mermi Sultan'ın yakınından geçerek balkon duvarına isabet etmiştir. O esnada orada bulunan zabıtlar Kürt Salim'i oradan uzaklaştırmışlardır. Zamanla Selanik'e alıştığını başlarda havasının kendisini rahatsız etse de bir müddet sonra şehrin havasının kendisine iyi geldiğini Âtîf Hüseyin günlüğünde şu sözlerle nakletmektedir: "... *Herifler sıhhat bulmuş! Selanik'in kışını (...) ediyor*". Fakat sıkı gözetim altında tutulmaları ve Sultanların nişanlı olmaları hasebiyle Sultan II. Abdülhamid özel doktoru Âtîf Hüseyin Bey ile hasbıhal etmiş ve gerekli izinler alınarak İstanbul'a gönderilmişlerdir. Şadiye Osmanoğlu'nun da hatıralarında hemen hemen aynı meselelerden bahsettiği görülmektedir. Bknz; A.Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.155-157,159-167,180-182; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.72-75; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.51-53,56-58; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.152-155

bu sohbe daha sıcak bakmaya, daha samimi davranmaya başladığı görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid artık o büyük imparatorluğu değil, Alatini Köşkü'ndeki küçük ailesini yönetecektir. Bundan sonra Sultan II. Abdülhamid, ailesinin reisi, çocuklarının babası olacaktır. Hizmetçileri ona hâlâ “*zat-ı şahane, sultanım*” unvanlarıyla hitap edecek, hiç kimse kendisine “*hakan-ı sabık, devrik sultan*” gibi terimleri kullanmayacaktır. Sabık Sultan, günlerini Yıldız'daki uğraşlarını devam ettirmekle geçirmiş, İstanbul'daki marangozhanesinin küçüğünü Alatini'ye de kurdurtmuştur. Zamanını bu uğraşlarla ve Kur'an okuyarak değerlendirmiştir. Her ne kadar gazete verilmediğinden zaman zaman şikâyetçi olsa da hizmetlerinin yerine getirilmesinden ve hayatının emniyette olmasından mutludur (Georgeon, 2012:592-593; Küçük, 1987:223; Karpat-Zens, 2002:1512; Özcan, 2002:1576; Akarlı, 1999:264).¹⁷³

İtalya'nın 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarması, On İki Ada'nın işgali ve Arnavutluk isyanının ardından Ekim 1912'de Balkan Devletlerinin Osmanlı'ya savaş ilan etmesiyle devlet içinden çıkılmaz zor bir duruma düşmüştür. Savaşın ilerleyen safhalarında düşman kuvvetleri Selanik'e yaklaşmış, bu durum İttihat ve Terakki önderlerini önemli bir sorunla karşı karşıya bırakmıştır: “*Şehrin düşmesiyle sabık Sultan II. Abdülhamid düşman kuvvetlerin eline geçerse ve bunu devlete karşı tehdit olarak kullanırlarsa*”. Gazete verilmeyen ve devletin durumuna dair en ufak bir malumattan bîhaber bırakılan Sultan II. Abdülhamid, Selanik'in içinde bulunduğu durumu öğrenince şaşırmış, bunun olabileceğini tahmin etmemiştir. Saltanatı müddetince Balkan milletlerinin ittifak kurmasını engelleyecek bir

¹⁷³ Sultan II. Abdülhamid'in, Âtîf Hüseyin Bey'in verdiği bilgilerden yola çıkarak Selanik ikametinde ailesinin sıhhatiyle ilgilendiği ve ara sıra da olsa Âtîf Bey'e doktorluk tasladığı görülmektedir. Burada babalık görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Mehmed Âbid Efendi'nin eğitimini düşünmüş, hoca ayarlamalarını istemiştir. Kızlarının evlilikleri için endişelenmiş, onları İstanbul'a yollamıştır. Düğün masraflarının karşılanmasını ve çeyizlerinin hazırlanmasını istemiştir. Abdürrahim Efendi'nin terbiyesi ile uğraşmıştır. Ona göre hırçın bir çocuktur. Eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra II. Abdülhamid sık sık geçmişten, yaşadıklarından, çocuklarının ölümlerinden, hanedana ait sorumluluklarından bunları yerine getirdiğinden ve politikalarından bahsetmiştir. Artık yaşlılık belirtisi olarak bugünü unutup, sık sık geçmişi hatırlamakta, anlattığı şeyleri unutup tekrar tekrar anlatmaktadır. Sultan II. Abdülhamid artık geçmişte yaşamaya başlar ve saltanatta iken yaptığı icraatları dile getirmeye, bir nevi kendi savunusunu yapmaya başlamıştır. Sohbet dönüp dolaşp 31 Mart'a gelmiş, muhakmeden bahsetmiştir. Sohbet süreleri gün geçtikçe uzamaya başlamıştır. Âtîf Hüseyin'in de kendisine olan soğukluğu zamanla yumuşamıştır. Başlarda Âtîf Hüseyin Sultan için “*Herif*” diye söz ederken sonradan “*Hakan, Hakan-ı Sabık*” şeklinde hitaplarda bulunmasından ve sohbetlerin uzamasından anlaşılmaktadır. Sultan, zaman zaman gazete verilmediğinden şikâyet etmekle birlikte, İttihatçıların şüphelerine dair “*makam verseler istemem, artık dünyadan elini eteğini çekmiş biriyim*” diyerek bu şüpheleri yok etmek istemiştir. Amcası Sultan Abdülaziz'in saltanatında gerçekleşen ve kendisinin de katıldığı Avrupa seyahatinden bahsetmekte, yaptığı gözlemleri ve Avrupa topluluklarına dair önemli bilgiler paylaşmaktadır. Abisi V. Murad'ın içkiye başlamasının nedenini Namık Kemal'e yüklemekte, kendisinin Namık Kemal'i de bizzat uyardığını dile getirmektedir. Çocukken babası ile olan görüşmelerini anlatmış, bunun yanı sıra çocuklarının da kendisine hiç benzememesinden şikâyet etmiştir. Sultan'ın Selanik yaşantısı kısaca betimlemek gerekirse bu şekildedir. Ayrıca bknz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.68-69, 72-75, 77-79, 81, 83-85, 87, 100-104, 116-117, 122-126, 140-141, 144, 155-156, 177-179, 190, 204, 207, 215-216, 218, 426, 439; Ayrıca Bknz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.186-187

denge politikası oluşturmuştur. Bu denge politikasını saltanatı müddetince sürdüren II. Abdülhamid, hal'inden üç yıl sonra bu ittifakın kurulmasına inanmamıştır. Hükümet, sabık Sultan'ın daha fazla Selanik'te kalmasını uygun görmez, zira cemiyetin merkezi Selanik'ten İstanbul'a çoktan nakledilmiştir. Alman sefreti tarafından gönderilen Lorelei savaş gemisi ile birlikte Sultan'ı almak için Damat Şerif ve Ârif Hikmet Paşalar da Selanik'e gönderilmiştir. II. Abdülhamid'i ikna etmek güçtür, Selanik'i terk etmek istemez, ona göre şehri terk etmek demek İstanbul'u kaybetmek demektir. Damat Şerif Paşa tarafından güçlükle ikna edilir ve İstanbul'a Beylerbeyi Sarayı'na getirilir. Sultan'ın sürgün hayatı sona ermiş ve ömrünü tamamlayacağı İstanbul hayatı 1 Kasım'da başlamıştır (Süleyman Tevfik, 2011:395-396; Erkin, 2010:109-110; Türkgeldi, 2010:63,69; Woods, 1976:138-139; Georgeon, 2012:596-597; Kırmızı, 2010:36; Küçük, 1987:223; Karpat-Zens, 2002:1512; Özcan, 2002:1576; Akarlı, 1999:264).¹⁷⁴

Sabık Sultan II. Abdülhamid'in Beylerbeyi hayatı Selanik hayatı gibi sakince geçmiştir. Selanik'ten farklı olarak burada kendisine gazete verilmiş, devletin durumu hakkında az da olsa malûmat edinmiş, bayramlarda çocukları ve torunları ziyaretine gelmiştir. Sultan Mehmed Reşad abisinin sıhhati ve afiyeti için elinden geleni yapmıştır. Sabık Sultan, Beylerbeyi Sarayı'nın rutubetinden ve soğuk olmasından şikâyet etmiş, bunun için gerekli tadilatlar yapılmıştır. Kendisine burada hiçbir kötü muamelede bulunulmamış, bütün ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenilmiştir. Henry F. Woods hatıralarında hanedana damat olmasından dolayı aile büyüğünü ziyaret etmek maksadıyla Beylerbeyi'ne Enver Paşa'nın da sık sık gittiğini belirtmiştir. Yanında Müşfika Hanım ve Mehmed Abid Efendi kalmıştır. Mehmed Âbid Efendi düzenli bir eğitim hayatına başlamış, şehzadegân sınıfına devam etmiştir. Eşref Albatı, Sabık Sultan'ın, Mehmed Âbid Efendi'nin eğitiminden memnun kaldığını, kendisine de ziyadesiyle saygı duyduğunu dile getirmiştir. Burada yine doktoru Âtîf Hüseyin Bey'le dertleşmiş ve sık sık geçmişin muhasebesini yapmıştır (Woods, 1976:139; Albatı, 1945:52; Georgeon, 2012:598-599; Küçük, 1987:223; Özcan, 2002:1576).¹⁷⁵

Bu sırada Haziran 1914'te Dünya Harbi baş göstermiş, Kasım 1914'te Osmanlı'nın da harp ilan ettiği duyurulmuştur. II. Abdülhamid buna inanmamış ve büyük bir hata olduğunu düşünmüştür. Ona göre; cihat ilan etmek sadece tehdit olarak kalmalıdır. II. Abdülhamid, Boğazlara saldırının İstanbul'un düşmesi anlamına geleceği düşüncesindedir. Bu dönemde

¹⁷⁴ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.222-223

¹⁷⁵ Ayrıca bkz; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.250, 256, 271, 276-277, 311-312, 319-320, 353, 368, 381, 397, 403, 409, 413, 417, 423

payitahtın Konya'ya taşınmasına ilişkin ortaya atılan fikre de II. Abdülhamid şiddetle karşı çıkmış; kendisinin İstanbul'u terk etmeyi asla düşünmediğini, Sultan Mehmed Reşad'ın da sonuna kadar şehri savunması gerektiğini, İstanbul'un terk edilmesi halinde bir daha kazanılamayacağını söylemiştir (Türkgeldi, 2010:117-118; Georgeon, 2012:600).

Çanakkale'de İngiliz ve Fransız bombardımanı savuşturulmuşsa da savaş, Osmanlı Devleti'nin aleyhinde ilerlemektedir. Doğu Anadolu'da Ermeni ve Rus baskısı devam etmekte, Batı'da İngiliz ve Fransız kuvvetleriyle, Arabistan'da da Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanı ile uğraşılmaktadır. Mart 1917'de Bağdat, Aralık 1917'de Kudüs işgal edilmiş, II. Abdülhamid aldığı bu haberlerden büyük üzüntü duymuş her gün savaşan *Mehmetçiklere* Buhar-î Şerif okumuştur. Fakat Sultan'ın da sağlığı yavaş yavaş bozulmaktadır (Georgeon, 2012:600-602).

9 Şubat 1918 akşamı Beylerbeyi Sarayı'nda II. Abdülhamid'in durumu kötüleşmiş, Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'e ve Sultan Mehmed Reşad'a haber verilmiştir. Sarayın özel doktorları Beylerbeyi Sarayı'na yollanmış fakat yapılabilecek bir şeyin olmadığı, çünkü II. Abdülhamid'in hiçbir doktora güvenmediği için verilen ilaçları içmediği söylenmiştir. II. Abdülhamid 10 Şubat'ta Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etmiştir. Vefat haberi kardeşi Sultan Mehmed Reşad'a ve çocuklarına bildirilmiş; padişah, Osmanlı sultanlarına mahsus bir cenaze merasiminin yapılmasını ve abisinin Sultan Mahmud türbesine defnedilmesini istemiştir (Uşaklıgil, 1965:397; Türkgeldi, 2010:128-129; Georgeon, 2012:602-603; Kırmızı, 2010:36; Küçük, 1987:223; Karpat-Zens, 2002:1512; Özcan, 2002:1576; Akarlı, 1999:264).¹⁷⁶ Ali Fuat Türkgeldi, Sultan Reşad tarafından cenaze namazı için memur kılınmış olduğundan cenazede bizzat bulunmuştur. Türkgeldi hatıralarında II. Abdülhamid'in cenazesinin Topkapı Sarayı'na getirildiğini, burada yıkandıktan sonra Bâbüsaâde önünde Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi tarafından namazının kılındığını anlatmaktadır. Ali Fuat Bey, cenazede merhumun damatlarının, sefirlerin, vükelâ ve ulemânın yanı sıra mülkiye ve askeriyenin üniformalı halde bulduklarını ve merasimin saygınlıkla yerine getirildiğini belirtmektedir (Türkgeldi, 2010:129).¹⁷⁷

¹⁷⁶ Ayrıca bkz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.234-237; Ş. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.64; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.178-179; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.445-449

¹⁷⁷ Ayrıca bkz; A. Osmanoğlu, **a.g.e.**, s.237-239; Marşanoğlu, **a.g.e.**, s.179-180; Âtîf Hüseyin, **a.g.e.**, s.449-450

SONUÇ

Otuz üç yıllık saltanatı müddetince ortaya koyduğu politikalarla, devlet ve toplumun dönüşmesine, Cumhuriyet'in altyapısının oluşmasına zemin hazırlayan Sultan II. Abdülhamid'e ilişkin değerlendirmeler birbirinden oldukça farklıdır. II. Abdülhamid çalışmayı seven, tertibe dikkat eden, bağınazlık boyutuna varmayacak kadar muhafazakâr olan bir padişah'tır. Sultan, günün her anını planlamayı, yemeğinden giyim-kuşamına kadar hususi her ihtiyacını belirli bir düzen içerisinde sürdürmeyi düstur edinmiştir. Özellikle sağlığına ayrı bir önem göstermiş, sarayda daimi bir hususi doktor ve eczane bulundurmuştur. Sultan'ın alafranga müziği sevmesi, Avrupa'dan çeviri romanlar okuması ve tiyatro alışkanlığı -ki genellikle opera ağırlıklı eserler izlemesi- onu Avrupalı bir kimliğe büründürmüştür. Keskin bir zekâ ve kuvvetli bir hafızaya sahip olsa da iyi bir eğitim alamaması onun Avrupalı hükümdarlar karşısında “*alaylı*” olarak anılmasına yol açmıştır.

Sultan'ın şehzadeliğinden beri var olan vehmi saltanata geldiğinde yaşadığı Çırağan Vakası ile kendisini göstermeye başlamış; önceleri baskın olmayan evhamı bu olaydan sonra artmış ve bu durum Sultan'da çevresindeki insanlara güvenmeme ve her daim şüphe duyma dürtüsü oluşturmuştur. Sultan'ın vehmi onu her şeye vakıf olma isteğine itmiştir. Bu durum işlerin ilerleyişine etki etmiştir. Bürokratik süreçlerin uzamasına ve çoğu zaman da işlerin aksamasına yol açmıştır. Bunların dışında vehimli yapısı Sultan'ı hafiyelik ve jurnal sistemine yöneltmiş, zamanla bu istihbarat sistemi II. Abdülhamid'in çevresindeki kişiler için paye almak ve onun erkânı arasına girmek için kullanılmaya başlamıştır. Bu durum zaman içinde devlete ve topluma büyük sıkıntı yaşatmıştır.

Sultan'ın evhamı, politikalarını da etkilemiş ve otoriter bir rejim ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra kendisine karşı oluşabilecek en ufak bir muhalefeti de ortadan kaldırmaya çalışmıştır ki bu politikası uzun süre etkili olmuştur. Sultan'ın istihbarat ağı olan hafiyelik ve jurnal sistemi onun saltanatını devam ettirmesindeki en etkili yöntemdir. Bu sistem zamanla devlet erkânı içerisinde paye aracı olmaya başlamış ve amacından uzak ve tehlikeli bir hale gelmiştir. Sansür ve jurnalcilik Sultan'ı kendi tebaasının gözünde otoriter bir hükümdar yapmakla kalmıyor, onun Avrupa basınında “*Kızıl Müstebit*” olarak anılmasına da neden oluyordu.

Sultan'ın devlet yönetimindeki bir diğer politikası ise ihsan ve taltiftir. Devlet erkânı içerisinde başarılı olan ihsan ve taltif politikasıyla büyük bir destek elde etmiş ve kendisine karşı oluşan muhalefetin bir kısmını da bertaraf etmiştir. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in ihsanların pek çoğunu hazineden karşılaması ve genellikle kıymetli arazileri kendi bendelerine temlik etmesi devleti mali açıdan ayrı bir krize sokmuştur. Bu durum kapsamlı bir bütçe oluşturulmasını engellemiştir. İhsanların artması ve insanlar arasında geçim kaynağı olarak görülmesi de devleti maddeten içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir.

Sultan, hem içte hem dışta kendisine karşı oluşan ön yargıyı kırmak adına imaj değişikliğine gitmiştir. Kendisini hem Müslüman tebaanın lideri hem de yeniliğe açık bir hükümdar olarak göstermek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu maksatla eğitim alanında yenilemeye gidilmiş ve demiryolu faaliyetlerinde ciddi atılımlar gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki eğitim sisteminin ilkokul derecesine kadar düzenlenmesi, âtıl durumdaki medreselerin mekteplere dönüştürülmesi ve müfredatın sadık tebaa yetiştirecek şekilde yenilenmesidir. Eğitimin en önemli hedefi Sultan'ın kendisine sadık Müslüman bir tebaa oluşturmaktır. Demiryolu faaliyetleri de buna benzer bir gelişim göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid hem Almanya ile olan ilişkileri sıkılaştırmak hem de Müslüman tebaa üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek adına Hicaz demiryolu projesini gerçekleştirmek istemiştir. Bu proje ile dünya üzerindeki Müslümanları belli bir amaç uğruna bir araya getirmiştir. Müslümanların nezdinde ne kadar kuvvetli olduğunu da Avrupa Devletlerine göstermiştir.

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanan Rumeli Olayları Sultan'ın karakterinde ve yönetimde değişikliğe neden olmuştur. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Sultan'ın bendegânının bir kısmının yurtdışına kaçması ve bir kısmının görevden alınmasıyla birlikte yalnız kalması ve artık sansür, sürgün, jurnal ve baskının son bulmasıyla birlikte her şeyin yoluna gireceği düşüncesi hâkim olmuştur. Bunun yanı sıra artık Sultan'ın eli kolu bağlanmış, yönetim İttihat ve Terakki'nin eline geçmiştir. Meşrutiyet'in ilanı başlarda büyük memnuniyet uyandırsa da zamanla kendi muhalefetini oluşturmaya başlamıştır. Cemiyet içerisinde "*Sıra bizde*" anlayışının hâkim olması, zamanla gelen gideni aratır durumunu oluşturmuştur. Başlarda hürriyet fikriyle iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti yenilikçi ve özgürlükçü yapısını ortaya koysa da, yönetimde beklenen gelişmelerin hızlı bir şekilde gerçekleşmemesi toplum içerisinde memnuniyetsizliğe neden olmuştur.

31 Mart İsyanı olarak literatüre geçen ve Sultan II. Abdülhamid'in hal'iyle sonuçlanan hareket hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir. İsyanı kimler başlattı, amaçları gerçekten İttihat ve

Terakki'yi yok edip yerine Sultan'ın hâkim olduğu bir yönetim getirmek miydi, yoksa İttihat ve Terakki'nin bizatihi Sultan'ı hal' etmek için tertip ettiği bir isyan mıydı? Bu soruların cevaplanamamasının nedeni isyanın çok geniş bir bölgede gerçekleşmesi ve birçok farklı unsurun isyana katılmasıdır. İsyana katılanlar arasında askerlerin ve softaların bulunması, Ahrar Fırkası ve Prens Sabahattin'in desteklemesi, isyanın yönetime mi, askerî unsura mı, yoksa İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mi olduğu konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Mevlânzâde Rifat'ın hatıralarında ayrı bir açıklama olarak isyanın müsebbibi olarak Prens Sabahattin'i göstermesi de olayın aydınlığa kavuşmasını engellemektedir. Avcı Taburları ile başlayan ve yeni kabinenin ilan edilmesiyle kısmen de olsa teskin edilen askerin doğal bir isyan gerçekleştirdiği söylenebilir. İsyancıların İttihat ve Terakki'nin yönetiminden şikâyetçi olmaları ve yerine yeni bir yönetimin getirilmesinin istenmesi isyanın sebepleri olarak görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in karakterinin ve saltanatının her yönüyle ele alındığı hatıratlar Sultan'ın hal'inden sonra çeşitli zamanlarda neşredilmiştir. Bunlar arasında Said Paşa ve Kamil Paşa da bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in uyguladığı politikaların eleştirildiği hatıratların tek ortak noktası; yazarların devletin gidişatından rahatsız olduğu ve engel olmak için ellerinden geleni yaptıkları fakat Sultan II. Abdülhamid'in istibdadına takıldıklarını vurgulamalarıdır. Yazarlara göre kendileri devletin içine düştüğü kötü durumdan kurtulması için ellerinden geleni yapmaktalar fakat bu çaba Sultan'ın vehmine takıldığı için sonuçsuz kalmaktadır. Hatırat yazarları, Sultan II. Abdülhamid'i, onun yanlış politikalarını ve bu politikalarından faydalanan çevreyi suçlamaktadır.

Hatıratlarla ilgili ileri sürülen sav, neşredildikleri yıllara oranla Sultan'a dair ithamların hafiflediğidir. İncelenen hatıratlar göz önüne alındığında bunun aksi bir sonuç ortaya koyduğu anlaşılmıştır. Hatıratlarda Sultan'ı ve dönemini anlatırken kullanılan dilin zamanla değişmediği belirtilebilir. Bunun yerine hatıraları kaleme alan kişilerin Sultan'a olan yakınlıkları onu anlatırken kullandıkları dili daha fazla etkilemiştir. Sultan'ın yakınında bulunan kişilerin onu anlatırken kullandıkları ithamların daha hafif olduğu ve Sultan'ı yargılamak daha makul bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Sultan'ın gazabına uğramış kişilerin aradan ne kadar zaman geçerse geçsin ona karşı yargılarında ve ithamlarında hiçbir değişimin olmadığı görülmektedir. Sultan'ı tanımayan ve daha çok muhalif safın görüşleriyle hemhal olan kişilerin hatıralarında Sultan II. Abdülhamid'e dair daha ağır ithamlar kullanmakta ve tek suçlu olarak Sultan'ı görmektedirler.

Sonuç itibariyle Sultan II. Abdülhamid'in "*Ulu Hakan*" veya "*Kızıl Sultan*" olarak nitelendirilmesindeki en büyük neden hem geçen zaman hem de ona olan yakınlık veya uzaklık olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmet İzzet Paşa (2017), *Feryadım I-II*, (Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), Timaş Yayınları: İstanbul

Ahmet Rıza Bey (26 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (27 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (28 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (29 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (30 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (31 Ocak 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (1 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (2 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (3 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (4 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (5 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (6 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (7 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (8 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (9 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (10 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (11 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (12 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (13 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (14 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (15 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (16 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (17 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (18 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2

Ahmet Rıza Bey (19 Şubat 1950), “İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Hatıraları”, *Cumhuriyet Gazetesi*, ss.2, 5

ALKAN, Ahmet Turan (1999), “Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, (C.II, ss.420-429), Türkiye Yayınları: Ankara

AKARLI, Engin (1999), “II. Abdülhamid İktidarı ve Hayatı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, (C.II, ss.253-265), Türkiye Yayınları: Ankara

AKTAR, Ayhan (2015), “Yüzbaşı Torosyan Tartışması Yahut ‘Alaturka’ Tarihçiliğinin Açmazları”, Bülent Somay (Der.), *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat/ Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul, ss.123-145

AKYILDIZ, Ali (1999), “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali’yle (Hükümet) İlişkileri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, (C.II, ss.286-297), Türkiye Yayınları: Ankara

AKYILDIZ, Ali (2010), “Sultan Abdülhamid’in Yönetim Anlayışı”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.72-93

AKYILDIZ, Ali (2012), “II. Abdülhamid’in Yönetim Anlayışı”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.61-74

AKYÜZ, Fatih (2010), “II. Abdülhamid’in Modern Eğlencesi: Yıldız Tiyatrosu”, Coşkun Yılmaz, *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Başkenti: İstanbul, ss.446-455

Ali Cevat Bey (2014), *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, (Yay. Haz. Faik Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

Ali Said (1994), *Saray Hatıraları (Sultan Abdülhamid’in Hayatı)*, (Haz. Ahmed Nezih Galitekin), Nehir Yayınları: İstanbul

ALSAN, Zeki Mesud (2002), *Mustafa’nın Romanı (Memleket Çocuğu-Aydın ve İzmir Hâtıraları 1889-1907)*, (Haz. Ali Birinci), Vadi Yayınları: Ankara

ALSAN, Zeki Mesud (2002), *Mustafa'nın Romanı (Hürriyet Pervanesi-İstanbul Hâtıraları 1907-1910)*, (Haz. Ali Birinci), Vadi Yayınları: Ankara

Asaf Tugay (1962), *İbretI-II*, Okat Yayınevi: İstanbul

Asaf Tugay (1963), *Saray Dedikoduları ve Bazı Mâruzat*, Ers Matbaacılık: İstanbul

ATAY, Falih Rıfki (1999), *Batış Yılları*, Bateş Bayilik: İstanbul

Âtîf Hüseyin Bey (2013), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları)*, (Yay. Haz. M. Metin Hülâgü), Timaş Yayınları: İstanbul

Avlonyalı Ekrem Bey (2006), *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları: İstanbul

AYDIN, Suavi (2015), "Otobiyografi Nasıl Okunur?: Biteviye Tarihçiliğın Açmazlarına Dair", Bülent Somay (Der.), *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat/ Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul, ss.145-201

Aynî, Mehmet Ali (1945), "Hatıralar", *Canlı Tarihler (C.II)*, Türkiye Yayınevi: İstanbul

BAYKURT, Cami (2009), *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat (Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler)*, (Haz. Arı İnan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

Bereketzâde İsmail Hakkı (1997), *Yâd-ı Mâzî*, (Yay. Haz. Mümtaz Habib Güven) Nehir Yayınları: İstanbul

BİREN, Tefvik (2006), *Bürokrat Tefvik Biren'in II. Abdülhamid I-II, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, (Haz. Fatma Rezan Hürmen), Pınar Yayınları: İstanbul

BİRGEN, Muhittin (2017), *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (Yay. Haz. Zeki Arıkan), Kitap Yayınevi: İstanbul

BİRİNCİ, Ali (2001), *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yayınları: İstanbul

BİRİNCİ, Ali (2002), "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler Ansiklopedisi*, (C.XIII, ss.335-374)

BİRİNCİ, Ali (2010), *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât 2*, Dergâh Yayınları: İstanbul

BİRİNCİ, Ali (2012), *Tarihin Hududunda/ Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları: İstanbul

BLEDA, Mithat Şükrü (1979), *İmparatorluğun Çöküşü*, (Haz. Turgut Bleda), Remzi Kitabevi: İstanbul

BOLAYIR, Ali Ekrem (2007), *Hâtıralar*, (Haz. Kayahan Özgül), Hece Yayınları: İstanbul

Böcüzâde Süleyman Sâmî (2011), *Üç Devirde Gördüklerim*, (Yay. Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

BUZPINAR, Tufan (2016), *Hilafet ve Saltanat/ II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Basım Yayım: İstanbul

CARR, Edward Hallet (2009), *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları: İstanbul

Cemal Paşa (2016), *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

ÇAKIR, Coşkun (2012), “Muktesit Bir Sultan: II. Abdülhamid”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.111-122

Çapanoğlu Mahmut Celâleddin Bey (2013), *Osmanlı Mutasarrıfı Çapanoğlu Mahmut Celâleddin Bey'in Hatıraları*, (Yay. Haz. Hakkı Acun-Abdulkadir Dündar), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

ÇETİNSAYA, Gökhan (1998), “ “Abdülhamid’i Anlamak”: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, [Bildiri], Tanıl Bora ve Diğerleri (Yay. Haz.), *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri*, 26-28 Şubat, Metis Yayınları: İstanbul

ÇETİNSAYA, Gökhan (2005), “Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış” Coşkun Çakır (Haz.), *Osmanlı Medeniyeti/Siyaset, İktisat, Sanat*, Klasik Yayınları: İstanbul, ss.125-147

ÇETİNSAYA, Gökhan (2016), “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönem Değerlendirmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.XLVII, ss.353-409

ÇORLU, Salih Münir (2015), *Geçmiş Zamanlar/ II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları*, (Yay. Haz. Ali Birinci-Selma Günaydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

DAŞÇIOĞLU, Kemal (2010), “Sürgün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.XXXVIII, ss.167-169), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

DERİNGİL, Selim (2013), *Simgeden Millete*, İletişim Yayınları: İstanbul

DERİNGİL, Selim (2014), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji/ II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap: İstanbul

DURU, Kâzım Nami (1957), *“İttihat ve Terakki” Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası: İstanbul

DURUSOY, Ali (2012), “Vehim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.XXXXII, ss.615-616), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

ELDEM, Edhem (2004), *İftihar ve İmtiyaz/ Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi: İstanbul

ENGİN, Vahdettin (2010), “Yıldız Sarayı’nda hayat”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.46-71

ENGİN, Vahdettin (2012), “Sultan II. Abdülhamid Döneminin Büyük Afeti: 10 Temmuz 1894 Depremi”, Coşkun Yılmaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.279-290

Enver Paşa (2017), *Enver Paşa’nın Anıları*, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

ERKİN, Behiç (2010), *Hâtırat 1876-1958*, (Haz. Ali Birinci), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

FESCH, Paul (1999), *Abdülhamid’in Son Günlerinde “İstanbul”*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.: İstanbul

Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996), *Anılar (Sergüzeşt-i Hayatım’ın Cild-i Evveli/Cild-i Sanisi)*, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul

GEORGEON, François (2012), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları: İstanbul

GÖKDEMİR, Oktay (2011), “Tarih Yazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih”, Ahmet Şimşek (Ed.), *Tarih Nasıl Yazılır?*, Tarihçi Kitabevi: İstanbul

HANİOĞLU, M. Şükrü (2001), “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.23, ss.476-484), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

HANİOĞLU, M. Şükrü (2004), “Meşrutiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.29, ss.388-393), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

Hüseyin Kâzım Kadri (2000), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (Haz. İsmail Kara), Dergâh Yayınları: İstanbul

Hüseyin Nazım Paşa (2007), *Hatıralarım (Ermeni Olaylarının İçyüzü)*, (Yay. Haz. Tahsin Yıldırım), Selis Kitaplar: İstanbul

Hüseyin Râci Efendi (2015), *Zağra Müftüsünün Hatıraları (Târihçe-i Vak'a-i Zağra)*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık: İstanbul

İNÖNÜ, İsmet (1985), *Hatıralar*, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Bilgi Yayınevi: İstanbul

İsmail Kemal Bey (2016), *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, (Çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul

İZBUDAK, Veled Çelebi (1946), “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler*, (C.IV), Türkiye Yayınevi: İstanbul

Kamil Paşa (1991), *Kamil Paşa'nın Anıları*, (Haz. Gül Çağalı Güven), Arba Yayınları: İstanbul

KARABEKİR, Kazım (1993), *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Emre Yayınları: İstanbul

KARABEKİR, Kazım (2005), *Hayatım*, (Haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları: İstanbul

KARAKIŞLA, Yavuz Selim (2015), *Eski Hayatlar Eski Hatıralar/ Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)*, Doğan Kitap: İstanbul

KARAY, Refik Halit (2011), *Bir Ömür Boyunca*, (Yay. Haz. Yusuf Turan Günaydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

KARPAT, Kemal, ZENS, Robert W. (2002), “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909), *Türkler Ansiklopedisi*, (C.XII, ss.1490-1514), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara

KIRMIZI, Abdulhamit (2010), “Sultan II. Abdülhamid: İmparatorluğun Son Nefesi”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.20-45

KIRMIZI, Abdulhamit (2012), “Sultan II. Abdülhamid’in Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.17-30

KIRMIZI, Abdulhamit (2013), “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, Abdulhamit Kırmızı (Haz.); *Otur Baştan Yaz Beni*, Küre Yayınları: İstanbul, ss.11-27

KIRMIZI, Abdulhamit (2016), *Abdülhamid’in Valileri/ Osmanlı’da Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları: İstanbul

KIZTAŞI, Hasan Vasfi (2013), *Doğmayan Hürriyet*, Alfa Basım Yayım Dağıtım: İstanbul

KODAMAN, Bayram (2002), “II. Meşrutiyet Dönemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.XIII, ss.286-334), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara

KURŞUN, Zekeriya (2010), “Osmanlı-Dünya Ekseninde II. Abdülhamid İmajı”, Coşkun Yılmaz, *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Başkenti: İstanbul, ss.180-201

KURŞUN, Zekeriya (2012), “31 Mart Olayının Arkasındakiler”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.49-56

KÜÇÜK, Cevdet (1988), “II. Abdülhamid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.I, ss.216-224), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa S. (2012), “Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.237-250

LEWIS, Bernard (2015), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi: Ankara

Mahmud Muhtar (1999), *Maziye Bir Nazar*, (Yay. Haz. Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat: İstanbul

Manastırlı Mehmet Rifat Bey (2010), *93 Harbi Faciası*, (Haz. Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları: İstanbul

MARGULİES, Roni (2016), *The Terrible Turk/ Batı'nın Gördüğü "Türk"*, Everest Yayınları: İstanbul

MAYAKON, İsmail Müştak (2010), *Yıldız'da Neler Gördüm?*, (Haz. Ali Yılmaz), Dün Bugün Yarın Yayınları: İstanbul

Mehmed Memduh (1990), *Tanzimattan Meşrutiyete (Mir'ât-i Şuûnât)*, (Haz. Hayati Develi), Nehir Yayınları: İstanbul

Mehmed Memduh (1995), *Tanzimattan Meşrutiyete (Kuvvet-i İktâl-Alâmet-i Zevâl Tasvîr-i Ahvâl-Tenvir-i İstikbâl Feverân-ı Ezmân)*, (Haz. Ahmed Nezih Galitekin), Nehir Yayınları: İstanbul

Mehmet Selâhattin (2006), *Bildiklerim*, (Haz. Ali Birinci-Cüneyd Okay), Vadi Yayınları: Ankara

MENTEŞE, Halil (1986), *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Yay. Haz. Orhan Birgit), Hürriyet Vakfı Yayınları: İstanbul

Mevlânzâde Rifat (2010), *31 Mart/ Bir İhtilâlin Hikâyesi*, (Haz. Berîre Ülgenci), Pınar Yayınları: İstanbul

Midhat Paşa (1325), *Tabsıra-i İbret*, Hilal Matbaası: İstanbul

Midhat Paşa (1325), *Mir'at-ı Hayret*, Hilal Matbaası: İstanbul

Mislimelek Hanım (2011), *Haremden Sürgüne Bir Osmanlı Prensesi*, (Yay. Haz. Nemika Deryal Marşanoğlu), İnkılâp Yayınları: İstanbul

MİDHAT, Ali Haydar (1946), *Hâtıralarım*, Mithat Akçit Yayını: İstanbul

Mizancı Mehmed Murad (1994), *Mücadele-i Milliye (Gurbet ve Avdet Devirleri)*, (Haz. Sabahattin Çağın-Faruk Gezgin), Nehir Yayınları: İstanbul

Mizancı Mehmed Murad (1997), *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad*, (Haz. Ahmet Nezh Galitekin), Nehir Yayınları: İstanbul

Mizancı Mehmed Murad (2005), *Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellisi*, (Haz. Yalçın Kandemir), Şehir Yayınları: İstanbul

Mizancı Mehmed Murad (2005), *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, (Haz. Ahmed Nezh Galitekin), Şehir Yayınları: İstanbul

OKAY, Orhan (1997), “Hatırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.XVI, ss.445-449), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

OKAY, M. Orhan (2010), “II. Abdülhamid Dönemi ve Edebiyat”, Coşkun Yılmaz, *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.346-359

ORTAYLI, İlber (2002), “Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid”, *Türkler Ansiklopedisi* (C.XII, ss.1515-1530), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara

ORTAYLI, İlber (2006), *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları: İstanbul

ORTAYLI, İlber (2015), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları: İstanbul

OSMANOĞLU, Ayşe (1994), *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*, Selçuk Yayınları: Ankara

OSMANOĞLU, Şadiye (2016), *Babam Abdülhamid (Saray ve Sürgün Yılları)*, Timaş Yayınları: İstanbul

Örikağasızâde Hasan Sırrı (2006), *Sultan Abdülhamit Devri Saray Hatıraları ve Saray İdaresi*, (Haz. Ali Adem Yörük), Dergâh Yayınları: İstanbul

ÖZCAN, Azmi (2002), “Sultan II. Abdülhamid”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C.XII, ss.1547-1581), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara

ÖZCAN, Azmi (2007), “Otuzbir Mart Vak’ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.XXXIV, ss.9-11), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

ÖZCAN, Azmi (2012), “Sultan II. Abdülhamid, Muhalefet ve Din”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.31-38

ÖZGÜL, M. Kayahan (2010), “Devr-i Hamîdî Matbûatına Tersten Bakmak”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Başkenti: İstanbul, ss.378-399

PAKER, Esat Cemal (2001), *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi: İstanbul

PARLA, Jale (1990), *Babalar ve Oğullar/ Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yayınları: İstanbul

PEKMEN, Mahir Said (2013), *31 Mart Hatıraları/ İsyân Günlerinde Bir Muhalif*, (Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

Resneli Niyazi Bey (2003), *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı (Hâtırat-ı Niyazi)*, (Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı), Örgün Yayınevi: İstanbul

REY, Ahmet Reşit (2007), *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, (Yay. Haz. Nur Özmel Akın), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

Rıza Nur (1967), *Hayat ve Hatıratım I*, Altındağ Yayınevi: İstanbul

Rıza Nur (1967), *Hayat ve Hatıratım II*, Altındağ Yayınevi: İstanbul

Rıza Nur (1967), *Hayat ve Hatıratım III*, Altındağ Yayınevi: İstanbul

Rıza Nur (1967), *Hayat ve Hatıratım IV*, Altındağ Yayınevi: İstanbul

Rıza Tevfik (2013), *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları: İstanbul

Said Paşa (1328), *Said Paşa'nın Hatıratı Cild I*, Sabah Matbaası: İstanbul

Said Paşa (1328), *Said Paşa'nın Hatıratı Cild II/ Kısm-ı Evvel*, Sabah Matbaası: İstanbul

Said Paşa (1328), *Said Paşa'nın Hatıratı Cild II/ Kısm-ı Sani*, Sabah Matbaası: İstanbul

Saidpaşazâde Şerif Paşa (1990), *Bir Muhalifin Hatıraları*, Nehir Yayınları: İstanbul

Sait Paşa (1977), *Anılar*, (Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları: İstanbul

Selahattin Âdil Paşa (1982), *Hayat Mücadeleleri*, (Haz. Enver Koray), Zafer Matbaası: İstanbul

Selim Ali Selâm (2009), *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, (Haz. Hassân Ali Hallâk), Klasik Yayınları: İstanbul

Semih Mümtaz S. (1946), “Evvel Zaman İçinde”, *Canlı Tarihler* (C.IV), Türkiye Yayınevi: İstanbul

Serasker Rıza Paşa (2012), *Abdülhamid’in Seraskeri Rıza Paşa’nın Anıları*, (Haz. Mahir Aydın), Kitabevi Kitabevi: İstanbul

SOMAY, Bülent (2015), “Önsöz: Hikâye “Hikâye” Midir Yalnızca?”, Bülent Somay (Der.), *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat/ Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul, ss.XI-XXXI

SUNATA, İsmail Hakkı (2006), *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

Süleyman Şefik (2004), *Hatıratım Başıma Gelenler ve Gördüklerim (31 Mart Vak’ası)*, (Haz. Hümeysra Zerdecı), Arma Yayınları: İstanbul

Süleyman Tefvik (2011), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, (Haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir), Dün Bugün Yarın Yayınları: İstanbul

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi (1990), *Siyasi Hatıralarım*, (Haz. Selim Kutsan), Nehir Yayınları: İstanbul

ŞİRİN, İbrahim (2011), “Genel Tarih Anlayışları”, Ahmet Şimşek (Ed.), *Tarih Nasıl Yazılır?*, Tarihçi Kitabevi: İstanbul

ŞİRİN, İbrahim (2015), “Seyahatname, Hatırat ve Mektup”, Ahmet Şimşek (Ed.), *Tarih İçin Metodoloji*, Pegem Akademi Yayınları: Ankara, ss.263-274

Tahsin Paşa (2007), *Sultan Abdülhamid (Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları)*, (Haz. Ali Ergenekon), Boğaziçi Yayınları: İstanbul

Talât Paşa (2016), *Talât Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

TARHAN, Abdülhak Hâmid (2013), *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları: İstanbul

TEKİN, Emrullah (1997), “Hafiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.XV, ss.115-116), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal (1967), *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara

TEPEYRAN, Ebubekir Hâzım (1944), “Hatıralarım”, *Canlı Tarihler* (C.I), Türkiye Yayınevi: İstanbul

TOPUZLU, Cemil (2017), *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları: İstanbul

TÜRÇAN, Talip (2010), “Sürgün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.XXXVIII, ss.164-166), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara

TÜRKGELDİ, Ali Fuat (2010), *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara

UÇMAN, Abdullah (2012), “II. Abdülhamid Devrinde Edebî ve Fikrî Faaliyetler”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.177-210

ULUNAY, Refi' Cevad (2004), *Bu Gözler Neler Gördü?!*, Sebil Yayınevi: İstanbul

US, Asım (2012), *Gördüklerim/Duyduklarım/Duygularım*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Kitabevi Kitabevi: İstanbul

UŞAKLIGİL, Halid Ziya (1965), *Saray ve Ötesi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri: İstanbul

UŞAKLIGİL, Halid Ziya (2014), *Kırk Yıl*, (Nur Özmel Akın), Özgür Yayınları: İstanbul

VAROL, Muharrem (2010), “Yıldız Sarayı'nın Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.202-221

WOODS, Sir Henry F. (1976), *Türkiye Anıları*, (Çev. Fahri Çoker), Milliyet Yayınları: İstanbul

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1976), *Siyasal Anılar*, (Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul

YILDIRIM, Nuran ve ÖZALTAY Bülent (2012), “Sultan II. Abdülhamid’in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.123-146

YILDIZ, Sıddık (2017), “31 Mart İsyanı’ndan Bir Olay İncelemesi: Asâr-ı Tevfik Zırhlısı Komutanı Ali Kabulî Bey’in Öldürülmesi” *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1, ss.71-84

YILMAZ, Coşkun (2010), “II. Abdülhamid’in İstanbul’u”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *II. Abdülhamid/ Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti: İstanbul, ss.456-472

YÜCE, Emin (2010), *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli (Donanma Zabiti Emin Yüce’nin Hatıraları)*, (Yay. Haz. Şakir Batmaz), Timaş Yayınları: İstanbul

YÜCEER, Hür Mahmut (2012), “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Devlet-Tarikat Münasebetleri”, Coşkun Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları: İstanbul, ss.251-278

ZARİFİ, Yorgo L. (2006), *Hatıralarım (Kaybolan Bir Dünya: 1800-1920)*, (Çev. Karin Skotiniyadis), Literatür Yayınları: İstanbul

ZONARO, Fausto (2008), *Abdülhamid’in Hükümdarlığında Yirmi Yıl*, (Çev. Turan Alptekin-Lotto Romano), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul